Digitized by eGangotri

विश्वनाथो विजयते ।

शक्तिवादः

महामहोपाध्यायश्रीयुतगदाधरभट्टाचार्य्यप्रणीतः
श्रीयुततार्किकशिरोमणिमाधवप्रणीत-
टीकासमलंकृतः ।

पुण्यपत्तनस्थराजकीयप्रधानपाठशालाध्यापक
भारद्वाजगोविन्दशास्त्रिणा
संशोधितः ।

श्रीयुत बाबू अविनाशीलाल की आज्ञानुसार
पंडित हरिशंकर ने काशी आर्य्ययंत्रालय मे
मुद्रित किया ।

पुस्तकाभिलाषी महाशयों को लेना होय तो
कचौरीगली में बाबूलाल गुमास्ते के दुकान
पर मिलेगी ॥ मूल्य १॥)

सन १८८६

CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

विश्वनाथो विजयते।

शक्तिवादः

महामहोपाध्यायश्रीयुतगदाधरभट्टाचार्य्यप्रणीतः
श्रीयुततार्किकशिरोमणिमाधवप्रणीत-
टीकासमलंकृतः।

पुण्यपत्तनस्थराजकीयप्रधानपाठशालाध्यापक
भारद्वाजगोविन्दशास्त्रिणा
संशोधितः।

श्रीयुत बाबू अविनाशीलाल की आज्ञानुसार
पंडित हरिशंकर ने काशी आर्य्ययंत्रालय मे
मुद्रित किया।

पुस्तकाभिलाषी महाशयों को लेना होय तो
कचौरीगली में बाबूलाल गुमास्ते की दुकान
पर मिलेगी॥ मूल्य १॥)

सन १८८६

Digitized by eGangotri
CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

Digitized by eGangotri

CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

Digitized by eGangotri

SRI PRATAP SINGH LIBRARY
Kashmir
No.____
Received on____

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ माधव्युपेतः शक्तिवादः ॥

:—:*:*:—:

सङ्केतो लक्षणा चार्थे पदवृत्तिः ।

॥श्रीः॥ आराध्य याङ्गिरसुतां वरदां सुधीरैर्लब्धं फलं समधिकं प्रथितैरभीष्टम् । संसारसागरतरिं भजनैकपात्रीं दुर्गां नमामि भवभीतिविनाशनाय ॥ १ ॥ ख्यातः पूर्णकुलार्णवेन्दुसदृशो यश्चक्रपाणिः स्वयं तद्वंश्यो नरराजभैरवमहावेगान्यथाकारकः । यो राजेन्द्रकृतोतदीयकुलजो विख्यातविश्वेश्वरस्तत्पुत्रोऽहमिमां करोमि विवृतिं श्रीमाधवस्तार्किकः ॥ २ ॥ टीकां विज्ञजनप्रमोदजननीं सिद्धान्तसिद्धां शुभां श्रीमन्माधवनामकेन रचितां यत्नेन धीमच्छुभैः ॥ कषायैः परिमृज्य चित्ततरणिं संस्थाप्य पारं परं धीरा गच्छतु सत्पदार्थकुतुकी सच्छक्तिवादार्णवे ॥ ३ ॥ शिष्यजिज्ञासया वृत्तिं विभजते ॥ सङ्केत इति । अर्थे, ऽर्थनिष्ठा । पदवृत्तिः, पदनिरूपितावृत्तिः शाब्दबोधौपयिकसम्बन्ध इत्यर्थः । नचैतद्विभजनमनुपपन्नम् । व्यञ्जनाया अतिरिक्तवृत्तित्वात् । अन्यथा 'गच्छ गच्छसि चेत्कान्त पन्थानः सन्तु ते शिवाः । ममापि जन्म तत्रैव भूयाद्यत्र गतो भवान्' इत्यादौ तव गमनेन मम मरणं भविष्यतीत्यादिबोधस्यानुभवसिद्धस्यानुपपत्तिरिति वाच्यम् । व्यञ्जनाया वृत्तित्वोपगमे तस्याः स्वरूपसत्या एव हेतुतया वाच्यतया तज्ज्ञानजन्यपदार्थोपस्थितेरनपेक्षितत्वेन तत्तत्पदार्थविषयकशाब्दबुद्धौ पदवृत्तिज्ञानजन्यपदार्थोपस्थितेर्हेतुतया व्यभिचाराद् व्यञ्जनावृत्त्यजन्यशाब्दत्वस्य कार्यतावच्छेदककोटौ निवेशगौरवात् । एवन्ता-

CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

Digitized by eGangotri

दृशताद्दशान्वयबोधेताद्दशान्वयतात्पर्यज्ञानस्याव्यभिचारात्कार्यतावच्छेदकसङ्कोचेगौरवात् । नचव्यङ्ग्यार्थबोधेपितस्याहेतुत्वात्कुतोव्यभिचारइतिवाच्यम् । व्यञ्जनाया वृत्तित्वस्वीकर्तृणामालङ्कारिणाम्मते व्यङ्ग्यार्थबुद्धौ तस्याहेतुत्वात् । अतएव'वयस्यानागरासङ्गादङ्गानांहन्तिवेदनामि'त्यादौवयस्यायुवतीनागरपुरुषसंयोगादङ्गानांवेदनांहन्तीतितात्पर्यज्ञानवशेनशक्यार्थबोधानन्तरंतात्पर्याविषयीभूतस्यवयस्याहगीतिकोनागरयोगात्शुण्ठीयोगाद् अङ्गानांवेदनांहन्तीत्यर्थबोधस्याभिधामूलव्यञ्जनाऽतस्तेषामुपपत्तिः ताद्दशबोधेतात्पर्यज्ञानस्यहेतुत्वेशक्तौएवताद्दशबोधस्यवेभिधामूलव्यञ्जनास्वीकारानुपपत्तेः । एवंशक्यार्थबुद्धिः प्राक्व्यङ्ग्यार्थबोधवारणायव्यङ्ग्यार्थबोधप्रतिशक्यादिजन्यबोधस्यहेतुतायातैः स्वीकरणीयतयागौरवाच्च । नचव्यञ्जनायावृत्तित्वानुपगमेतत्रतत्र ताद्दशबोधस्यानुभवसिद्धस्यानुपपत्तिरिति अगत्याव्यञ्जनायावृत्तित्वमङ्गीकार्यमितिवाच्यम् । मनसैवताद्दशबोधस्वीकारात् । नचमानसस्यप्रत्येकपदार्थोपस्थितिमूलकतयास्मरणाद्युपस्थापकाभावात् कथं तवगमनेनममस्मरणमित्यादिमानसोबोधः ममतुताद्दशार्थविषयकशाब्दबुद्धिं प्रतिव्यञ्जनायाःस्वरूपसत्याहेतुत्वोपगमान्स्मरणपदार्थोपस्थितिमन्तरेणैवताद्दशशाब्दबोधइतिवाच्यम् । ताद्दशवाक्यज्ञानस्यताद्दशवाक्यान्तर्गतजन्मादिपदज्ञानस्यवातदुपस्थापकत्वकल्पनात् । नचताद्दशवाक्यादिज्ञानस्यस्मृतिजनकत्वंकिंवाव्यञ्जनायाः शाब्दबोधजनकत्वमित्यत्रविनिगमकाभावइतिवाच्यम् । व्यञ्जनायाअतिरिक्तायास्तस्याःशाब्दबोधजनकत्वस्योतागुरुतरकार्यकारणभावद्वयस्यव्यङ्ग्यार्थबोधंप्रतिशक्त्यादिज्ञानजन्यशाब्दबोधकारणत्वस्यचकल्पनामपेक्ष्यताद्दशवाक्यादिज्ञानस्यस्मरणादिस्मारकत्वकल्पने स्फुटतरलाघवादित्यलम-

CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

Digitized by eGangotri

वृत्त्या पदप्रतिपाद्योऽर्थं इत्यभिधीयते ॥ इदं पदममुमर्थं-
बोधयतु अस्मात्पदादयमर्थो बोद्धव्य, इति चेच्छा सङ्के-
तरूपा वृत्तिः । तत्राधुनिकसङ्केतःपरिभाषा, तया-
चार्थबोधकं पदं पारिभाषिकम् । यथा शास्त्रकारादिस-
ङ्केतितनदीवृद्ध्यादिपदम् । ईश्वरसंकेतः शक्तिस्तयार्थ-
बोधकं पदं वाचकम् । यथा गोत्वादिविशिष्टबोधकं गवा-
दिपदम् । तद्बोध्योऽर्थो गवादिर्वाच्यः । स एवार्थो मुख्य-
इत्युच्यते ॥ वाच्यवाचकपदे ईश्वरेच्छाया बोधकत्वेन-
या विषयता सैव शक्त्यर्थः । तस्याश्रयत्वरूपं कर्तृत्वं पदे
कर्तृप्रत्ययेन बोध्यते । पदं गां वक्ति गां ब्रूते गोर्वाचकमि-
त्यादौ कर्मप्रत्ययान्तेनार्थवाचकपदेन तत्तदर्थविषयक--

ति विस्तरेण ॥ अनयोः समीचीनत्वासमीचीनत्वे सुधीभिर्विभा-
व्ये ॥ वृत्त्या पदप्रतिपाद्य इति । वृत्त्या तत्पदप्रतिपाद्य एव तदर्थ इत्य-
र्थः । तत्पदप्रतिपाद्यत्वं तत्पदप्रयोज्यशाब्दबोधीयविषयताश्र-
यत्वम् । वृत्त्येत्यनुपादाने घटवद्भूतलमित्यानुपूर्वीघटकघटपद-
प्रयोज्यशाब्दबोधीयविषयत्वस्य भूतलेपि सत्वात्तस्य घटपदार्थत्वा-
पत्तिरतो वृत्त्येत्युक्तम् । तथा च स्ववृत्तिप्रयोज्याया शाब्दबोधीय-
विषयता तदाश्रयस्तत्पदार्थः पर्यवसितः । केचित्तु तत्पदप्रति-
पाद्यत्वं तत्पदोपस्थाप्यत्वं तथा च यथा कथञ्चित्कालिकादिसम्ब--
न्धेन घटपदादिना पटादेरप्युपस्थितिसम्भवात् पटस्य घटपदवा-
च्यत्वापत्तिरतो वृत्त्येत्युक्तमित्याहुः । सङ्केतरूपां वृत्तिं विवृणो-
ति । इदमिति । इदमेतदर्थविषयकबोधजनकं भवत्वित्यर्थः । अ-
स्मादिति । तत्पदजन्यविषयतावान् भवत्वित्यर्थः ॥ ईश्वरेच्छायाः
बोधजनकत्वेन या विषयतेति । ईश्वरेच्छानिरूपिताया बोध-
विषयता तत्निरूपितजनकत्वप्रकारतानिरूपितविषयतेत्यर्थः ॥

CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

Digitized by eGangotri

स्वरूपतत्तत्कर्मत्वंधात्वर्थैकदेशेबोधेबोध्यते। पदेनगौ-रुच्यतेपदस्यगौर्वाच्य इत्यादौपदनिष्ठधात्वर्थीभूताद्दश-विषयतायाःपरंपरयानिरूपितत्वंताद्दशविषयतानि-रूपकबोधजनकत्वप्रकारतान्तःपातिबोधनिष्ठविषय--तानिरूपकविषतासंबन्धावच्छिन्नप्रकारताश्रयत्वरूपं ताद्दशक्रियाकर्मत्वंगवादौकर्मप्रत्ययेनबोध्यते। द्वितो-येच्छायाःसङ्केतरूपत्वेतद् वैपरीत्यमूह्यम् इतिन्याय-सिद्धान्तः॥ अत्रमीमांसकानुयायिनः। अपभ्रंशाद-पिशक्तिभ्रमेणार्थप्रत्ययात्सन्दर्भात्तविषयकेभगवत्संकेते

धोत्वर्थैकदेशेबोधेबोध्यतेइति। तथाचगोपदंगांवक्तीत्यादौगोवि-षयकबोधविषयतानिरूपितजनकत्वप्रकारतानिरूपितेश्वरेच्छा-विषयत्वाश्रयेगोपदमित्यन्वयबोधः। नचगोविषयकघटविषयक समूहालम्बनबोधस्यापिकदाचिदुत्पत्त्यागोपदंघटंवक्तीत्यादिव्य-वहारापत्तिरितिवाच्यम्। गोपदंगांवक्तीत्यादौगोविषयकबोध-विषयतानिरूपितजनकत्वप्रकारतानिरूपितविषयताश्रयेगोप-दम् इत्यन्वयबोधे गोविषयकत्वस्यबोधेबोधान्वयिविषयताया-मपिअवच्छिन्नत्वसंसर्गेणान्वयस्वीकारात्। तथाचगोपदंगोवि-षयकबोधजनकंभवत्वित्याकारकभगवदिच्छाविषयतान्तर्गतबो-धविषयतायांघटविषयकत्वानवच्छिन्नत्वात्नतथाप्रयोगः। के-चित्तु बोधेबोध्यतइत्यस्यबोधविषयत्वेइत्यर्थः। तथाचगोवि-षयत्वस्यावच्छिन्नत्वसंसर्गेणधात्वर्थैकदेशेबोधविषयत्वेऽन्वयान्ना-नुपपत्तिरित्याहुः। वैपरीत्यमूह्यमिति। गोपदंगांवक्तीत्यादौ धात्वर्थीभूतबोधविषयत्वप्रकारतानिरूपितविषयतायाः परंप-रानिरूपकत्वंतन्निरूपितविषयतानिरूपितबोधविषयतानिरू-पितजन्यत्वविषयतानिरूपितविषयताश्रयत्वरूपकर्तृत्वंक-

CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

Digitized by eGangotri

तस्यापिवोधकत्वेनविषयत्वमिति नैयायिकैरभ्युपग-
मात्तस्यापिवाचकत्वंसाधुत्वञ्चस्यात् एवंलाक्षणिकग-
ङ्गादिपदस्योक्तयुक्त्यातीरादिवाचकत्वापत्तिः । यत्तु ता-
दृशेच्छयाभगवदुच्चरितत्वं वाचकत्वम् अपभ्रंशादयश्च
नार्थप्रत्यायनेच्छयाभगवदुच्चरिता इतिनातिप्रसङ्ग इति
चेन्न । अस्मदाद्युच्चरितेष्वव्याप्तेः भगवदुच्चरितजाती-
यत्वनिवेशेपिवेदस्थलाक्षणिपदेष्वतिव्याप्तेः मादिदेव-
दत्तादिपदेष्वव्याप्तेश्च ।

त् प्रत्ययेनबोध्यते । पदेनगौरुच्चारेइत्यादौधात्वर्थीभूतबोधवि-
षयत्वप्रकारतानिरूपितविषयताया आश्रयत्वरूपंकर्मत्वंकर्मप्र--
त्ययेनप्रत्याय्यते । तथाचस्वनिरूपितविषयत्वविषयतानिरूपित-
बोधविषयतानिरूपितजन्यत्वविषयतानिरूपितविषयतासम्ब--
न्धेनपदनिष्ठायाबोधविषयत्वप्रकारतानिरूपितविषयतातदाश्रयो
गौरित्यन्वयबोधस्तादृशसंबन्धावच्छिन्ननिष्ठत्वंतदर्थः । अपभ्रं-
शतोगाच्छमाच्छशब्दात्बोधकत्वेनबोधजनकत्वेनतस्यापि अप-
भ्रंशस्यापिसाधुत्वंदुरदृष्टाजनकत्वंशक्तिमन्निन्नपदस्यैवदुरदृष्टजन-
कत्वादितिभावः । एवंलाक्षणिकइति । उक्तयुक्त्यागङ्गादिपदात्ती-
राविषयकबोधोत्पत्त्यासन्मात्रविषयकेभगवत्सङ्केततस्याबोधकत्वे-
नविषयत्वसत्वेनेत्यर्थः । अपभ्रंशादयइत्यादिनालाक्षणिकपरिग्र-
हः । यद्यपिभगववदुच्चरितसजातीयत्वंयदिभगवदुच्चरितवृत्तिजा-
तिमत्त्वं, तदाघटबोधेच्छयाभगवदुच्चरितघटवृत्तिशब्दत्ववत्ता-
मादायघटपदेपिपटवाचकत्वापत्तिः । यदिचभगवदुच्चरितवृत्ति-
शब्दत्वव्याप्यजातिमत्त्वं तदाघटत्वमादायकेवलघकारशब्देपि-
घटवाचकत्वापत्तिः यदितत्तदुच्चरितवृत्त्यानुपूर्वीमत्त्वन्तदापिघ-
टत्वविशिष्टात्वमादायघशब्दे वाचकत्वापत्तिः । अथएकपुरुषो-

CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

Digitized by eGangotri

च्चरितशब्देऽन्यपुरुषोच्चरितशब्दवैजात्यमनुभवसिद्धमनुभवसि-द्धत्वञ्चतत्पुरुषोच्चारणप्रयोज्यत्वम् । तथाचानुमतमहिम्नोभगवतः सकलजातीयशब्दोच्चारणकर्तृत्वात्सर्वेषामेवशब्दानामीश्वरोच्चारणप्रयोज्यजातिमत्त्वम् अपभ्रंशादौचलाघवजातिर्नस्वीक्रीयते । घटविषयकबोधेच्छयाभगवदुच्चारणप्रयोज्यजातिमत्त्वन्तद्वाचकत्वमिति चेन्न । तादृशजातेः प्रत्येकवर्णेष्वेवानुभवसिद्धत्वात् । यदिचघकारोत्तरटकारेविलक्षणजातिरूपेयते तदाप्रत्येकवर्णेष्वनुभवसिद्धायाविलक्षणजातेरपिउपगन्तव्यतयाघकारादेरपिघटवाचकत्वापत्तिः । घटबोधेच्छयाभगवदुच्चारणांतत्प्रयोज्यंनप्रत्येकवृत्तिजातौ अपितुघकारोत्तरवृत्तिटकारवृत्तिजाताचेवेतिवचसिकोवाश्रद्दधाति, तथात्वेप्यस्मदुच्चरितघटादिपदेष्वव्याप्तेर्दुर्वारत्वात् । तथाप्येतादृशवितर्कणायामरिद्वेषात् तत्तद्दोषमुपेक्ष्यस्फुटतरन्तद्दोषान्तरमाह । वेदस्यलाक्षणिकेदूति । गुरवस्तुतादृशेच्छयाभगवदुच्चरितवृत्तिबोधजनकत्वप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणधर्मत्त्वरूपंतादृशेच्छयाभगवदुच्चरितसजातीयत्वमितिनिवेशेननास्मदुच्चरितपदेष्वव्याप्तिर्नवापभ्रंशादावतिव्याप्तिरित्यतोदोषान्तरमाहवेदस्यलाक्षणिकेतीतिप्राहुः । आयुर्घृतमित्यादि । वेदेआयुष्पदस्यआयुर्जनकेलाक्षणिकतयातस्यायुर्जनकवाचकत्वापत्तिरितिभावः । सादीति । स्वसजातीयध्वंसप्रागभावप्रतियोगित्वं, स्वाश्रयप्रतियोगिध्वंसव्याप्यतत्प्रागभावप्रतियोगिवृत्तित्वस्वतादात्म्योभयसम्बन्धेनधर्मविशिष्टधर्मवत्त्वमनादित्वन्तदन्यत्वंसादित्वम् । अथवा तादृशोभयसम्बन्धेनधर्मविशिष्टधर्मान्यधर्मवत्त्वंसादित्वम् । यद्धर्मावच्छिन्नेसादित्वव्यवहारस्तद्धर्मस्यैवधर्मविशिष्टान्यधर्मवत्त्वेन भानस्यव्युत्पत्तिसिद्धतयाघटशब्दादौतादृशधर्मान्यतत्तद्व्यक्तित्वादि-

CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

Digitized by eGangotri

द्वादशेऽह्निपितानामकुर्यादिति वेदेनामपदस्यदेवदत्ता-
दिपरत्वेदेवदत्तेत्यादिस्वरूपाणांभगवदनुच्चरितत्वात्।
एवमीश्वरसङ्केतस्यशक्तित्वेईश्वरानङ्गीकर्तृमतेशाब्द-
बोधानुपपत्तिः। अथशाब्दबोधोपयोगितायामीश्वरी-

धर्मवत्त्वेपिघटशब्दःसादिरितिव्यवहारस्यनापत्तिः। ईश्वरोच्च-
रितशब्दवाच्यार्थवाचकशब्दान्यशब्दत्वम्। ईश्वरोच्चरितश-
ब्दान्यत्वंवाप्रकृतेसादित्वमिति। द्वादशेऽह्निपितानामकुर्याद्
इति। अत्रपुत्रस्येत्यध्याहार्यम्। तत्रपुत्रपदंपुत्रत्वसमानाधिक-
रणधर्मविशिष्टपरम्। स्वविषयकज्ञानजनकत्वं तदुत्तरषष्ठ्यर्थः
नामपदंनामत्वसमानाधिकरणधर्मविशिष्टपरम्। तथाचपुत्रत्व-
समानाधिकरकधर्मविशिष्टविषयकज्ञानजनकनामत्वसमानाधि-
करणधर्मविशिष्टविषयकपितृसमवेतकृतिरिष्टसाधनिकेत्यन्वय-
बोधः। अतएतादृशवाक्यात्पुत्रत्वसमानाधिकरणधर्मवद्विशेष्य-
कनामत्वसमानाधिकरणधर्मविशिष्टपिषयकपितृसमवेतकृति-
धर्मिकेष्टसाधनत्वप्रकारकबोधोजायतामित्याकारकभगवत-
स्तात्पर्यमङ्गीकार्यम्। तादृशभगवदिच्छानिरूपितपुत्रत्वसमा-
नाधिकरणचैत्रत्वादिजात्यवच्छिन्नविषयकबोधजनकत्वेनविषय-
तायानामत्वसमानाधिकरणचैत्रपदत्वाद्यानुपूर्वीविशिष्टेसत्वा-
द् भगवत्सङ्केतरूपशक्यत्वं तत्रनिर्बाधमेवेतितस्यलक्ष्यतयात-
त्राव्याप्तिसङ्गतिरितिबोध्यम्। एवमीश्वरेति। ईश्वरेच्छानिरू-
पितपदजन्यबोधविषयत्वप्रकारतानिरूपितविशेष्यतायास्तादृ-
शेच्छानिरूपितस्वविषयकबोधजनकत्वप्रकारतानिरूपितविशे-
ष्यतायावाशक्तित्वे। शाब्दबोधोपयोगितायां, शाब्दबोधकार-
णतावच्छेदककोटौ। एवंचेति। ईश्वरत्वमनिवेश्यशक्तिज्ञान-

CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

Digitized by eGangotri

यत्वमनुपादेयम्। एवंचाधुनिकसङ्केतज्ञानादपिशाब्दबोधस्तादृशसङ्केतस्यवृत्तित्वंचनिर्वहति । नचाधुनिकसंकेतस्यवृत्तित्वेतात्पर्य्यस्यापितथात्वप्रसङ्गस्तस्यापि बोधकत्वेनपदविषयतयासङ्केतरूपत्वात्। नचेष्टापत्तिः । तथासतिलक्षणास्थलेतात्पर्य्यस्य वृत्तितयालक्षणायावृत्तित्वोच्छेदप्रसङ्गादितिवाच्यम् । यतःपदार्थोपस्थितिव्यापारकःसङ्केतोवृत्ति,स्तात्पर्य्यज्ञानंचसाक्षादेवशाब्दबोधोपयोगिनतुपदार्थोपस्थितिद्वारावृत्त्युपस्थापितपदार्थएवप्रकरणादिनावक्तृतात्पर्य्यावधारणात् । *तत्पुरुषसङ्केतिततदुच्चारितडित्थादिपदेष्वाधुनिकसङ्केतस्तत्पुरुषवाक्यादितएवप्रागवधारित इतिपदार्थोपस्थितितःपूर्व्वमेवतत्स्मरणासंभवेनतस्य पदार्थस्मारकतयावृत्तित्वानिर्वाहइतिचेद्*एवमपिसंकेतस्यशाब्दसंबन्धत्वेमानाभावेननिष्प्रतियोगिकतयातदसंभवेनचपदार्थोपस्थापकत्वासंभवेनवृत्तित्वानिर्वाहात्।

स्यहेतुत्वेच। आधुनिकेति। तथाचशक्तिज्ञानकारणतावच्छेदकस्यशक्तिभ्रमाधुनिकसङ्केतज्ञानसाधारणत्वात्स्वातन्त्र्येणकारणतां विनापिशाब्दबोधइतिभावः । पदार्थोपस्थितिव्यापारकस्संकेतइति। पदार्थोपस्थितिद्वाराशाब्दबोधोपयोगिकस्सम्बन्धइत्यर्थः। प्रकरणादिनेति। प्रकरणम्भोजनादि । डित्थादीति । डित्थइतिकाष्ठमये हस्तिनिसङ्केतः । श्यामरूपोयुवाविद्वान्बलवान्धार्मिकःप्रियः। सर्वशास्त्रप्रवक्ताचडित्थइत्यभिधीयते। इति प्रवादात्तादृशपुरुषेवा। मानाभावेनेति। ननुसप्रतियोगिकत्वमेवमानमतआह । निष्प्रतियोगिकतयेति।

---

*तथाचलक्षणायावृत्तित्वानुपगमेगङ्गादिपदात्तीरानुपस्थितौतत्पदव्यक्तेस्तात्पर्य्याग्रहाच्छाब्दबोधानुपपत्तितस्यवृतित्व-

CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

Digitized by eGangotri

एतेनशाब्दबोधौपयिकसंबन्धत्वेनेश्वरसंकेतज्ञानंहेतुस्त-
न्मीमांसकानामपिसंभवतितादृशज्ञानविरोधिविप-
रीतज्ञानाभावादितिनिरस्तम्। यत्तुस्वजन्यबोधवि-
षयत्वप्रकारकेच्छाविशेष्यत्वमर्थेपदसम्बन्धः पदेचार्थ-
स्यविपरीतः अस्यसम्बन्धत्वमन्यथानुपपत्याकल्प्यते,
एतादृशपरंपराया अपभ्रंशस्थलेसम्बन्धतानस्वीक्रियत-
इतितत्रतत्सम्बन्धावगाहिज्ञानंभ्रमएवेति। तदपितु-
च्छम्। क्लृप्तस्यतादृशेच्छाविषयत्वस्यसम्बन्धत्वोपगमे
तादृशज्ञानविषयत्वस्वसमानकालीनज्ञानविषयत्वा-

एतेनेति। निष्कृतियोगिकतयासम्बन्धत्वाभावेन। एवंतादृशरू-
पेणाकारणतायांमात्माश्रयोपिदोषोबोध्यः। तच्चेति। शाब्दबो-
धोपयोगिकसम्बन्धत्वेनेश्वरसङ्केतज्ञानञ्च। तादृशेति। शा-
ब्दबोधोपयोगिकसम्बन्धत्वेनेश्वरसङ्केतज्ञानविरोधिज्ञानाभा-
वादित्यर्थः। विपरीतइति। स्वनिष्ठविशेष्यतानिरूपितविषय-
त्वप्रकारतानिरूपितबोधविषयतानिरूपितजन्यत्वविषयतानि-
रूपितविषयत्वमित्यर्थः। स्वविषयकबोधजनकत्वप्रकारतानिरू-
पितविशेष्यत्वमित्यर्थोवा। स्वपदंपदार्थपरं, तादृशज्ञानविषयत्वं,
स्वजन्यबोधजनकत्वप्रकारकज्ञानविषयत्वमित्यर्थः। स्वसमान-
कालीनेति। स्वपदंपदपरम्। आदिनास्वविषयकज्ञानविषय-

मावश्यकं, नचतात्पर्यग्रहार्थंलक्षणाधीनोपस्थितेरपेक्षितत्वे-
पि तदधीनोपस्थितित्वेनशाब्दबुद्धिहेतुत्वेमानाभावेनतस्या-
वृत्तित्वासिद्धिः लक्षणास्थलेतात्पर्यरूपसंकेतज्ञानाधीनोपस्थि-
तितएवशाब्दबोधनिर्वाहात् आधुनिकसंकेतस्थलेतात्पर्यज्ञा-
नाधीनोपस्थितेः शाब्दबोधप्रयोजकतायाः क्लृप्तत्वादितिवा-
च्यम्। लक्षणाधीनपदार्थोपस्थितिसत्वेमुख्यार्थबाधादिनात-
त्तदर्थेतत्तत्पदव्यक्तेस्तात्पर्यग्रहे उपस्थित्यन्तरमन्तरेणैवतत्तदर्थानु-
भवस्यसर्वानुभवसिद्धत्वादाधुनिकसंकेतस्थले च पूर्वंसंकेतक-
र्त्तृपुरुषवाक्यतोऽर्थविशेषेडित्थादिपदस्यसंकेतग्रहात्तत्पदेना--

CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

Digitized by eGangotri

दिपरम्परायाअपिविनिगमनाविरहेणसम्बन्धताप्रस-
ङ्गात्। तस्मात्पदपदार्थयोस्सम्बन्धान्तरमेववाच्यवाच-
कभावइतिवदन्ति । यत्तुज्ञानेपदानांशक्तिर्नत्वर्थेत-
थाचतज्ज्ञानशक्तत्वंतद्वाचकत्वंतच्चतद्विषयकशाब्द-
बोधजनकतावच्छेदकधर्मवत्त्वम् । सचधर्मोवह्न्या-
दिनिष्ठदाहानुकूलशक्तिरिवपदार्थान्तरमेव । लाक्ष-
णिकंनानुभावकमेवेत्यिनतत्रशक्तिः । घटादिपदस्य
मितिमात्रसमभिव्याहृतपदार्थान्तरधीजनकत्वेपिन-
तद्वाचकत्वंतद्विषयकत्वावच्छिन्नज्ञानशक्तपदस्यैवत-
द्वाचकत्वान्मितिमात्रविषयकत्वेनज्ञानस्यनकिंचि-
त्पदशक्यताज्ञानसामान्यसामग्र्याएवमितिमात्रभा-
सकतयापदान्तरस्यचतदर्थभासकतयातद्विषयकत्व-
स्यचतत्पदजन्यतावच्छेदकत्वेमानाभावात् । का-
र्यान्वितस्वार्थेपदानांशक्तिरितिवादिनांगुरूणांमतेपा-
त्परम्परासाधारणकार्यत्वविषयतानिरूपितत्वेनघ-

त्वपरिग्रहः । स्वपदंपदार्थपरम् । सम्बन्धताप्रसङ्गादिति ।
तथाचतादृशसम्बन्धस्यज्ञानजन्यपदार्थोपस्थितितोपिशाब्दबो-
धप्रसङ्गइतिभावः । ज्ञानेपदानांशक्तिरिति । ज्ञाननिष्ठाप-
दनिरूपिताशक्तिस्तन्मतेतद्विषयकशाब्दत्वावच्छिन्नंप्रतिनिरूपक-
तासम्बन्धावच्छिन्नशक्तिमत्पदस्यहेतुत्त्वमित्यवधेयम् । तज्ज्ञा-
नशक्तत्वमिति । ननुघटपटविषयकज्ञानमादायघटपदस्या-
पिघटपटवाचकतापत्तिरतआह । तच्चेति । तद्विषयकेति ।
तद्विषयकशाब्दत्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदक-
धर्मवत्त्वमितिपर्यवसितार्थः नातःपूर्वदोषावकाशः । तद्वि-
षयकत्वावच्छिन्नज्ञानशक्तपदस्यैवेति । तद्विषयत्वावच्छिन्नजन्य-
तानिरूपितजनकतावच्छेदकशक्तिमत्पदस्यैवेत्यर्थः । शाब्दबो-
धोपयोगिकसम्बन्धत्वेनहेतुत्वे आत्माश्रयोबोध्यः । वादिनामि-

र्थविशेषोपस्थितेः प्रकरणादिनातत्तत्पदव्यक्तेस्तात्पर्यग्रहेसति-
शाब्दबोधस्यवृत्यन्तराधीनोपस्थितिमन्तरेणैवोत्पत्त्याधुनिकसं-
केतस्यवृत्तित्वमिति चेद्—पा० ॥

CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

Digitized by eGangotri

टादिविषयतायाघटादिपदजन्यतावच्छेदकत्वेपिन-
घटादिपदस्यकार्यतावच्छेदकत्वमपितुलिङादिप-
दस्यैवतद्विषयकत्वावच्छिन्नेत्यतस्साक्षात्परम्परासा-
धारणनिरूपितत्वाविशेषणतयावच्छेदकत्वस्यैवनि-
वेशात् । नचकार्यानुकूलशक्तिःस्वरूपसत्याएवकार्या-
नुकूलतयापदार्थोपस्थितौशाब्दबोधेचज्ञातोपयोगिनो-
र्थेपदस्यवृत्तिरूपशक्त्यन्तरस्वीकारआवश्यकइतिवाच्य-
म् । दाहादिकार्येवह्न्यादिनिष्ठशक्तिःस्वरूपसत्याएवोप-

ति । लौकिकलिङःकार्यत्वेशक्तिः अतःपचेतघटमानयेत्यादौ-
पाकःकार्यः घटानयनंकार्यमित्याद्यन्वयबोधः । वैदिकलिङः
कार्येशक्तिरतोयजेतेत्यादौयागजन्यंकार्यमित्यन्वयबोधः ।
साक्षात्परम्परासाधारणकार्यत्वविषयतानिरूपितघटादिविष-
यताशालि शाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नम्प्रतिशक्तिमत्त्वेनघटादिपदस्यहे-
तुत्वाल्लिङ्पदघटितवाक्यादेवशाब्दबोधोनार्थवादादितिवादि--
नांगुरूणामित्यर्थः । पदानां,लिङ्पदातिरिक्तपदानाम् । साक्षा-
त्परंपरेति । केवलपरंपरयाकार्यत्वविषयतानिरूपितत्वनिवेशे-
पचेतइत्यादौपाकः कार्यइत्यन्वयबोधात्पाकविषयतायाः परंप-
राकार्यत्वविषयत्वानिरूपिततयाऽसंगतिरतः साक्षादिति । साक्षा-
त्कार्यत्वविषयतानिरूपितत्वोक्तौयजेतघटमानयेत्यादौयागज-
न्यंकार्यंघटानयनंकार्यमित्यन्वयबोधाद् यागविषयतायांसाक्षा-
त्कार्यत्वविषयतानिरूपितत्वाभावात्तथैवासङ्गतिरतः परंपरेति ।
निरूपितत्वाविशेषणतयेति । निरूपितत्वनिष्ठावच्छेदकत्वा-
निरूपकत्वस्यावच्छेदकत्वेनिवेशादित्यर्थः । नचशक्तिमत्त्वे-
नयथाघटादिपदनिष्ठकारणतानिरूपितकार्यतावच्छेदकंसाक्षा-
त्परंपरयाकार्यत्वविषयतानिरूपितघटादिविषयताशालिशाब्द-

CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

Digitized by eGangotri

योगित्वेपिशाब्दबोधानुकूलशक्तेःशाब्दबोधेपदार्थो-
पस्थितौचज्ञातेपयोगित्वोपगमेबाधकाभावात् ।
अतीतानागतपदज्ञानादपिशाब्दबोधोत्पत्त्यापदाना-
महेतुत्वेनतत्त्वहेतुतावच्छेदकशक्त्यसम्भवइतितुनश-
ङ्क्यंतन्मतेपदानांनित्यत्वात् । अस्तुवातज्ज्ञाननि-

त्वं तथाविनिगमनाविरहाद् घटादिविषयतानिरूपितकार्य-
त्वविषयताशालिशाब्दत्वमपीतिकार्यत्वविषयतानिष्ठतादृश-
कार्यतावच्छेदकतायानिरूपितत्वनिष्ठावच्छेदकत्वानिरूपकत
याघटादिपदस्यकार्यतावाचकत्वापत्तिः दुर्वारैवेतिवाच्यम् ।
कार्यत्वविषयतानिरूपिततद्विषयकत्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपि-
तकारणतावच्छेदकशक्तिमत्त्वं वाचकत्वमित्यर्थस्यविवक्षि-
तत्वात् । तथाचकार्यत्वविषयतायाः कार्यत्वविषयत्वानिरूपि-
ततयाघटपदंकार्यतावाचकमिति व्यवहारस्यनापत्तिरितिकेचि-
चित्। परेतुतद्वाचकत्वंतद्विषयकत्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपित-
कारणतावच्छेदकशक्तिमत्त्वमेवतद्विषयकत्वावच्छिन्नेत्यत्रचाव-
च्छेदकतायांकार्यत्वविषयतातिरिक्तविषयतानिरूपितत्वानव-
वच्छिन्नत्वंविशेषणंदेयम्। तथाचतादृशनिरूपितत्वानवच्छिन्नत-
द्विषयकत्वनिष्ठावच्छेदकताकजन्यतानिरूपितजनकतावच्छे-
दकशक्तिमत्त्वमितिफलितार्थः। तथाचघटादिविषयतानिरूपि-
तकार्यत्वविषयताशालिशाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नकार्यतावच्छेद-
कत्वस्यकार्यत्वविषयतायाःसत्त्वेपितादृशावच्छेदकतायाः का-
र्यत्वविषयातिरिक्तघटादिविषयतानिरूपितत्वावच्छिन्नतयातद-
नवच्छिन्नत्वविरहान्नघटादिपदस्य कार्यतावाचकत्वापत्तिरि-
त्याहुः । अस्तुवातज्ज्ञाननिष्ठशक्तिरिति । नचशक्तिमत्त्वेनप-
दज्ञानस्यहेतुत्वेतद्विषयकत्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणता-

CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

Digitized by eGangotri

निष्ठशक्त्यातद्वाचकत्वमितिमीमांसकमतविशेषः ॥
नाचासौविचारसहः यतस्तन्मतेलाक्षणिकस्यानुनुभावकत्वंदुर्घटमेव। पदार्थोपस्थितिद्वाराशक्यार्थानुभवेशक्तस्येवलक्ष्यार्थानुभवेलाक्षणिकस्यापिहेतुतायादुर्वारत्वात्। तत्रापिशक्तेरावश्यकतयावाचकतापत्तेः। पदार्थोपस्थित्यान्यथासिद्धत्वेशक्तस्यापितथात्वापातात्। नचानुभावकतावच्छेदकशक्त्यभावा-

वच्छेदकीभूतशक्तिमज्ज्ञानविषयत्वंतद्वाचकत्वंवाच्यम्। तथाचघटपटादिपदविषयकसमूहालम्बनघटपटादिविषयकज्ञानमादायपटपदस्यापि घटवाचकत्वापत्तिः, घटविषयकत्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणावच्छेदकीभूतशक्तिमत्ताहशसमूहावलम्बनज्ञानविषयत्वस्यपटादिपदेपिसत्त्वादितिवाच्यम्। स्वभिन्नत्वस्वसामानाधिकरण्योभयसम्बन्धेनशक्तिविशिष्टशक्तिशून्यत्वस्यशक्तिद्वयशून्यत्वस्यवाज्ञानेविशेषणत्वोपगमात्। तथाचताहसमूहालम्बनज्ञानशक्तिविशिष्टशक्तिमत्त्वस्यचसत्वेननापत्तिः। नचघटपदविषयकघटादिविषयकसमूहालम्बनज्ञानमादायघटादेरपिपटवाचकतापत्तिः ताहशज्ञानेताहशशून्वत्वादितिवाच्यम्। तद्विषयत्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपित जनकतावच्छेदकशक्तिमज्ज्ञानविषयशब्दत्वस्यैवतद्वाचकत्वपदार्थत्वात्। नचतथापिघटपदविषयककारादिविषयकसमूहालम्बनमादायककारादिवर्णेष्वपिघटवाचकतापत्तिरितिवाच्यम्। कोशादौककारादिवर्णस्यापिशक्त्यवधारणात्ताहशज्ञानस्यशक्तिविशिष्टशक्तिशून्यत्वस्याभावादित्यसमूहालम्बनघटपटादिज्ञानमादायघटादिपदस्यघटादिवाचकत्वोपपत्तिरिति। वस्तुतस्तुस्वसामानाधिकरण्यस्वव्यभिचारित्वस्वव्यापकत्वैतत्त्रितयसम्बन्धेनशक्तिविशिष्टशक्तिमदन्यत्वस्यज्ञानेविशेषणंदेयम्। ते-

CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

Digitized by eGangotri

लाक्षणिकस्यनानुभावकत्वसम्भवइतितैर्वाक्यार्थघटकार्थान्तरवाचकमेवपदंस्वार्थस्येवतदन्वयप्रतियोगिलक्ष्यार्थस्याप्यनुभावकत्वमुपेयतइतिवाच्यम् । एवंसतिगङ्गायांघोषइत्यादौघोषादिपदस्यगङ्गातीरादिरूपार्थानुभावकतावच्छेदकशक्तिमत्त्वेनतद्वाचकत्वापत्तेः । लाक्षणिकस्याननुभावकत्वेशक्तपदाघटितधूमादित्यादिहेतुवाक्यादन्वयानुपपत्तेश्च । तत्रधूमादिपदस्यधूमज्ञानेविभक्तेश्चज्ञाप्यत्वेलाक्षणिकत्वात् । अथ लक्ष्यार्थस्यनशाब्दबोधेप्रवेशः अपितुस्मृतस्यतस्यपदार्थान्तरैरसंसर्गाग्रहमात्रंतथाचनानुपपत्तिः । नचलक्ष्यार्थस्यशाब्दबोधविषयत्वानुपगमेतदुपरागेणस्मृणोमीत्यनुव्यवसायोनुपपन्नइतिवाच्यम् । इष्टत्वादृविधेयोपरागेणैवतथाप्रत्ययात् । लक्ष्यार्थस्यशाब्दबोधविषय-

नघटपटादिज्ञानस्यनियमतस्तद्घटकीभूतघकारादिविषयकत्वेनघटपदार्थज्ञानजनकतावच्छेदकीभूतशक्तेरुपदर्शितोभयसम्बन्धेनशक्तिविशिष्टतयाशक्तिविशिष्टशक्तिशून्यत्वविरहेपिनक्षतिरितिमन्तव्यम् । अथयादृशविषयकज्ञानंनियतंपदान्तरविषयकंतादृशपदेतदर्थवाचकत्वानुपपत्तिरित्यत्रकउपायइतिचेत्तादृशस्थलानुपगमएवोपायः । अभ्युपगमेपिग्रन्थकृद्दत्तदोषस्येवतद्दोषस्यापितन्मतेसत्त्वात् । अस्तुवेत्यत्रवाकारस्थानाश्चैवाऽर्थइतिध्येयम् । तदन्वयप्रतियोगीति । स्वार्थान्वयप्रतियोगिलक्ष्यार्थानुभवंप्रतिस्वस्यहेतुत्वमपेचतेइतिभावः । शक्तिमत्त्वेनेति । तन्मतेकारणमात्रस्यशक्तिमत्त्वेनैवहेतुत्वादितिभावः । असंसर्गाग्रहमात्रमिति । बाधनिश्चयाभावकालीनघोषस्यशाब्दानुभवः

CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

Digitized by eGangotri

त्वेपितस्य विधेयतयाभानानुपगमात् । विधौनपरः-शाब्दार्थइतिसिद्धान्तादितिचेन्न । मञ्चाःक्रोशन्तीत्यादौलक्ष्यार्थमञ्चस्थपुरुषादेःशाब्दबोधविषयतायाआवश्यकत्वात् । अन्यथापूर्वाननुभूतपुरुषादेःप्रतीत्यनिर्वाहात् । अननुभूतस्यस्मरणासम्भवात् । समानप्रकारकत्वमात्रेणशाब्दबोधपदार्थोपस्थित्योःकार्यकारणभावमुपगच्छतांमीमांसकानांशाब्दबोधेयोग्यतावलेनापूर्वार्थस्यभानेनलक्ष्यार्थस्यशाब्दानुभवोपगमेऽपूर्वस्यापिप्रतीत्युपपत्तिरिति तद्विषयकशाब्दत्वावच्छिन्नम्प्रतिशक्तिविशेषपुरस्कारेणतद्वाचकपदस्यतज्ज्ञानस्यवानहेतुतासम्भवः । विशिष्यतत्तत्पदार्थान्विततत्तत्पदार्थबोधेतत्तत्पदसाकाङ्क्षतत्तत्पदज्ञानत्वेनावश्यक्लृप्तकारणतयैवोपपत्तौईदृशकार्यकारणभावस्यनिर्युक्तिकत्वात् ॥ इदंतुतत्त्वम् । तीरादौगङ्गापदजन्यबोधविषयतासत्त्वेपितदंशेशुद्धबोधविषयत्वादिनैवताद्दशविषयत्वादिप्रकारकत्वमीश्वरेच्छायामुपगम्यतेनतुगङ्गापदजन्यबोधविषयत्वादिनापितत्प्रकारकत्वंमानाभावात् । तदनभ्युपगमेपितस्याःसर्वविषयकत्वाव्याघातात् । नचतथासतिबोधांशेगङ्गापदजन्यतानवगाहितयासर्वविषयकत्वानुपपत्तिरितिवाच्यम् । तीरादिविशेष्यतानिरूपितप्रकारता-

तीरस्यस्मृतिर्मानसज्ञानंवेत्यर्थः । विधौनपरेति । परोलक्ष्यार्थीभूतशब्दार्थःशक्यार्थभिन्नइतियावत् नविधौविधेयतयानभासतेइत्यर्थः । समानप्रकारतेति । तद्धर्मप्रकारकशाब्दबोधेवृत्तिज्ञानजन्यतद्धर्मप्रकारकोपस्थितित्वेनेत्यर्थः । घटादिपदावाच्य-

CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

Digitized by eGangotri

वच्छेदकघटकतयातदनवगाहित्वेपिबोधांशेस्वातन्त्र्ये-णातदवगाहित्वोपगमात्। तथाचतत्पदजन्यबोध-विषयतात्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यता-सम्बन्धेनेश्वरेच्छावत्त्वस्येश्वरेच्छानिरूपिततादृश-विशेष्यतावत्त्वस्यवातत्पदशक्यतारूपतयानातिप्रस-ङ्गः उक्तरीत्यैवघटादिपदजन्यबोधविषयस्यघटान्वि-तकर्मत्वान्वितानयनादेर्घटादिसंसर्गस्यचतादृशबो-धविषयत्वप्रकारकेश्वरेच्छाविषयत्वेपिघटादिपदा-वाच्यत्वमुपपादनीयम् ॥

त्वमुपपादनीयमिति । नचैतावतागङ्गादिपदस्यलक्ष्यार्थतीरा-दिवाचकत्ववारणेपिघटादिपदजन्यबोधविषयत्वप्रकारतानिरू-पितविषतायाःससर्गतोपगमेस्वसमानकालीनज्ञानत्वादेरपि-विनिगमनाविरहेणसंसर्गतापत्तिरितिपूर्वोक्ताक्षेपानुद्धारएवेति-वाच्यम्। स्वसमानकालीनज्ञानविषयत्वादेस्संसर्गत्वास्वीकारे-ईश्वरीयत्वमनिवेश्यशक्तिज्ञानाधुनिकसंकेतज्ञानयोरेकरूपेण-हेतुतालाघवस्यविनिगमकत्वात्। नचशक्तिज्ञानाधुनिकसंकेत-ज्ञानयोर्धर्मितावच्छेदकभेदेनभिन्नमेवकारणतावच्छेदकमिति-वाच्यम् । धर्मितावच्छेदकत्वप्रत्यासत्त्याकारणत्वोपगमात् । शक्तिभ्रमाधुनिकशक्तिज्ञानयोरेकरूपेणकारणत्वकल्पनेलाघ-वाच्च । नचपूर्वोक्तिप्रवेदस्थलाद्गणिकपदादावतिव्याप्तिस्तथाप्य-नुद्धारइतिवाच्यम् । तत्रवक्तुरीश्वरस्यायुष्पदमायुर्जनकविष-यकबोधजनकंभवत्वित्याकारकस्यायुर्जनकमायुष्पदजन्यबो-धविषयताविषयत्वित्याकारकतात्पर्यस्यकल्पनायाआवश्यकत्वा-दितिवाच्यम् । तत्राप्यायुर्जनकविषयकबोधोभवतु बोधस्या-युष्पदजन्योभवत्वित्याकारकखण्डशःतात्पर्यस्यैवकल्पनात् ।

CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

Digitized by eGangotri

तच्चापरितोषि आयुष्पदादायुर्जनकत्वप्रकारकबोधोभवत्वित्या-
कारकतात्पर्यस्यायुष्पदमपिवत्त्वायुर्जनकत्वविषयकबोधजनक
म्भवत्वित्याकारकस्यवातात्पर्यस्यफलबलकल्पनाद्वाशक्तिस्वीकारे
इच्छानिरूपिततद्विषयतातिरिक्तवृत्तित्वविषयतानिरूपिताया
बोधविषयवातन्निरूपितजनकत्वप्रकारतानिरूपितविशेष्यतैवता
दृशतात्पर्यीयबोधविषयतायास्तद्विषयत्वातिरिक्तवृत्तित्ववृत्तिवि
षयातानिरूपिततयानानुपपत्तिः। एतत्पदार्थएतत्पदजन्यबोध-
विषयतावान्भवत्वित्याकारकेच्छीयविषयतायाःशक्तित्वेबोधवि
षयत्वएतत्पदजन्यबोधविषयत्वातिरिक्तविषतानिरूपितत्वंवृत्ति
त्वविषयतानिरूपितत्वंवानिवेश्यमित्यपिद्रष्टव्यम् । आयुष्प-
दादायुर्जनकत्वप्रकारकबोधोभवत्वित्याकारकतात्पर्यकल्पने--
नानुपपत्तिरितिकेचित्प्राहुरित्यादिकंसुधीभिर्विभावनीय--
म् ॥ लक्षणायाअनुभावकत्वेसिद्धेइदानींलक्षणानिरूप्यते ।
शक्यसम्बन्धोहिलक्षणा । अनादितात्पर्यवतीनिरूढालक्षणा,य-
थाशुक्लादिगुणविशिष्टबोधकस्यशुक्लादिपदस्य । सादितात्प-
र्यमूलाआधुनिकी,यथाकाव्यादौवक्तुर्निग्राहिका यथापटत्वादि-
नाबोधकस्यघटादिपदादेः । याचइदमादिपदभिन्नविशेष्यवा
चकपदसमानविभक्तिकपदनिरूपिता,सागौणीरूपा यथासिंहो
देवदत्तइत्यत्रसिंहसदृशबोधिका।याचइदमादिपदविशेष्यवाच-
कपदसमानविभक्तिकपदनिरूपितासासाध्यवसानिका, यथा-
सिंहोयमित्यत्रसिंहसदृशबोधिका।एतत्लक्षणाद्वयंगौणीत्युच्य-
ते। सादृश्यलक्षणागौणीतितत्लक्षणात्। सादृश्यातिरिक्तसंब-
न्धतस्तादृशलक्षणाद्वयीशुद्धाप्युच्यते यथाआयुर्घृतमायुरेवेदमि
त्यत्रायुर्जनकबोधिका । कदाचिल्लक्षणाउपादाननाम्नी । यथा
कुन्ताःप्रविशन्तीत्यादौकुन्तधरबोधिका । काचिल्लक्षणाशक्यावृ-
त्तिरूपेणबोधिकाजहत्स्वार्था, यथातीरत्वविशिष्टबोधिकागङ्गा

CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

Digitized by eGangotri

स्तुशक्त्यालक्षणयावोपस्थितस्यतत्तदर्थस्यशाब्दबोधेभा-
नादुभयविधतत्तदर्थोपस्थितेरेवतद्विषयकशाब्दबोधे
हेतुतावाच्या । तादृशोपस्थित्योस्त्वानुगतानतिप्रसक्त-
स्यकारणतावच्छेदस्यागुरोर्दुर्वचतयाव्यभिचरवारणा-
यशक्त्यादिज्ञानजन्योपस्थितिजन्यतावच्छेदककोटौ
तत्तत्कारणाव्यवहितोत्तरत्वनिवेशश्चावश्यकः । इत्थं-
चवृत्त्यनुपस्थितस्यापिसंसर्गस्यशाब्दबोधोपगमेव्यभि-
चाराप्रसक्त्याऽन्वयस्यपदावाच्यत्वेपिनकिंचिद्बाधक-
मितिकिंतस्यवृत्तिकल्पनेन। नचशक्तिलक्षणयोर्वृत्ति-
त्वेनानुगमसंभवात्तदुभयविषयकज्ञानजन्योपस्थित्यो-
रेकरूपेणैवहेतुतयानोक्तव्यभिचारप्रसक्तिरितिवाच्य-
म् । उभयसाधरणवृत्तित्वस्यानुगतस्यदुर्वचत्वात् ॥
*यत्तु शक्तिविषयकज्ञानजन्यतदुपस्थितित्वेनैवशक्तिल-
क्षणाधीनपदार्थोपस्थित्योरनुगमसंभवः । घटशक्तंघ-
टपदमित्यं तादृशज्ञानजन्योपस्थितेरिवघटसबन्धिश-
क्तंपटपदमित्यादिलक्षणाज्ञानजन्योपस्थितेरपिघटा--
दिसंबन्धिपटादिनिरूपितशक्तिविषयकज्ञानजन्यत्वा-
दितिनोक्तव्यभिचारप्रसक्तिरिति । नचपटशक्तंपटप-
दमित्यादिज्ञानजन्यपटाद्युपस्थितौयत्नोद्बोधकादृघ-
टादिभानंतादृशघटादिविषयकोपस्थितेरपिघटादि-

यकोपस्थितिरवेनहेतुत्वेघटवद् भूतलमित्यादिवाक्याद्घटप्र-
कारकभूतलविशेष्यकबोधोत्पत्त्यावृत्तिज्ञानजन्यघटावच्छिन्न-
भूतलविषयकोपस्थितेरभावाद्व्यभिचारइतिवाच्यम् । विधेय-
ताभिन्नतन्निष्ठप्रकारताकतद्विषयकशाब्दबोधत्वस्यजन्यताव--
च्छेदकत्वात् तथाचोक्तस्थलेघटस्यविधेयतयानव्यभिचारः । न-

CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

Digitized by eGangotri

शाब्दबोधजनकत्वापत्तिरितितद्विषयकशाब्दबोधेतदर्थं-
विशेषितशक्तिविशिष्टपदविषयकज्ञानजन्यतदुपस्थि--
तित्वेनहेतुतावाच्या । तथाचनतेनरूपेणघटसंबन्धि-
शक्तं पटपदमित्यादिज्ञानजन्यघटाद्युपस्थितेःसंग्रह--
स्तस्य तद्व्यभिचारोदुर्वारएवेतिवाच्यम् । शक्तिविषय-
तावच्छिन्नप्रकारताप्रतियोगिकतद्विषयकत्वावच्छि-
न्नकार्यताशालित्वेनोपस्थितेस्तच्छाब्दबोधेहेतुतयाद-
र्शितोद्बोधकान्तरप्रयोज्यघटादिविषयताकोपस्थिते-
र्निरुक्तकार्यताशालित्वविरहेणोक्तातिप्रसङ्गानवका--
शात्तदर्थविशेषितशक्तिविषयतापर्यन्तस्योपस्थितिनि-
ष्ठकारणतावच्छेदकेऽनिवेशादननुगमसंभवात् । उक्त-
लक्षणाज्ज्ञानजन्यहेतुतायामपिशक्तिविषयतायाअवच्छे-
दकप्रवेशादिति । तन्नसमीचीनम् । उक्तानुगतरूपे-
णपदार्थोपस्थितेर्हेतुत्वेघटकालीनायाशक्तिस्तद्वत्पट-
पदमित्यादिज्ञानजन्यघटाद्युपस्थितितोपिघटादिशा-
ब्दबोधप्रसङ्गात् । तत्कालीनशक्तिरूपपरंपरासंबन्धवि-
षयतान्तःपातिन्याःशक्तिविषयतायाअपिताहशसंब-
न्धप्रयोज्यघटादिविषयताप्रयोजकत्वात् । ताहशश-
क्तिविषयकधियोघटादिनिरूपितत्वोपरागेणतत्सं--
बन्धिनिरूपितत्वोपरागेणचपदेशक्त्यानवगाहितयाशा-

चतथापिविधेयताभिन्नतन्निष्ठविषयतानिरूपिततन्निष्ठविषय-
ताकशाब्दत्वस्यैवजन्यतावच्छेदकत्वमुच्यतांकिंप्रकारतानिवे-
शेनेतिवाच्यम् । घटपदाद्घटनिष्ठविशेष्यतात्मकविषयतानि-
रूपितघटत्वनिष्ठविषयताकशाब्दबोधोत्पत्त्याव्यभिचारादिति ।

CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

Digitized by eGangotri

ब्दबोधप्रयोजकतच्छक्तपदज्ञानतत्त्वाश्रयविषयकपदज्ञाना-
नात्मकतयातज्जन्योपस्थितेः शाब्दबोधजनकत्वेपीष्टापत्त्यसंभवात् । नचकिंचिन्निरूपितत्वोपरक्तशक्ति-
विषयताप्रयोज्यतत्तदर्थविषयताकोपस्थितित्वेन शा-
ब्दधीजनकत्वोपगमान्नायमतिप्रसङ्गः । उक्तज्ञानी-
यशक्तिविषयतायाः किंचिन्निरूपितत्वविषयतानिरू-
पितत्वविरहादितिवाच्यम् । एवमपिघटकालीनाया
पटनिरूपितशक्तेस्तद्वत्पटपदजन्यघटाद्युपस्थितेरव्या-
प्तेः । अथकिंचिन्निरूपितत्वविषयतानिरूपितत्वेनश-
क्तिविषयतायाहेतुकारणतावच्छेदिकातादृशकारण-
ताप्रतियोगिकप्रकृतार्थविषयत्वावच्छिन्नकार्यताशा-
लित्वेनपदार्थोपस्थितेर्हेतुत्वोपगमान्नायमतिप्रसङ्गः ।
शक्त्यंशेउदासीनस्यपटनिरूपितत्वादेरभानेपिघटकाली-
नशक्तिरूपघटीयपरंपरयासंबन्धविषयकपदज्ञानस्य
घटादिस्मारकतयातत्स्मृतिजनकतायांपटादिनिरू-
पितत्वविषयतानिरूपितत्वस्यशक्तिविषयत्वेऽनिवे---
शादितिचेद् एवमपियत्रघटादेःशक्तत्वसंबन्धेनप--
दांशेप्रकारतातज्जन्योपस्थितितोपिघटादेःशाब्दबो-
धोत्पत्त्यातदनुपपत्तिर्दुर्वारैव । तत्रपदांशेसंसर्गतया
शक्तेर्भानेशक्तावर्थस्यनिरूपितत्वरूपसंबन्धान्तराभा--
वात् । वस्तुतोघटत्वाद्युपलक्षितवाचकाद्द्रव्यादिप-
दाच्छक्त्याऽभान्तस्य घटत्वादिप्रकारकशाब्दबोधवार-
णायतद्धर्मप्रकारशाब्दबोधेशक्तौतद्धर्मविशिष्टनिरूपि
तत्वावगाहित्वेनशक्तिज्ञान स्योपयोगितावाच्यातथा
चतत्संबन्धिनोलक्षणायाहस्यतेनरूपेणासंग्रहादननु-

6275.

CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

Digitized by eGangotri

गमेनव्यभिचारप्रसक्तप्रोक्तकार्यकारणभावैकारणमन्त
र्यप्रवेशस्यावश्यकत्वम्। एवंशक्तिज्ञानमुभयविधंविनिग-
मनाविरहाच्छाब्दबोधप्रयोजकंपदेऽर्थवाचकत्वावगा-
हिअर्थेपदवाच्यतावगाहिचतयोरपिनानुगमसंभवः।
वाच्यत्ववाचकत्वयोःशक्तिप्रतियोगित्वशक्त्याश्रयत्वरूपयो-
र्मिथोविलक्षणसंबन्धरूपतयाऽनुगताननतिप्रसक्तरूपाभावा-
त्। संबन्धत्वादिनानुगमेतदीयकालिकादिसंबन्धज्ञानाद-
र्थधर्मिकपदवाचकतायाः पदधर्मिकार्थवाच्यतायाश्च-
ज्ञानाच्छाब्दबोधापत्तेः। तज्जन्योपस्थित्योरपिपरस्प-
रजन्यबोधेव्यभिचारः। एवंलक्षणाज्ञानमपिपदेऽर्थसं
बन्धिवाचकतावगाहितयाऽर्थेपदसंबन्धिवाच्यतावगा-
हितयाद्विविधंशाब्दबोधप्रयोजकं तदधीनोपस्थि-
त्योरपिचनतिप्रसक्तरूपेणानुगमासंभवेनपरस्परजन्य
शाब्दबोधेव्यभिचारवारणायकार्यतावच्छेदकगर्भकार
णानन्तर्यप्रवेशोध्रुवएवेत्यवधेयम्। अथवृत्त्यनुपस्थित-
स्यापिपदार्थद्वयसंसर्गस्यशाब्दधीविषयत्वोपगमेसंब-
न्धभानेनियामकाभावाच्छाब्दबोधेबाधितयावत्संबन्ध
भानापत्तिरितिचेन्न। कयोश्चित्पदयोःकेनचित्संबन्धेन-
स्वार्थान्वितबोधएवसाकाङ्क्षतयाकाङ्क्षाज्ञानस्यै
वपदार्थसंसर्गभानेनियामकत्वात्। ययोस्तुपदयोर्ना-
नासंबन्धेनस्वार्थान्वयबोधेसाकाङ्क्षातज्जन्यशाब्दबो-
धेसंसर्गविशेषतात्पर्यज्ञानरूपकारणबलादेवसंबन्धभा-
ननियमोपपत्तेः। नचसंसर्गविशेषानुपस्थितौतात्पर्य-
ज्ञानासंभवेनतदुपस्थितेरावश्यकतयातद्बोधकसंस्का-
रोद्बोधार्थमेवतवद्वृत्तिज्ञानमपेक्षितमितिवाच्यम्। उ-

CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

Digitized by eGangotri

द्बोधकान्तरादुपस्थितेपिसंसर्गेतात्पर्यग्रहसंभवात्त-
द्वृत्तिज्ञानस्यानपेक्षितत्वात् । तस्मात्घटत्वगोत्ववि-
शिष्टएवघटगवादिपदस्यशक्तिः पदार्थद्वयसंसर्गस्तुआ-
काङ्क्षाबललभ्यएवेतिस्थितम्* । घटादिपदानांपदा-
र्थतावच्छेदकीभूतऽघटत्वादिविशिष्टएवशक्तिःनतुत-
दुपलक्षिते । घटत्वादेरुपलक्षणत्वेतस्यद्रव्यत्वाद्यविशे-
षणघटादिपदाद्द्रव्यत्वादिमानबोधोऽपितुघट त्वादि-
नैवेतिनियमानुपपत्तिः । अथघटत्वादेरिवद्रव्यत्वा-
देरपिवैशिष्ट्यस्यघटादौसत्वाद्घटादिपदशक्तावपिघट-
त्वसामामाधिकरण्यरूपवैशिष्ट्यवद्द्रव्यत्वादिसामामा-
धिकरण्यरूपवैशिष्ट्यस्याप्यक्षततयाघटत्वविशिष्टे शक्ति-
र्नतुद्रव्यत्वविशिष्टइत्यस्यकोर्थः । अत्रवदन्ति । तद्विष्टे
शक्तिरित्यस्यतद्धर्मतद्वैशिष्ट्यतदाश्रयेषुत्रिष्वेवशक्तिरि-
त्यर्थः । घटादिशक्तिमतिद्रव्यत्वादिवैशिष्ट्यसत्त्वेपि
द्रव्यत्वादौतच्छक्तिविरहात्तेषामुपलक्षणता । घटत्वा-
दौतत्सत्वात्तेषांविशेषणता । एवंचप्रवृत्तिनिमित्त
पिशक्तेस्तस्यापिवाच्यतयावाच्यत्वे सतिवाच्यवृत्तित्वे
सतिवाच्योपस्थितिप्रकारत्वमितिप्रवृत्तिनिमित्तलक्षणेवा
च्यत्वेसतीतिविशेषणदानंजात्याकृतिव्यक्तयःपदार्थइति-
न्यायसूत्रोक्तंगोत्वादिजातेर्गवादिपदार्थत्वमप्युपपद्यते ।

वाच्यत्वे सतीति । शब्दाश्रयत्वेशक्यतानभ्युपगन्तृमतेतत्रा-
व्याप्तिवारणायप्रथमंसत्यन्तम् । आकृतेःपदार्थत्वमतेतत्राति-
व्याप्तिवारणायद्वितीयसत्यन्तम् । वाच्यवृत्तित्वञ्चसाक्षात्सम्ब-
न्धेनग्राह्यम् अतःआकृतेःपरम्परयाघटादिवृत्तित्वेपिनक्षतिः ।

* हरिदासास्तुतत्पदबोध्यत्वप्रकारतानिरूपितविशेष्यता-
संबन्धेनभगवदिच्छावत्त्वमेवतत्पदवाच्यत्वम् । गङ्गा-

CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

Digitized by eGangotri

अथघटादिपदाद्घटोबोद्धव्यइत्याकारिकायाभगवदिच्छा-
याबोधविशेषविषयतात्वेनबोधविषयतानिष्ठप्रकारता-

नचाकृतेःसाक्षात्सम्बन्धेनघटादिवृत्तित्वसत्त्वात्तद्दोषतावस्थ्य-
मितिवाच्यम् । आकृतेर्घटादिपदजन्यशाब्दबोधेघटादिरूपवा-
च्येयेनसम्बन्धेनप्रकारत्वंतादृशसम्बन्धेनवाच्यवृत्तित्वस्यविवक्षि-
तत्वात् । दधिपदप्रवृत्तिनिमित्तलक्षणस्यस्थूलदध्यादावतिव्या-
प्तिःस्थूलदध्यादेस्तदवयवदधिसमवेतत्वात् दधिपदवाच्यत्वाच्च

दिपदजन्यबोधविषयत्वप्रकारतानिरूपितविशेष्यतायामुख्यार्थं-
प्रवाहादावेवेश्वरेच्छासंबन्धत्वंनतीरादावितिनतीरादौगङ्गाप-
दवाच्यतापत्तिः। नचतीरादौनतत्संबन्धत्वमित्यस्यनतीराद्यनु-
योगिकसम्बन्धत्वमर्थःसचनसंगच्छतेतादृशविशेष्यतायास्तीरा-
दावपिसत्त्वात्तीरानुयोगिकत्वस्येश्वरेच्छाप्रतियोगिकत्वस्यत-
त्रसत्त्वादितिवाच्यम् । तीरादौनतत्सम्बन्धत्वमित्यस्यनतीरा-
नुयोगिकत्वावच्छेदेनतत्प्रतियोगिकत्वमित्यर्थकतयाऽनुपप-
त्तिविरहात् । यथाहिसमवायैक्यमतेएकस्मिन्नेवरूपप्रतियोगि-
कत्ववाय्वनुयोगिकत्वोभयसत्त्वेपितन्निष्ठसामानाधिकरण्यमा-
त्रंनत्ववच्छेद्यावच्छेदकभावाख्यसम्बन्धइतिनवाय्वादेरूपादिम-
त्त्वं, तथागङ्गापदजन्यबोधविषयत्वप्रकारतानिरूपितविशेष्य-
तायाईश्वरेच्छाप्रतियोगिकत्वतीरानुयोगिकत्वोभयसत्त्वेपिन-
तयोरवच्छेद्यावच्छेदकभावइतिनतीरादेर्गङ्गापदवाच्यत्वम् । के-
चित्त्ववच्छेद्यावच्छेदकभावानङ्गीकारेपिवायूरूपवानितिज्ञान-
स्यैकसमवायसत्त्वेपिरूपात्मकसंबन्धसत्त्वादत्रापितादृग्विशेष्य-
तासत्त्वेपिपटपदादेर्घटादावभानेनापत्त्यभावात् । तादृशसम्बन्धे-
नपटपदवत्त्वमेवपटपदवाच्यत्वमित्याशयस्तेषाम ॥ पा० ॥

CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

Digitized by eGangotri

निरूपितविशेष्यताघटएवनतु घटत्वादौ विषयतामात्रं चवस्तुमात्रएवेतिकथंघटपदशक्तिर्घटत्वादिविष्वेवेतिनियमइतिचेदीश्वरेच्छायास्तत्पदजन्यशाब्दबोधविषयताप्रयोजकः संबन्धएवतत्रतत्पदशक्तिरितिव्यपदेशनियामको घटपदाद्घटोबोद्धव्यइत्यं तादृशेच्छायांच घटत्वावच्छेदेनबोधविषयत्वमवगाहमानायांसमवायावच्छिन्नंबोधविषयतावच्छेदकत्वंघटत्वेसमवायेनघटत्वाद्यवच्छेदकत्वं वाविषयतायांसंसर्गमर्यादयाभासते। एवंचाश्रयत्वसंबन्धावच्छिन्नबोधविषयत्वप्रकारतानिरूपितविशेष्यत्वंघटस्य। अवच्छेदकत्वसंसर्गावच्छिन्नाघटविशेषणतापन्नबोधविषयत्वस्यया प्रकारतातन्निरूपितविशेष्यत्वंघटत्वस्य,घटविशेषणतापन्नबोधविषयत्वांशेऽवच्छेदकत्वसंबन्धेनप्रकारत्वंवाघटत्वस्य। घटत्वबोधविषयत्वयोःसंसर्गविधयाभासमानत्वंसमवायस्येतित्रितयमेवघटपदजन्यबोधविषयतायामुपयुज्यतेइतिनयाणांवाच्यतोपपत्तिः। घटघटत्वसंसर्गेषुसंकेतविषयतानां मिथोवैलक्षण्ये पितन्निरूपकबोधविषयतायाऐक्याच्छक्त्यैक्यप्रवादःनतुसंकेतैक्याच्छक्तत्वशक्यतावच्छेदकभेदेनापिशक्तिभेदानुपपत्तेः भगवत्संकेतस्यैक्यात्। तदंशेघाश्रयत्वसंबन्धावच्छिन्नबोधविषयत्वप्रकारतानिरूपितसंकेतविषयतावगाहिज्ञानस्यैवपदार्थान्तरान्वयबोधोपयोगित्वमितिशक्तिभ्रमंविनानपदार्थतावच्छेदकेप १

घतोविशेष्यदलम्। तदंशेघाश्रयत्वसम्बन्धेनेति। घाश्रयत्वसम्बन्धःस्वरूपसम्बन्धः। नपदार्थतावच्छेदकेपदार्थान्तरान्वयइति।

CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

Digitized by eGangotri

पार्थान्तरान्वयः ॥ यत्तु तदंशेसंकेतमुख्यविशेष्यताग्रहत्वेतरान्वयबोधप्रयोजकः। लोमादिमान्पशुपदाद्बोद्धव्यद्रूत्याकारकसंकेतेलोमाद्यंशेबोधविषयातायाः-

घटोनित्यः पशुर्नपशुरित्यादौघटत्वे नित्यत्वस्यलोमादौपशुभेदस्याबाधितत्वे पिनान्वयबोधद्रूत्यर्थः। अथपदार्थोपस्थितियोग्यताज्ञानादिसत्त्वे नकथंनपदार्थान्तरान्वयबोधःकार्यकारणभावंबिनाकथामात्रे णवारयितुमशक्यत्वात्। अन्यथातत्पूर्ववर्तिउदासीनघटज्ञानादेरपिप्रयोजकत्वापत्तिः। अत्रकेचित्। आश्रयत्वसम्बन्धावच्छिन्नयत्किञ्चित्पदजन्यशाब्दबोधविषयत्वप्रकारतानिरूपितविशेष्यताश्रयनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासंबन्धस्तेनशाब्दत्वावच्छिन्नं प्रतिआश्रयत्वसम्बन्धावच्छिन्नयत्किञ्चित्पदजन्यशाब्दबोधविषयत्वप्रकारतानिरूपितविशेष्यताग्रहस्यविशेष्यतासम्बन्धेनहेतुत्वोपगमात् नघटत्वलोमादौपदार्थान्तरनित्यत्वपशुभेदान्वयः। एतादृशकार्यकारणभावग्राहकमेवतादृशंवाक्यम्। नचगङ्गोपदलक्ष्यतीरादौपदार्थान्तरान्वयानुपपत्तिः तत्राश्रयत्वसम्बन्धावच्छिन्नयत्किञ्चित्पदजन्यबोधविषयत्वप्रकारतानिरूपितविशेष्यताग्रहस्यविशेष्यतासम्बन्धेनासत्त्वादितिवाच्यम्। ज्ञानेतत्पुरुषीयत्वानिवेशादन्ततोभगवतस्तीरादिपदजन्यबोधविषयत्वप्रकारतानिरूपितविशेष्यताग्रहस्यविषयतासम्बन्धे नतत्रसत्त्वादित्याहुस्तन्न। ज्ञानेतत्पुरुषीयत्वानिवेशेपशुर्नपशुरित्यादौपदार्थतावच्छेदकलोमादौपशुभेदान्वयापत्ते र्दुर्वारत्वात्तत्राप्यन्ततोभगवतोलोमादिपदजन्यबोधविषयत्वप्रकारतानिरूपितविशेष्यताग्रहस्यविशेष्यतासम्बन्धेनसत्त्वात्। परेतुसद्विशेष्यककिञ्चित्पदार्थप्रकारकशा-

CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

Digitized by eGangotri

द्बुद्धित्वावच्छिन्नंप्रतितदवच्छिन्नविशेष्यताकाश्रयत्वसम्बन्धाव-
च्छिन्नपदजन्यशाब्दबोधविषयत्वप्रकारतानिरूपितविशेष्यता-
ग्रहत्वेनसामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्याप्रतिबन्धकत्वकल्पनात् न-
पदार्थतावच्छेदकघटत्वलोमादौपदार्थान्तरान्वयः। नचलच्य-
तावच्छेदकेपिपदार्थान्तरान्वयस्याव्युत्पन्नतयाघटादियत्किञ्चि-
त्पदलच्यतावच्छेदकलोमादौपदार्थान्तरान्वयापत्तिः तचलो-
माद्यवच्छिन्नविशेष्यताकताद्दशविषयत्वप्रकारतानिरूपित विशे-
ष्यताग्रहस्याभावादितिवाच्यम्। तदविशेष्यकपदार्थान्तरप्रकार-
कान्वयबोधं प्रतितदवच्छिन्नविशेष्यकलचणाग्रहत्वेनापिप्रतिब-
न्धकत्वकल्पनात्। नचपशुपदजन्यस्यलोमपदजन्यस्यलोम्निला-
चणिकघटादिपदजन्यस्य * लोमादिमानेकत्ववाल्लोमएकत्वव-
दितिसमुहालम्बनेनशाब्दबोधे*लोमादिमतिलाचणिकघटादि
पदजन्यस्यवालोमलाचणिकपदजन्यस्यलाचणिकलोमपदजन्यस्य
वाताद्दशसमूहालम्बनेनबोधेलोम्निएकत्वभानानुपपत्तिरितिवा-
च्यम्। तद्विशेष्यकपदार्थान्तरप्रकारकशाब्दबोधेतद्धर्मिकशक्तिग्र-
हाभावविशिष्टस्यतद्धर्मिकलच्चणाग्रहाभावविशिष्टस्यतदवच्छि-
न्नविशेष्यकताद्दशप्रकारतानिरूपितविशेष्यताग्रहस्यताद्दशता-
द्दशग्रहाभावविशिष्टस्यतदवच्छिन्नविशेष्यकलचणाग्रहस्यचप्रति
बन्धकत्वकल्पनात्। नचयत्रलोमत्वेनलोमावच्छिन्नविशेष्यक-
ताद्दशविशेष्यताग्रहःशाब्दबोधेचलोमत्वेनैवघटादिभानंतत्र
लोमत्वेनघटपदार्थान्वयप्रसङ्गः तत्रघटत्वावच्छिन्नविशेष्यकता-
द्दशविशेष्यताग्रहाभावादितिवाच्यम्। यत्रयत्किञ्चित्तदवच्छि-
न्नाशक्यतावच्छेदकतातनशक्यतावच्छेदकतायाद्दशधर्मावच्छि-
न्नातदवच्छिन्नविशेष्यताकताद्दशग्रहंप्रतितदवच्छिन्नावच्छेदक-
ताकताद्दशग्रहस्यप्रतिबन्धकत्वात्। तत्रस्वरूपतोघटत्वादेर्घटा-

CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

Digitized by eGangotri

दिपदशक्यतावच्छेदकतातदनुरोधेनतद्विशेष्यकतादृशशाब्द-
बोधंप्रतिस्वरूपतस्तदवच्छिन्नविशेष्यताकतादृशग्रहस्यप्रतिब-
न्धकत्वकल्पनम्   एवंपदार्थतावच्छेदकतावच्छेदकेलोमादा-
वितरान्वयबोधवारणायतद्विशेष्यकशाब्दबोधेतदवच्छिन्नावच्-
छेदकताकविशेष्यताकतादृशग्रहत्वेनप्रतिबन्धकत्वंकल्पनीय-
म् । एवमन्यत्राप्यूहनीयम् । नचैतावतालोमविशेष्येतरा-
न्वयबोधवारणेपिपशुभेदादौसामान्यसामग्रीतः स्वाधेयतासम्ब-
न्धेनलोमादिप्रकारताकान्वयबोधापत्तिर्दुर्वाराभेदविशेष्यके-
तरान्वयबोधेतदवच्छिन्नविशेष्यकतादृशग्रहरूपप्रतिबन्धका-
भावादितिवाच्यम् । इतरविशेषणतयोपस्थितस्यान्यत्रविशे-
षणतयानन्वयित्वरूपनियमान्तरेणतस्यवारणीयत्वादितिप्राहुः।
वस्तुतस्तुपदार्थतावच्छेदकलोमादिधर्मिकेतरान्वयबोधस्याप्र-
सिध्यासामान्यसामग्र्याएवकार्य्योत्पत्तिव्याप्यत्वात्   यत्रपशु-
पदस्यलोम्निलक्षणाशक्तिभ्रमोवातत्रपशुर्नपशुरित्यतोलोम्निपशु-
भेदान्वयप्रसिद्धिरितिचेत्तत्स्थलीयसामग्र्यालोम्निशक्तिभ्रमलक्षणा-
ग्रहघटिततयातत्स्थलीयसामग्र्यालोमावच्छिन्नवाचकपशुपद-
घटिततादृशवाक्यस्थलेऽभावात् नतादृशबोधोपपत्तिरिति, यत्र-
पशुर्नपशुरितिवाक्यघटकैकपशुपदस्यलोम्निशक्तिभ्रमोलक्षणाग्र-
हेवापरपशुपदस्यलोमावच्छिन्नवाचकतातत्रलोमपशुभिन्नमि-
तिवत्पशुभिन्नंयत्लोमतद्वानितिबोधापत्तिः   तादृशसाम-
ग्र्यास्तत्रापिसत्त्वादितिचेत्तादृशबोधस्याप्रसिद्धेरनापत्तिः   पशु-
भिन्नलोमादिवाचकतदादिपदघटिततद्वानितिवाक्यतस्तत्प्रसि-
द्धिरितिचेत्तत्स्थलीयसामग्र्याविलक्षणानुपूर्वीप्रकारकज्ञाना-
घटिततयातादृशसामग्र्यास्तत्रासत्त्वात्नकाप्यनुपपत्तिः   ।
एवञ्चपशुसुन्दरमित्यादौक्वचित्सौदर्य्यादिपदार्थतावच्छेदकेत-

CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

Digitized by eGangotri

प्रकारकत्वेपिलोमादेर्धर्मिविशेषणतापन्नस्यैवतादृशवि-
षयताविशेष्यत्वं नतुमुख्यविशेष्यत्वमतःशक्तिभ्रमंविना
नलोमादिनापदार्थान्तरान्वयइतितादृशबोधविषय-
त्वप्रकारतायामाश्रयत्वसंसर्गावच्छिन्नत्वविशेषणमन-
र्थकमिति । तन्न । लोमपशुपदजन्यबोधविषयतावच्छे-
दकम्भवत्त्वित्यादिसंकेतविषयतातदवच्छेदकतासं-
सर्गकतादृशबोधविषयत्वप्रकारकसंकेतमुख्यविशेष्यंलो-
मेतिज्ञानाल्लोमादिमुख्यविशेष्यकशाब्दबोधानुदया-
दाश्रयतासंबन्धावच्छिन्नत्वे नतादृशशाब्दबोधविषय-
त्वप्रकारतायाअवश्यंनिवेशनीयतयातत्रलोमावच्छे-

रान्वयबोधसंभवेपिनक्षतिः तादृशबोधस्यपारमार्थिकतयात-
त्रतादृशानुपूर्वीविशेषप्रकारकज्ञानघटितसामग्र्याःप्रयोजक-
त्वादितिसुधीभिर्ज्ञेयम् । प्रकारत्वेपिति ॥ अवच्छेदकत्वसम्ब-
न्धेनेत्यादि । नतुमुख्यविशेष्यत्वमिति । प्रकारतानवच्छिन्नविशे-
ष्यतायाएवमुख्यविशेष्यतात्वादितिभावः।तन्नेति । अथलोमपशु-
पदजन्यबोधविषतावच्छेदकंभवत्वेतादृशाधुनिकसंकेतज्ञानस्य
लोमादिमानित्याकारकशाब्दबोधहेतुत्वंदुर्घटंलोमादिमदंशेता-
दृशसंकेतविषयतायाअसत्त्वात् लोमादिमदंशेशाब्दबोधविषता-
प्रयोजकस्यतदंशेसंकेतविषयताकज्ञानस्यासत्त्वादेवंतादृशाधु-
निसंकेतज्ञानस्यतादृशशाब्दबोधहेतुत्वेलोमादिमतिभवन्मत-
सिद्धेतरान्वयप्रयोजकस्यतदंशेआश्रयत्वसम्बन्धावच्छिन्नबोध-
विषत्वप्रकारतानिरूपितसंकेतविषयताशालिज्ञानस्यासत्त्वात्
एवंतादृशसंकेतविषताज्ञानात् भवन्मतेतत्वेतरान्वयबोधाप-
पत्तिरेवंलोमत्वावच्छिन्नधर्मिकतादृशसंकेतविषयताज्ञानात्लो-

CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

Digitized by eGangotri

न्नविशेष्यकबोधस्यैवसंकेतविषतयाग्रहेणान्यादृशबोधोत्पत्तेरनुभवविरुद्धतयेष्टापत्तेरयोगात् । एवंचपदार्थः पदार्थेनान्वेतिनतुपदार्थैकदेशेनेत्यत्रपदार्थत्वं बोधविषयताश्रयत्वेनसंकेतविषयत्वम् । एकदेशत्वञ्चबो-

मादिमतोनुपस्थित्याकथंवातादृशसंकेतज्ञानात्लोमादिमतःशाब्दबोधः, हस्तीहस्तिपकसम्बन्धीत्याकारकज्ञानाद्धस्तिमतोऽस्मृतेरिवतादृशसंकेतविषयतात्मकसम्बन्धज्ञानात् लोमादिमतःस्मृतेरनुभवविरुद्धत्वादितितादृशसंकेतज्ञानस्यतादृशशाब्दबोधहेतुत्वंभवताऽपिनस्वीकार्यमित्येतन्मतेऽपिनतद्दोषदूतिमहदसमञ्जसम् । मैवं, लोमादिमन्निष्ठायापशुपदजन्यशाब्दबोधविषयतातदवच्छेदकंभवत्वित्याकारकाधुनिकसंकेतस्वीकारात्नप्रथमदोषःआश्रयत्वसम्बन्धावच्छिन्नबोधविषयत्वप्रकारतानिरूपितसंकेतविषयताज्ञानस्येतरान्वयबोधप्रयोजकत्वमितियदुक्तंतत्राश्रयत्वंनस्वरूपसम्बन्धःकिन्त्वाधेयतानिरूपितस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नाधिकरणत्वंसर्वंचतादृशाऽधिकरणत्वस्यैवसंसर्गतयाभानोपगमात् । तथाचबोधविषयत्वविषयतानिरूपितस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नाधेयत्वविषयतानिरूपितसंकेतविषयताग्रहएवेतरान्वयबोधप्रयोजकःएवञ्चलोमलोमादिमन्निष्ठपशुपदजन्यबोधविषयतावच्छेदकंभवत्वित्याकारकसंकेतेबोधविषयत्वेस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नाधारतानिरूपिताधेयतासंसर्गेणलोमादिमतोभानेननद्वितीयदोषस्यावकाशः । अन्यथाघटपदंघटविषयकबोधजनकंभवत्वित्याकारकसंकेतज्ञानस्यापिभट्टाचार्यमतेहेतुतयातादृशसंकेतग्रहस्यलितादृशानुपपत्तिरशक्यसमाधिरेवेतितत्रापितादृशरीत्यैवानुपपत्तिःपरिहरणो-

CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

Digitized by eGangotri

धविषयतावच्छेदकत्वेनतथात्वरूपंतच्छक्यतावच्छेद-
कद्वयत्यवधेयम् ।

या । एवंलोमादिमानाधेयतासम्बन्धेनलोमविशिष्टमुख्यविशेष्यतानिरूपितावच्छेदकत्वसम्बन्धावच्छिन्नपशुपदजन्यबोधविषयत्वप्रकारत्वावच्छिन्नाऽधिकरणत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतातन्निरूपितविशेष्यतावानित्याकारकसंकेतविषयताग्रहोपगमेननता तादृशज्ञानजन्यलोमादिमद्विशेष्यकपदार्थोपस्थितेरनुपपत्तिरितिनतृतीयदोषःपदमादधातीतिसुधीभिर्ध्येयम् । इदंत्ववधातव्यम् । भट्टाचार्यानन्वयायिभिःप्राचिनैरेवसर्वत्राधिकरणत्वस्यसंसर्गतायाःस्वीकरणीयतयातदन्वयिभिर्नव्यैसर्वत्राधिकरतायाःसंसर्गत्वस्यास्वीकरणीयतयाश्रयत्वस्यस्वरूपसंसर्गपरतयातादृशसंकेतग्रहस्यशाब्दबोधहेतुत्वेनभट्टाचार्यमतेतन्नेतरान्वयबोधप्रयोजकोघटएवेत्यकामेनापिभट्टाचार्यानुयायिनातादृशसंकेतग्रहस्यशाब्दबोधहेतुत्वमुपगन्तव्यमितिसंकेतमुख्यविशेष्यताग्रहस्य इतरान्वयबोधप्रयोजकत्वमतेपिनदोषः परन्तुघटपदंघटविषयकबोधजनकंभवत्वित्याकारकसंकेतग्रहस्यशाब्दहेतुतयाःसर्वानुभवसिद्धतयातादृशसंकेतमुख्यविशेष्यतायाः पदेएवसत्वेनतन्नेतरान्वयबोधप्रयोजकोदुर्लभः। नचस्वमतेऽपितन्नेतरान्वयबोधप्रयोजकोदुर्लभइतिवाच्यम् । स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नतादृशविषयतानिरूपितविषयताग्रहतादृशविषयतानिरूपिताधेयसम्बन्धावच्छिन्नविषयताग्रहद्वयोरन्यतरस्येतरान्वयबोधप्रयोजकत्वोपगमात् । एवञ्चलोमादिमन्निष्ठपशुपदजन्यबोधविषयतावच्छेदकंभवत्वित्याकारकसंकेतग्रहस्यशाब्दबोधप्रयोजकत्वोपगमेपिभट्टाचार्यमतेऽपिनदोषइतिचेद् एवमप्येतन्मतेऽपितादृशमुख्यविशेष्यताग्रहतादृशग्रहयोरन्यतरस्यप्रयोजक-

CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

Digitized by eGangotri

दकद्रूत्यवधेयम् । अथघटत्वाद्यवच्छिन्नेद्रव्यपदशक्त्य-
वगाहिप्रमातोघटत्वादिप्रकारस्यघटादिपदशक्तिप्रमा-
तः कालिकादिसंबन्धेनघटत्वादिप्रकारकस्यचशाब्दबो-
धस्यवारणायतत्संबन्धेनतद्धर्मप्रकारकशाब्दबोधंप्रति-
तेनसंबन्धेनतद्धर्मविशिष्टांशेपदवाच्यत्वावगाहिज्ञानं
कारणंवाच्यम् । विशिष्टांशेपदवाच्यतावगाहित्वं
चविशेषणीभूततत्तत्संबन्धतत्तद्धर्म्यंशेतदवगाहित्वंवा-
च्यन्नतुतेनसंबन्धेनतद्धर्मंधर्मितावच्छेदकीकृत्यैवतद-
वगाहित्वंघटत्वादिकंधर्मितावच्छेदकीकृत्यद्रव्यादि-
पदशक्तिज्ञानस्यापिकालिकसंबन्धेनघटत्वादिकंधर्मि-
तावच्छेदकीकृत्यघटादौघटपदशक्तिग्रहस्यापिचप्र-
मात्वेनोक्तातिप्रसङ्गावारणात् । एवमपिघटत्वांशे-
निर्धर्मितावच्छेदककात्प्रमेयत्वादिधर्मितावच्छेदकका-
च्चघटादिपदनिरूपितवाच्यताग्रहात्तत्प्रकारकबोधवा-
णायस्वरूपतोघटत्वादिप्रकारकबोधेघटत्वत्वाद्यवच्छि-
न्नधर्मिकवाच्यत्वग्रहापेक्षोपेया । तथाचघटत्वत्वाद्यनु-
पस्थितिदशायांशाब्दबोधानुपपत्तिः । नचघटपदांशेघ-
टादिवाचकत्वज्ञानमेवहेतुः । एवंचस्वरूपतोघटत्वादि-
प्रकारकबोधेवाचकतांशेस्वरूपतोघटत्वादिप्रकारकज्ञान-
स्यैवहेतुत्वमितिघटादिपदजन्यबोधेघटत्वत्वाद्युपस्थितेनां-

त्वोपगमेकोदोषइति । द्रव्यपदशक्यत्वावगाहिप्रमातइति ।
घटत्वावच्छिन्नेद्रव्यपदशक्यत्वेभ्रमवतोद्रव्यादिपादाद्घटत्वा-
वच्छिन्नप्रकारकशाब्दबोधार्थंघटत्वावच्छिन्ने द्रव्यादिपदशक्ति-
ज्ञानस्यहेतुत्वमावश्यकमेवंचतादृशज्ञानस्यप्रमातयाऽभ्रान्तस्या-
पितादृशज्ञानात्घटादिप्रकारकशाब्दबोधापत्तिरितिभावः ।

CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

Digitized by eGangotri

पेच्चे तिवाच्यम् । एवमपिघटादिपदांशेसमवायवाचकताप्रकारकज्ञानस्यशाब्दबोधेघट त्वादिसंबन्धतया स्वरूपतःसमवायभानप्रयोजकतायावाच्यतयासमवायवाचकताज्ञानेचवाचकतांशेस्वरूपतःसमवायस्य प्रकारत्वासंभवेननित्यसंबन्ध स्वरूपसमवायत्वेनैव समवायावगाहितायाउक्तसमवायभानप्रयोजकत्वस्योपेयतयातदनुपस्थितिदशायांघटादिपदाच्छाब्दबोधानुपपत्तिरितिचेन्न । तत्सम्बन्धेनतद्धर्मप्रकारकशाब्दबोधेतत्संसर्गाविच्छिन्नतद्धर्मनिष्ठावच्छेदकताकस्वजन्यबोधविषयत्वप्रकारतानिरूपितेच्छाविशेष्यतात्वावच्छिन्नसंसर्गकतत्सम्बन्धावच्छिन्नतद्धर्मनिष्ठधर्मितावच्छेदकताकपदप्रकारकज्ञानत्वेनविषयता-

स्वरूपतोघटत्वप्रकारकबोधेवाचकतांशेस्वरूपतोघटत्वादिप्रकारकज्ञानस्यैवहेतुत्वमिति । घटपदंघटत्ववाचकमित्याकारकज्ञानविषयस्यघटत्ववाचकत्वस्यघटत्वनिष्ठविषयतानिरूपितावच्छिन्नत्वविषयतानिरूपितबोधविषयत्वविषयतानिरूपिताया बोधनिष्ठाविषयतातन्निरूपितजनकत्वविषयतानिरूपितविषयतारूपतयातद्घटकावच्छिन्नत्वविषयतानिरूपकविषयतयाधेयत्वसम्बन्धेनघटत्वस्यस्वरूपतःप्रकारकत्वंवाच्यं समवायातिरिक्तसम्बन्धेनजात्यादेःस्वरूपतःप्रकारकत्वोगमादितिभावः । समवायवाचकताज्ञानेप्येवंरीत्यासमवायस्यप्रकारत्वंबोध्यम् । स्वरूपतःसमवायस्यप्रकारत्वासम्भवेनेति । जातीतरस्यस्वरूपतः प्रकारत्वानभ्युपगमादितिभावः । तत्सम्बन्धेनतद्धर्मप्रकारकशाब्दबोधेइति । निर्द्धर्मितावच्छेदकाद्द्रव्यत्वादिधर्मितावच्छे

CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

Digitized by eGangotri

विशेषसंसर्गकार्यविशेष्यकशक्तिज्ञानस्यहेतुता । ईदृशशक्तिग्रहेचसम्बन्धघटकतयैवावच्छिन्नत्वांशेसमवायभानात्स्वरूपतोपितस्यभानसम्भवेनसमवायत्वोपस्थितेर्नापेक्षेतिसामञ्जस्यात् । द्रव्यपदाद्द्रव्यंबोद्धव्यमित्याकारताप्रयोजकद्रव्यपदजन्यबोधविषयत्वीयभगवदिच्छाप्रकारतानघटत्वावच्छिन्नविषयत्वनिष्ठा अपितु द्रव्यत्वावच्छिन्नविषयत्वनिष्ठैवेतिद्रव्यपदजन्यबोधीयघटत्वावच्छिन्नविषयत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितभगवदिच्छानिरूपितविशेष्यतात्वावच्छिन्नसंसर्गेणघटत्वावच्छिन्नांशेद्रव्यपदप्रकारकंज्ञानंसंसर्गतावच्छेदकघटत्वावच्छिन्नांशेभ्रमएवेति । नचद्रव्यपदजन्यविभक्त्युपस्थापितैकत्वादिप्रकारकद्रव्यत्वावच्छिन्नविषयकबोधीयैकत्वावच्छिन्नविषयतासापिद्रव्यपदजन्यबोधीयद्रव्यत्वावच्छिन्नविषयतात्वेनभगवदिच्छाविषयः एवंचद्रव्यपदजन्यबोधीयैकत्वावच्छिन्नविषयत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासंबन्धे नैकत्वादिमतोद्रव्यपदवत्त्वाद्द्रव्यपदादभ्रान्तस्यपदान्तरानुपस्थितैकत्वेनप्रकारेणापिशाब्दबोधप्रसङ्गोदुर्वारएवतिवाच्यम् । *तत्पदजन्यतद्धर्मप्रकारकशाब्दबोधेतद्धर्मा-

कान्निरुक्तसंसर्गकघटपदप्रकारताकज्ञानाद्घट त्वादिप्रकारकशाब्दबोधवारणायतत्सम्बन्धावच्छिन्नतद्धर्मनिष्ठधर्मितावच्छे-

* एतस्याग्रे ताद्दृशविशेष्यतात्वेन संबन्धतानुपगमात् । अथवा इति प्राचीन पुस्तकेष्वधिकः पाठः । तदनुरोधेन टीकायां व्याख्यानम् ।

CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

Digitized by eGangotri

वच्छिन्नत्वावच्छिन्नत्वेनतत्पदजन्यबोधविषयत्वप्रकारतावगाहिताट्टशप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासंसर्गकमिच्छाप्रकारकंज्ञानंहेतुः। एवंचैकत्वादिप्रकारकद्रव्यादिपदजन्यबोधजनकशक्तिग्रहेणद्रव्यादिपदजन्यबोधविषयत्वनिष्ठद्रव्यत्वावच्छिन्नत्वेनैवताट्टशविषयत्वमवगाहमानायाभगवदिच्छायाःप्रकारतायांद्रव्यत्वमात्रावच्छिन्नत्वेनावच्छिन्नायांबाधितस्यैकत्वावच्छिन्नत्वावच्छिन्नत्वस्यावगाहनात्तस्यभ्रमत्वनिर्वाहेणातिप्रसङ्गानवकाशात्। *यत्तु तद्धर्मप्रकारकशाब्दबोधेस्वजन्यबोधविषयत्वप्रकारतानिरूपिततद्धर्मावच्छिन्न-

कताकेति।ताट्टशविषयतात्वेनसम्बन्धतानुपगमादिति। स्वजन्यबोधीयैकत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यतायाद्रव्यपदस्यसंसर्गतानुपगमादित्यर्थः। ताट्टशविशेष्यतायाद्रव्यपदस्यसंसर्गतानुपगमेविप्रतिपन्नंप्रत्याह। अथवेति। भ्रमत्वनिर्वाहेणातिप्रसङ्गानवकासादिति। तथाच अभ्रान्तस्यनतादृशशक्तिज्ञानादेकत्वावच्छिन्नप्रकारताकशाब्दबोधः भ्रान्तस्यभवत्येवेतिध्येयम्। तादृशविशिष्टविशेष्यतासंसर्गताकेति। स्वजन्यबोधविषयत्वप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासंसर्गताकइत्यर्थः। द्रव्यपदादगुण-

* यत्तु पदार्थांशेघटत्वादिधर्मस्यशाब्दबोधप्रकारतायांतदंशेतत्पदशक्यतावच्छेदकत्वमेवप्रयोजकम्। शक्यतावच्छेदकत्वंचतत्पदजन्यबोधविषयत्वप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकत्वम्। नतुबोधविषयतावच्छेदकतयासंकेतविषयत्वरूपंविशेषणतयावाच्यत्वम्। तथाचतद्धर्मप्रकारकशाब्दबोधेतद्धर्मावच्छिन्नत्वविशिष्टताट्टशविशेष्यतासंसर्गक-

CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

Digitized by eGangotri

त्वविशेषितविशेष्यतासंसर्गकपदशक्तिज्ञानमेवका-
रणमास्ताम् ॥ ईश्वरीयद्रव्यादिपदसंकेतस्यद्रव्यपदा-
द्द्रव्यम्बोद्धव्यमित्याकारएवनतुद्रव्यपदाद्घटोबोद्ध-
व्यइत्याकारकोघटत्वावच्छिन्नविशेष्यताकइत्युपेय-
ते । तथाचाभ्रान्तस्यनद्रव्यपदाद्घटत्वादिप्रकारक-
बोधप्रसङ्गः । तच्चतत्पदजन्यघटत्वादिप्रकारकबोध-
जनकशक्तिग्रहेणततत्पदजन्यबोधविषयत्वप्रकार-
तानिरूपितविशेष्यतायाबाधितघटत्वावच्छिन्नत्वेना-
वगाहनात्तस्यप्रमात्वासम्भवादितिकिंप्रवृत्तिनिमित्त-
स्यवाच्यत्वोपगमेनेतिशक्यतावच्छेदकमवा-
च्यमेवेतिदीधितिकारमतम् । तन्न । एवंसतिशक्तिज्ञा-
नाधुनिकसंकेतज्ञानयोरेकरूपेणैवहेतुत्वाद्यत्रद्रव्यप-
दाद्गुणवत्त्वादिनाद्रव्यंबोद्धव्यमित्याकारकआधुनि-
कः कस्यचित्सङ्केतोद्रव्यत्वाद्यवच्छिन्नविशेष्यतासम्ब-

वच्छिदिनाद्रव्यंबोद्धमित्याकारकइति ॥ द्रव्यंद्रव्यपदजन्यगुणाव-

शक्तिज्ञानमेवकारणमास्तांद्रव्यादिपदजन्यबोधविषयत्वप्र-
कारतानिरूपितद्रव्यत्वावच्छिन्नभगवत्सङ्केतविशेष्यताया
घटत्वावच्छिन्नत्वेपितस्यास्तादृशप्रकारतानिरूपितद्रव्यत्वा-
वच्छिन्नविशेष्यतात्वेनैवसम्बन्धता । नतुतादृशप्रकारतानि-
रूपितघटत्वाद्यवच्छिन्नविशेष्यतात्वेनेतितादृशप्रकारतानि-
रूपितभगवदिच्छाविशेष्यतायांद्रव्यत्वादेरेवावच्छेदकत्वंनतु-
घटत्वादेरित्येववास्वीकरणीयमितिनोक्तातिप्रसङ्गइतिशक्य-
तावच्छेदकेशक्तिंदूषयतांदीधितिकृतांप्रत्यचमणिदीधिति-
प्रदर्शितमतं, तन्नशोभनमितिकाचित्कःपाठः ॥

CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

Digitized by eGangotri

ऽथेनगृहीतस्तत्रतादृशसंकेतग्रहाद् द्रव्यत्वेनद्रव्यबो-
धापत्तेर्गुणवत्त्वावच्छिन्ने तस्याग्रहादभ्रान्तपुरुषस्य
गुणवत्त्वादिप्रकारकबोधानुपपत्तेर्दुर्वारत्वाच्च । अथप-
दार्थांशेद्रव्यप्रकारीभूतधर्मांशेवाच्यत्वग्रहस्यापेक्षितत्वे अा-
काशपदाच्छब्दाश्रयतयाबोधानस्याच्छब्दाश्रयत्वस्याका-
शपदावाच्यतायाः सिद्धान्तसिद्धत्वात् ।अतएवतद्वारणाय

च्छिन्नबोधविषयतावद्भवत्वित्याकारकइति ॥ द्रव्यत्वेनद्रव्य-
बोधापत्तेरिति । द्रव्यत्वप्रकारकशाब्दबोधहेतोर्द्रव्यपदजन्य-
बोधविषयत्वप्रकारतानिरूपितद्रव्यत्वावच्छिन्नविशेष्यतासंस-
र्गेणद्रव्यपदवत्ताज्ञानस्यसम्भवात्गुणप्रकारकज्ञानस्यतादृशसं-
केतेनावगाहनात्द्रव्यत्वप्रकारकशाब्दबोधस्यानुभवविरुद्धत्वा-
दितिभावः। ननुद्रव्यत्वप्रकारकशाब्दबोधेद्रव्यत्वेतरधर्मावच्छि-
न्ननत्वावच्छिन्नद्रव्यपदजन्यशाब्दबोधविषयत्वप्रकारतानिरू-
पितद्रव्यत्वावच्छिन्नविशेष्यतासंसर्गकद्रव्यपदवत्त्वज्ञानस्यहेतु-
त्वोपगमान्न तादृशसंकेतज्ञानाद्द्रव्यत्वप्रकारकशाब्दबोधाप-
त्तिः, संकेतीयद्रव्यपदजन्यशाब्दबोधप्रकारतायाद्रव्यत्वेतरगुणा-
वच्छिन्नत्वावच्छिन्नत्वादित्यतआह । गुणवत्त्वादिप्रकारकशा-
ब्दबोधानुपत्तेरिति। इदंत्ववधातव्यम् । गुणवत्त्वे नद्रव्यंबोद्ध-
व्यंमित्याकारकाधुनिकसंकेतज्ञानाद्गुणवत्त्वप्रकारकशाब्दबो-
धोनभवत्येव । नचैवमनुभवापलापस्तादृशानुभवस्यैवासिद्ध-
त्वात्अनुभवेवातादृशाधुनिकसंकेतज्ञानस्यस्वातन्त्र्येणगुणप्र-
कारकबोधजनकत्वमङ्गीकार्यम् । नचतादृशाधुनिकसंकेतज्ञा-
नस्यस्वातन्त्र्येणहेतुतायां गौरवमितिवाच्यम् । गुणवान्द्रव्य-
पदजन्यबोधविषयतावान्भवत्वित्याकारकस्यबोधविषयत्वांशे-
गुणा वच्छिन्नत्वानवगाह्याधुनिकसंकेतज्ञानस्यभवतापिस्वात-
न्त्र्येणहेतुत्वस्य स्वीकार्यत्वात् । दीधितिकृन्मतेगुणविशिष्टे श-

CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

प्रवृत्तिनिमित्तलक्षणेवाच्यत्वेसतीतिविशेषणोपादान-
मितिचेन्न । शब्दाश्रयत्वस्याकाशपदवाच्यत्वमनङ्गीकु-
र्वद्भिःप्राचीनैराकाशपदादाकाशांशेतदुपस्थाप्याप्र-
कारकशाब्दबुद्धेरेवोपगमात् । तदुक्तम् । वस्तुवाप-
दादपिनिर्विकल्पकमिति । निर्विकल्पकत्वंचतदं-
शेतत्पदोपस्थाप्याप्रकारकत्वंनतुतदंशेसामान्यतोनिष्-
प्रकारकत्वं विभक्त्युपस्थाप्यैकत्वादीनांतदंशेप्रकार-
तायाआवश्यकत्वात् । तेनसमंपदार्थान्तरस्यसंसर्गान-
वगाहनेतादृशबोधस्यशाब्दत्वासंभवाच्च । वस्तुतस्तत्र-
निर्विकल्पकपदंतत्पदोपस्थाप्यार्थाविशेषितधर्मिविषयक-
शाब्दानुभवजनकनिर्विकल्पकस्मरणपरमतएवतत्रनिर्वि-
कल्पकरूपस्य स्मरणस्यानुपपत्तिःअनुभवस्यस्वसनामप्रका-

रिभ्रमतादृशसंकेतज्ञानयोर्हि तुल्यसम्भवात् । भवतातादृशा-
धुनिकसंकेतज्ञानाच्छाब्दबोधानङ्गीकारेदीधितिकृतापिभवन्-
मतसिद्धतादृशाधुनीकसंकेतज्ञानाच्छाब्दबोधोनङ्गीकरणीयः ।
शाब्दत्वासम्भवादिति । आकाङ्क्षादिमत्पदप्रयोज्यपदार्थविषता-
निरूपितपदार्थविषयताशालिज्ञानस्यैवशाब्दत्वादितिभावः ।
स्वसमानप्रकारकत्वमात्रस्मृतिजनकत्वादिति । स्वसमानप्रकारक-
त्वञ्चस्वीयविषयताव्यापकप्रतिबन्धकतावत्त्वम् । व्यापकत्वञ्च स्वाव-
च्छेदकविषयतावत्त्वसम्बन्धेन । तादृशप्रतिबन्धकताचवह्नित्वावच्-
छिन्न तद्वह्निनिष्ठप्रकारतानिरूपितपर्वतत्वावच्छिन्नतत्पर्वतनि-
ष्ठविषयताशालीच्छानिरूपितवह्नित्वावच्छिन्नतद्वह्निनिष्ठप्रका-
रतानिरूपितपर्वतत्वाच्छिन्नपर्वतनिष्ठविशेष्यताशालिज्ञान---
त्वावच्छिन्नतादृशज्ञाननिष्ठा, नचपर्वतोवह्निमानितिज्ञाननिष्ठा-

Digitized by eGangotri

यापर्वतोवन्हिमान्निज्ञाननिरूपिताप्रतिबन्धकतातस्याअपिस्वीय-विषयताव्यापकतयाताद्दशप्रतिबन्धकताभाववत्त्वस्यवह्नित्वा---दिनाव ह्न्यन्तरावगाहिपर्वतोवन्हिमान्वन्हिवत्पर्वतवानृदेश--इति ज्ञानेपिसत्त्वात्ताद्दशज्ञानानामपिपर्वतोवन्हिमान् इत्या-कारकज्ञानसमानाकारकत्त्वापत्तिरितिवाच्यम्। स्वीयविषयता-व्याप्यत्त्वस्यापिप्रतिबन्धकतायांनिवेशनीयत्वात्व्याप्यत्त्वमपि--स्वा वच्छेदकविषयतासंबन्धे नग्राह्यम्। नचव्याप्यत्वमेवनिवे-शनीयंकिंव्यापकत्वनिवेशेनेतिवाच्यम्। वह्निवत्वे तद्वन्हिविष-यकज्ञान निष्ठायावन्हित्वेनतद्वन्हिविषयकज्ञानंजायतामितो-च्छानिरूपिताप्रतिबन्धकतातस्याअपिवन्हित्वेनतद्वह्न्यवगाहिप-र्वतोवन्हिमानितिज्ञानीयविषयताव्याप्यत्वेनवन्हिरितिज्ञान-स्यापिपर्वतोवन्हिमान्इतिज्ञानसमानाकारकत्वापत्तेः। न-चवन्हिः पर्वतश्चेतिसमूहालम्बनज्ञानसमानाकारकत्वं प-र्वतोवन्हिमान्इतिज्ञानेस्यात्ताद्दशसमूहालम्बनज्ञानीयविषय-ता समनियतप्रतिबन्धकतासत्त्वादितिच्यम्। स्वीयविषयतासम-नियतस्वनिष्ठप्रतिबन्धंकतावत्त्वस्यवि वक्षितत्वात् पर्वतवन्हि-मन्निष्ठायाताद्दृशेच्छानिरूपितप्रतिबन्धकतास्याः समूहाल-म्बनज्ञानीयविषयतासमनियतत्वेपिताद्दृशसमूहालम्बनज्ञाननि-ष्ठत्वाभावात्। नचपर्वतोवन्हिमान्इतिज्ञानस्यताद्दृशज्ञानप्रका-रीभूतवन्हिविषयकवन्हिरितिज्ञानस्यसामानाकारकत्वापत्ति-रितिताद्दृशज्ञानस्य वह्निरितिज्ञानीय विषयतासमनियततया-वन्हित्वेनतद्वन्हिविषयकज्ञानंजायतामितीच्छानिरूपितप्रति-बन्धकतावत्त्वादितिवाच्यम्। स्वीयविषयतासमनीयतस्वनिष्ठ-प्रतिबन्धकतावत्त्वं समानाकारकत्वं,प्रतिबन्धकतावत्त्वं चस्वाश्रय-

CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

Digitized by eGangotri

नकत्वादित्याशङ्क्यप्रकारान्तरेण तादृशस्मरणमुपपादितं मिश्रैः । अत्रचमतेज्ञात्यतिरिक्तस्यतस्यस्वरूपतःपदार्थान्तरेप्रकारकत्वासम्भवादाकाशवासीत्या-

प्रतिबन्धकतावत्त्वसम्बन्धावच्छिन्नस्वनिष्ठावच्छेदकताकभेदस्वरूपोभयसम्बन्धेन। प्रतिबन्धकतायां स्वाश्रयत्वं चस्वाभाववद्वृत्तित्वस्वव्यापकत्वोभयसम्बन्धेन तथाचवन्हिरितिज्ञानीयविषयतासमनियतावन्हिरितिज्ञाननिष्ठायानिरुक्तप्रतिबन्धकतातद्वत्त्वस्यस्वरूपसम्बन्धे नपर्वतोवन्हिमान्इतिज्ञानेसत्त्वे पिउभयसम्बन्धेनतत्सम्बन्धघटकप्रथमाभावेनतद्वत्त्वविरहात् तथाहि स्वाभाववद्वृत्तित्वस्वव्यापकत्वोभयसम्बन्धेन प्रतिबन्धकताश्रयीभूतायापर्वतोवन्हिमानितिज्ञाननिष्ठावन्हित्वावच्छिन्नतद्वन्हिप्रकारतानिरूपितपर्वतत्वावच्छिन्नतत्पर्वतनिष्ठविशेष्यताशालिज्ञानंजायतामितीच्छानिरूपितप्रतिबन्धकतातद्वत्त्वसंबन्धावच्छिन्नस्वनिष्ठावच्छेदकताकभेदवत्त्वविरहात् । पर्वतोवन्हिमानितिज्ञानीयविषयतासमनियतायातादृशेच्छानिरूपितप्रतिबन्धकतानिरुक्तसंबन्धेनस्वाश्रयप्रतिबन्धकतावत्त्वसंबन्धावच्छिन्नस्वनिष्ठावच्छेदकताकभेदवत्त्वसंबन्धेनतद्वत्त्वस्यवन्हिरितिज्ञानेपिसत्त्वात् वन्हिरितिज्ञानस्यापिपर्वतोवन्हिमानितिज्ञानसमानाकारकत्वापत्तिरतःस्वरूपनिवेशनमितिसदेकपरिचिन्तितपद्धतिः । अन्यत्सुधीभिःशोधनीयम्। प्रकारान्तरेणेति । तद्धर्मनिष्ठप्रकारत्वान्यप्रकारत्वानिरूपितद्विषयताशालिस्मृतिंप्रतितद्धर्मप्रकारेणतद्धर्मानुभवःकारणमितिकार्यकारणभावकल्पनेन। नचैतादृशकार्यकारणभावकल्पनेपि क्वचित्तद्धर्मप्रकारेणक्वचित्तद्धर्माप्रकारेणस्मृतिरित्यत्रविनिगमकाभावइतिवाच्यम्। तत्तोद्बोधकविशेषस्यै

CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

Digitized by eGangotri

देशाब्दबोधानुपपत्तिः । अन्वयितावच्छेदकावच्छिन्नएवचपदार्थान्तरान्वयइतिनियमानुपपत्तिश्चेति पदार्थत्वतत्प्रकारीभूतधर्मांशेशक्तिग्रहापेक्षायांगोत्वादेर्गवादिपदवाच्यत्ववच्छब्दाश्रयत्वस्याप्याकाशपदवाच्यत्वमावश्यकमित्यभिप्रेत्यैवदीधितिकृतागुणटिप्पण्यांरूपग्रन्थेऽत्रेदन्त्वमित्यादिना गोत्वादिनाशब्दाश्रयत्वस्याविशेषंव्युत्पाद्यप्रकाशस्थप्रवृत्तिनिमित्तलक्षणेवाच्यत्वविशेषणोपादानंदूषितमेव । प्रत्यक्षमणिदीधितौचपदार्थांशेगोत्वादेः प्रकारतायांशक्यतावच्छेदकतायाःप्रयोजकत्वमुपगम्यशक्यतावच्छेदकेशक्तिर्दूषितैव । अन्योक्तानुपपत्तिश्चिन्त्या । यत्तु शक्त्याकाशपदाददृष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यत्वादिनाप्याकाशबोधोभवतिनतुनियमतः शब्दाश्रयत्वेनैव तथासत्याकाशःशब्दाश्रयइतिप्रयोगस्यमुख्यतानुपपत्तिः प्रत्येकंनानाधर्मविशिष्टएवाकाशेतत्पदस्यनानाशक्तिकल्पनं नसंभवतिनानाधर्मावच्छिन्नैकधर्मिण्येकपदवाच्यतायाःक्काप्यदृष्टत्वादितिशब्दाश्रयत्वोपलक्षितएवाकाशपदशक्तिरित्येवोपगतव्यम् । उपल-

---

वनियामकत्वात् आकाशवासीत्यादौचाकाशपदस्यशब्दाश्रयत्वविशिष्टे लक्षणोपगमेनैवतादृशस्थलेशाब्दबोधानुपपत्त्यभावादाह । अन्वयितावच्छेदकावच्छिन्नएवेति । अन्योक्तानुपपत्तिरिति ॥ गुणवत्त्वेनद्रव्यंबोद्धव्यमित्याकारकाधुनिकसंकेतग्रहात्द्रव्यत्वरूपेणशाब्दबोधापत्तिर्गुणरूपेणतदनुपपत्तिरूपा । अत्राप्युक्तदाधिकृतभाववर्णनमनुसर्तव्यम् । शब्दाश्रयत्वोपलक्षितंचाकाशपस्यशक्तिरिति । शब्दाश्रयत्वस्याकाशपदशक्तावुपलक्षणत्वं

CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

Digitized by eGangotri

लक्षणस्यापि विशिष्टावाचकपदजन्यशाब्दप्रकारत्वेन किंचि-
द्बाधकम् । नच शब्दाश्रयत्वस्योपलक्षणत्वे तस्येवावि-
शेषात्प्रमेयत्वादेरप्याकाशपदजन्यानुभवप्रकार-
तापत्तिरिति वाच्यम् । तत्प्रकारकशाब्दबोधे तदंशेऽ-
नतिप्रसक्तत्वरूपशक्यतावच्छेदकत्वावगाहित्वेनोप-
लक्षितशक्तिज्ञानस्य हेतुत्वादिति, तन्न ॥ आकाशः श-
ब्दाश्रय इति प्रयोगस्य मुख्यत्वासिध्याऽष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यत्वा-
काशपदवाच्यत्वाद्येकतररूपेण लक्षणाया एव तत्रोपगमा-
दिति ॥ यद्वाकाशःशब्दाश्रय इति वाक्यस्थमाकाशप-
दं मुख्यमेव निर्धर्मितावच्छेदककस्यान्वयबोधो न कुत्रापि त-
दाकाशपदाच्छक्ताऽष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यत्वादिना बोधनि-
र्वाहाय विशिष्टावाचकाकाशादिपदस्य प्रकारांशे वाच्यत्वा-

शब्दाश्रय आकाशपदजन्यबोधविषयतावान्भवतु इत्याकारकभ-
गवदिच्छायां शाब्दबोधविषयतायामवच्छिन्नत्वसंबन्धेनान्वयि-
त्वात् । तथाचाष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यत्वप्रकारकज्ञानस्यापि संकेत-
विषयत्वात् आकाशपदात्ताद्रूप्येणापि शाब्दबोधनिर्वाहः । उप-
लक्षितशक्तिज्ञानस्य हेतुत्वादिति । शब्दाश्रय आकाशपदज-
न्यबोधविषयत्वप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावान् इत्याकार-
कशक्तिज्ञाने विशेष्यतांशे व्यापकत्वसंबन्धेन धर्मितावच्छेदकस्य-
शब्दाश्रयत्वादेः प्रकारताशालिशक्तिज्ञानमेव हेतुः नतु शब्दा-
श्रयत्वे तादृशविशेष्यतानतिरिक्तवृत्तित्वावगाहिशक्तिज्ञानं त-
थासति अष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यत्वस्य द्रव्यत्वान तिरिक्तवृत्तितया त-
तादृशशक्यतानतिरिक्त वृत्तिताविरहात् असंगतिः स्यादिति

CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

Digitized by eGangotri

नवगाहिशक्तिग्रहस्यैवतद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यकस्तत्प्र-
कारकान्वयबोधेहेतुत्वमगत्याङ्गीकार्यंविशिष्टवाचक-
गवादिपदस्यप्रकारांशेवाच्यत्वावगाहिशक्तिज्ञानमे-
वतत्प्रकारकान्वयबोधहेतुरितिनशक्तिभ्रमस्यचगा-
ग्रहावनन्तरेणगवादिपदाज्जोपदवाच्यत्वाद्यवाच्यधर्मं-
प्रकारकोबोधः ॥ आकाशादिपदमिवगवादिपदमि-
पिविशिष्टावाचकमिति भ्रमवतोगवादिपदादवाच्य-
धर्मंप्रकारकबोधनिर्वाहायतत्तद्धर्मंप्रकारकशाब्दबोधे
तद्धर्मसामानाधिकरण्यमात्रावगाहितत्य दवाच्य--
ताग्रहस्यहेतुत्वेपितद्धेतुतायांवाच्यतांशेविशेषणान--
न्तर्भावित्वावगाहित्वमप्यवच्छेदकमुपेयमतोऽवाच्य-
धर्मंप्रकारकबोधहेतुगवादिपदशक्तिग्रहस्यभ्रमत्वनि -
यमः । अतोनाभ्रान्तस्यततस्तादृशबोधइतिध्येयम् ॥
एवंसुवर्णंहलवहनयोग्यगवादिरूपविशेषपरसामा
न्यवाचकपदघटितंद्रव्यंनास्तिगौर्नास्तीतिवाक्यंप्रयु-

ध्येयम् । यथैतन्मतेआकाशपदादाकाशनिष्ठतद्व्यक्तित्वे नशाब्द-
बोधापत्तिः तत्रापितत्पदशक्यतानतिरिक्तवृत्तित्वस्यसत्त्वात्
यदिचाकाशनिष्ठतद्व्यक्तित्वंशब्दाश्रयत्वमेवतद्रूपेणाकाशपदा-
च्छाब्दबोधोभवत्येवेत्युच्यतेतदाशब्दध्वंसवत्त्वेनाकाशपदाच्छा-
ब्दबोधापत्तिरितिचेन्न । एतन्मतेतद्रूपेणापिशाबोधस्येष्ट-
त्वादिति । तत्तद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यकस्यप्राक्तनशक्तिग्रहस्येत्य-
नेनान्वयः । वाच्यत्वांशेविशेषणान्तर्भावितावगाहित्वमिति ।
वाच्यत्वांशेगवादिपदजन्यशाब्दबोधविषयत्व प्रकारतानिरूपित-
विशेष्यता रूपगवादिपदवाच्यत्वघटकप्रकारतांशेविशेषणान्त-

CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

Digitized by eGangotri

ज्यतेतच्चविशेषधर्मावच्छिन्ने लक्षणैवविशेषधर्मस्यसा--
मान्यपदावाच्यतयाशक्त्यातद्रूपप्रकारकबोधानिर्वाहा-
त् । एवंयत्दुःखासंभिन्नसुखत्व धानकर्मगोत्वादिशिष्ट
वाचकस्वर्गधेन्वादिपदंकेवलसुखत्वगोत्वाद्यवच्छिन्नतात्प
र्यात्प्रयुज्यतेतच्चलक्षणैव । शक्त्याप्रवृत्तिनिमितैकदे·
शंपरित्यज्य नबोधइत्यनुभवनिर्वाहायशुद्धतद्धर्मप्रकार
कबोधेतदन्यरूपावच्छिन्नत्वानवच्छिन्नबोधविशेषवि--
षयत्वीयप्रकारतात्वेनप्रकारता घटितसंबन्धावगाहि
शक्तिज्ञानस्यकारणत्वमुपगन्तव्यं, शक्यतावच्छेद--
केशक्यत्वानभ्युपगन्तृमतेतादृशबोधेतद्रूपांशेसंकेत--
विशेष्यतावच्छेदकतापर्याप्त्यवगाहिज्ञानत्वेनहेतुत्वा

र्भावित्वावगाहित्वंविशेषणमवच्छिन्नत्वावच्छिन्नत्वरूपंतदन्य-
त्वरूपंतदनन्तर्भावित्वावगाहित्वंतदभावावगाहित्वमित्यर्थः ।
तथाचगवादिवाच्यधर्मप्रकारकशाब्दबोधेतादृशधर्मावच्छिन्न--
विशेष्यत्वावच्छिन्नत्वावच्छिन्नत्वाभावात् गवादिपदजन्यशाब्द
बोधविषयप्रकारतानिरूपिततादृशवाच्यत्वधर्मव्यापकविशेष्य-
ताप्रकारकशक्तिज्ञानंहेतुः पर्यवसितम् । एवंचगौर्गौपदजन्यबो·
धविषयतावान्भवत्वित्याकारकभगवदिच्छायांशाब्दबोधविषय-
तायांगोत्वावच्छिन्नत्वस्यभानात्तन्निष्ठप्रकारकतायामवच्छि-
न्नत्वावच्छिन्नत्वस्यसत्त्वात् तदभावावगाहित्वे तच्चभ्रमएवेति-
अभ्रान्तानांगवादिपदवाच्यधर्मप्रकारकबोधः । शब्दाश्रयः
आकाशपदजन्यशाब्दबोधविषयतावान् भवत्वित्याकारकभ-
गवदिच्छायांशाब्दबोधविषयत्वांशेकिंचिदवच्छिन्नत्वाभावा-
त् तत्रतादृशज्ञानंप्रमारूपमेवेति । एवंचगोत्वादि-
प्रकारकशाब्दबोधेउपलक्षित शक्तिज्ञानविशिष्टशक्तिज्ञान-

CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

Digitized by eGangotri

न्नातिप्रसंगइतितूक्तानुपपत्याहेयम् ॥ प्रामाकरास्तु धेनुपदस्यधानकर्मताविशिष्टएवशक्तिर्नतुगोत्वविशिष्टे, गोत्वस्यशक्युपाधित्वे नशक्तिनियन्तृकत्वाद्धानकर्मत्वस्यमहिष्यादिसाधारणत्वेपिधेनुपदान्नतद्बोधः ॥ नचधेनुपदाद्गोत्वप्रकारकबोधस्यानुभविकतयाधानकर्ममहिष्यादिमति देशेधेनुर्नास्तीतिविशेषदर्शिनांप्रयोगस्यमुख्यतयाचधेनुपदजन्यबोधेगोत्वभानमवश्यमङ्गीकरणीयम् ॥ तथाचधानकर्मत्वइवगोत्वेपिशक्तेरावश्यकता शक्यस्यापिप्रकारतयाशाब्दबोधेभानोपगमेद्रव्यत्वप्रमेयत्वादेरपिप्रकारतयाशाब्दबोधेभानापत्तेरितिवाच्य-

योःपृथगेवहेतुत्वं परस्परव्यभिचारश्चविचिन्त्यवारणीयः सुधीभिः। उक्तानुपपत्त्या । गुणवत्त्वे नद्रव्यंबोद्धव्यमित्यादिनाउक्तानुपपत्तेरित्यर्थः ॥ अत्रापिदीधितिकृताभिप्रायवर्णनमनुसर्तव्यम् । धानकर्मतावत्सकर्तृकदुग्धपानकर्मताविशेषणमिति । शक्यत्वेसतिशक्यतावच्छेदकंविशेषणमशक्यं सत्शक्यतावच्छेदकंशक्युपाधिःगोत्वस्यतत्त्वे नशक्तिनियामकत्वात् शक्तिनिष्ठविशेषणतातिरिक्तगवितरावृत्तित्वप्रयोजकत्वात्विशेषणभिन्नवृत्तित्वविशिष्टशक्तिव्यापकत्वादितियावत् । धानकर्मताविशिष्ट गविलक्षणयापिविशेष्यदर्शिनामपिप्रयोगसंभवादाह । मुख्यतयाचेति । अनतिरिक्तवृत्तित्वनियतत्वादिति । अथगोत्वस्येवधानकर्मत्वस्यापिशक्यतावच्छेदकतयाशक्यतावच्छेदकतापर्य्याप्त्य धिकरणयोः धानकर्मत्वगोत्वयोः महानसीयवह्न्यभावप्रतियोगितावेच्छेदकतापर्य्याप्त्यधिकरणमहानसीयत्ववह्नित्वयोरिवातिरिक्तवृत्तित्वसम्भवात् कथमवच्छेदकतायामनति-

CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

Digitized by eGangotri

म्। अशक्यस्यभानेशक्यतावच्छेदकत्वस्यनियामकत्वात् ॥
गोत्वस्यचाशक्यत्वेशक्यतायामवच्छेदकतात्मकसंबन्धवि-
शेषोपगमात् ॥ नचगोत्वस्यवृषभादिसाधारणस्यातिप्रस-
क्ततयाशक्तौनावच्छेदकतासंभवइतिवाच्यम् । अवच्छे
दकत्वस्यप्रकृतेनतिप्रसक्तत्वानियतत्वान्नियतत्वेवाधा-
नकर्मत्वसहितस्यैवतस्यावच्छेदकत्वोपगमात् ॥

अथगोत्वमेवशक्यं धानकर्मत्वमेवशक्तुरुपाधिरितिवैप
रीत्यमेवकुतोनस्यात् वस्तुतोधानकर्मत्वापेक्षयाला
घवेनगोत्वस्यैवशक्यत्वमुचितम् नचगोत्वमतिप्र-
सक्तं धानकर्मत्वंचधानकर्मव्यक्तिभेदेनभिन्नं भिन्नमिति

रिक्तवृत्तित्वस्वीकारः कथंधानकर्मताविशिष्टगोत्वस्यावच्छेद-
कत्वोपगमइतिचेद्न । धानकर्मत्वविशेषणविधयाविलक्षणावच्छे
दकत्वंगोत्वेउपाधितयाविलक्षणा वच्छेदकत्वशक्यतावच्छेद-
कत्वमित्युभयसाधारणस्यासत्त्वात् । तादृशतादृशावच्छेदकता
पर्य्याप्त्यधिकरणंप्रत्येकमेवेतिगोत्वस्यशक्यतानतिरिक्तवृत्तितया-
तादृशावच्छेदकत्वासंभवादवच्छेदकतायाअनतिप्रसक्तत्ववृत्ति-
त्वनियतत्वस्वीकारात् धानकर्मत्वसहितगोत्वस्यावच्छेद-
कत्वस्वीकाराच्च । शक्यत्वेसतिशक्यवृत्तित्वंविशेषणत्वम् । न
त्वच्छेदकत्वघटितमितिधानकर्मत्वेअवच्छेदकत्वस्यैवाभावा-
त्तथास्वीकारइतिकेचित् । धानकर्मत्वसहितस्यैवतस्यगोत्व-
स्यावच्छेदकत्वोपगमात् । तथाचधानकर्मत्वगोत्वोभयमेवश-
क्यतावच्छेदकमितिभावइत्यपिपङ्क्तिव्याख्यांकुर्वन्त्यन्ये ॥ अ-
थगोत्वमेवशक्यमिति । यद्यपिगोत्वविशिष्टमेवशक्यमित्येवव-
क्तुमुचितं तथापिगोत्वविशिष्टस्यशक्यत्वेगोत्वस्यापिशक्यत्वमाव

CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

Digitized by eGangotri

गोनिष्ठं तदनतिप्रसक्तमितिनवैपरीत्यमितिवाच्यम् । तस्याति‌प्रसक्तत्वेपिशक्यत्वोपगमेचत्तिविरहात् ॥ वृषभादिबोधस्यशक्त्युपाधिधानकर्मत्वस्यापिप्रकारतयावारणात् । नचगोत्वस्यैवशक्यत्वेजातिशक्तौव्यक्तिलाभसंभवेनान्यलभ्यतयागवादिपदवद्व्यक्तिशक्त्यच्छेदप्रसङ्गः तथाचधानकर्मत्वस्यजातिनिष्ठशक्यताव्यधिकरणत्वेनशक्यतावच्छेदकत्वानुपपत्त्यावृषभादिबोधोदुर्वारएवेतिवाच्यम् ॥ एतदनुरोधेनान्यलभ्यत्वेपिव्यक्तौशक्तिस्वीकारादितिचेन्न ॥ यद्धर्मविशिष्टेशक्तिस्तद्धर्माश्रयस्ययावतएवशक्यत्वनियमेनगोत्वस्यशक्यत्वेच वृषभादेरपितथात्वापत्तेः ॥ धानकर्मत्वविशिष्टायागोःशक्यत्वेचगोनिष्ठधानकर्मताव्यक्तीनामेव विशेषणतयातासांचमहिष्यादिव्यावृत्ततयामहिष्यादेःशक्यतापत्तिविरहादितिवदन्ति ॥ तन्मतेयद्यपिशक्तिज्ञानाधुनिकसंकेतज्ञानयोः कारणतावच्छेदकभेदेनगौरवंनबाधकं, भगवद्विद्वेषिणांमीमांसकानांशक्तेः संकेतानात्मकतयातयोरेककारणतायाः कथमप्यसंभवात् ॥ तथापिगोनिष्ठधानकर्मताव्यक्तीनामनतिप्र-

ध्यकमिति । सामानाधिकरण्येनगोत्वमेवति । तथाचतादृशसंबन्धेन गोत्वविशिष्टधानकर्मकत्वमेवगोनिष्ठधानकर्मत्वव्यक्तीनामनुगमकमितिभावः । अशक्यंशक्याननुगमकमितिमीमांसकसिद्धान्तानुसारेणोत्तरयति । अशक्येनेति । सत्त्वच्छेदकप्रसंगादिति । तथाचतादृशनियमानुसारेणैवतेषांविशेषणेशक्तिस्वीकारः, अशक्येनअशक्यानुगमेचविशेषणेशक्तिविरहेपितेनरूपेणशक्त्यनुपगमसं-

CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

Digitized by eGangotri

सत्तानुगमकरूपाभावान्नशक्यत्वप्रसङ्गः । नचसामाना धिकरण्ये नगोत्वमेवधानकर्मतात्वसहितंधानकर्मता विशेषाणामनुगमकमितिवाच्यम् । अशक्येनशक्यानुगमेसर्वत्रैवविशेषणेशक्त्युच्छेदप्रसंगात् ॥ अतिप्रसक्तो नापिधानकर्मतात्वेनविशिष्टे धानकर्मताविशेषेशक्तिग्रहोपगमेलाघवाद्गोत्वविशिष्टे एवगोविशेषे शक्तिर्धानकर्मत्वमेवशक्त्युपाधिरित्येवमुचितम् । अननुगतेनधानकर्मतात्वेनशक्तिग्रहोपगमेचापूर्वव्यक्ते--रलाभप्रसंगइत्यनुपपत्तिश्चिन्तनीया ॥ यथानानाधर्मविशिष्टैकधर्मिवाचकपदाच्छक्तिप्रमातोनैकंपरित्यज्यापरधर्मःप्रतीयतेतथाचन्द्रत्वसूर्यत्वनानाधर्मविशिष्टनानाधर्मिवाचकपुष्पवन्तादिपादच्चन्द्रत्वादिकं परित्यज्य नसूर्यत्वादिप्रकारकबोधः । अथहरिपदशक्तिज्ञानादिनाकैः पुष्पवन्तपदवाच्यइत्याकारकशक्तिज्ञानात्केवलसूर्यत्वादिप्रकारकबोधोदुर्वारएव । नचपुष्पवन्तादिपदशक्तिज्ञानेनसूर्यत्वादिप्रकारकशाब्दबोधजननेचन्द्रत्वादि--प्रकारकशक्तिज्ञानादेरपिसहकारितोपगमान्नातिप्रसंगइतिवाच्यम् । हर्यादिपदवन्नानार्थताग्रहदशायांभ्रान्तस्य केवलसूर्यत्वादिप्रकारकग्रहस्याप्युत्पत्तेः । एवंतत्पदस्यनानार्थताप्रसंगोदुर्वारः । नचार्थद्वयतस्यएकस्याएवशक्तेरुपगमान्ननानार्थता, नानाशक्तिमतएवनानार्थत्वादितिवाच्यम् । शक्यतावच्छेदकभेदेनशक्तिभेदस्यावश्यकत्वात् । अवच्छेदकभेदस्यावच्छेद्यभेदनियतत्वात् ।

भवात् व्यर्थविशेषणेशक्तिस्वीकारइतिभावः ॥ पुष्पवन्तशक्तिंविचारयितुंभूमिकांरचयति । यथानानेति । केवलतद्धर्म--

CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

Digitized by eGangotri

अन्यथाहर्य्यादिपदेष्वपि शक्त्यैक्यापत्तेः ॥ अनन्यलभ्य
पदार्थसंबन्धान्तरवादिनोमीमांसकानुयायिनः ॥
यथाधानत्वमंत्वगोत्वादिरूपशक्यतावच्छेदकभेदेपि
धेन्वादिपदानांनशक्तिभेदः । अवच्छेदकतायाव्यासज्य-
वृत्तित्वात्तथाचापिचन्द्रत्वसूर्यत्वयोर्व्यासज्यवृत्तिशक्यता-
वच्छेदकतास्वीकारान्न शक्तिभेदः,नवाएकंपरित्यज्या-
न्यप्रतीतिः, केवलसूर्यत्वादिप्रकारकबोधेकेवलतद्धर्मेश-
क्यतावच्छेदकतापर्याप्त्यवगाहिज्ञानस्यहेतुत्वात् । चन्द्र-
त्वसूर्यत्वोभयांशेशक्यतावच्छेदकतापर्याप्त्यवगाहिज्ञानस्य-
चोभयप्रकारकबुद्धित्वंकार्यतावच्छेदकमतस्ताहशशक्तिज्ञा-
नाच्चन्द्रत्वावच्छिन्नान्वयबोधोपयिकयोग्यताज्ञानादसत्त्वे

शक्यतावच्छेदकत्वपर्य्याप्त्यवगाहिज्ञानस्यहेतुत्वादित्यनन्तरं
नाभ्रान्तानांशक्तिप्रमातः पुष्पवन्तपदात्केवलसूर्यत्वादिप्रकार-
कबोधइतिपूरणीयम् । अतोनपञ्चम्यर्थद्वयासङ्गतिरिति । उभ-
यप्रकारकबुद्धित्वमिति । अत्रघटपदंचन्द्रत्वसूर्यत्वावच्छिन्नश-
क्यताकमितिज्ञानजन्यचन्द्रत्वसूर्यत्वप्रकारकबोधेचन्द्रसूर्य्यप-
दाधीनबोधेचव्यभिचारवारणायपुष्पवन्तपदधर्मिकताहशशक्ति
ज्ञानाव्यवहितोत्तरत्वनिवेशस्यावश्यकतयाचन्द्रत्वसूर्यत्वोभयप्रका
रकत्वस्यप्रत्येकविषयकत्वस्यनिवेशनंनिष्प्रयोजनमितिचेन्न । ता
दृशशक्तिज्ञानाव्यवहितोत्तरत्वमात्रस्यताहशशक्तिज्ञःनकार्यताव-
च्छेदकत्वेताहशशक्तिज्ञानधर्मिकाप्रमाण्यग्रहदशायांताहशश
क्तिज्ञानाव्यवहितोत्तरत्वावच्छिन्नस्योत्पन्नतयाअप्रामाण्यग्रहा-

CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

Digitized by eGangotri

नसूर्यत्वावच्छिन्नान्वयबोधप्रसङ्गः। नानार्थपदाद्यप्रत्ये कथ-

भावविशिष्टतादृशज्ञानस्य व्यभिचारात्कार्यतावच्छेदके चन्द्र-
त्वसूर्यत्वादिरूपविषयविशेषनिवेशस्यावश्यकत्वात्। नचाप्र-
माण्यग्रहास्कन्दिततादृशशक्तिज्ञानोत्तरं चन्द्रसूर्यादिपदाधीनच-
न्द्रत्वसूर्यत्वादिप्रकारकबोधः तच्च तादृशविषयविशेषनिवेशेपि व्य-
भिचारः। अतस्तद्वारणायाप्रमाण्यग्रहाभावविशिष्टतादृशशक्ति
ज्ञानाव्यवहितोत्तरत्वस्याप्रमाण्यग्रहाभावविशिष्टतादृशशक्तिज्ञा
नकार्यतावच्छेदके निवेशनीयतया विषयविशेषनिवेशेपिनोक्तस्थ-
लेव्यभिचार इति वाच्यम्। अप्रमाण्यज्ञानात्तच्छक्तित्वेनोत्तेज-
कत्वपक्षे तादृशस्थले तत्तदप्रमाण्यज्ञानानामुत्तेजककोटावप्रवेशा-
देवतद्व्यभिचाराभावात्। एवञ्चतादृशशक्तिज्ञानाव्यवहितो
त्तरत्वमानस्य कार्यतावच्छेदकत्वे तादृशशक्तिज्ञानधर्मिकाप्रमा-
ण्यग्रहदशायां तादृशाप्रमाण्यज्ञानव्यक्तेरनुत्तेजकत्वे तदुत्तरं चन्द्र-
त्वसूर्यत्वप्रकारकशाब्दबोधापत्तेः। उत्तेजकत्वे तादृशशक्तिज्ञा
नाव्यवहितोत्तरत्वावच्छिन्नस्योत्पन्नतया व्यभिचार इति तद्वार-
णाय तादृशाप्रामाण्यज्ञानाभावविशिष्टतादृशशक्तिज्ञानाव्य-
वहितोत्तरत्वावच्छिन्नं प्रति तादृशतादृशाप्रमाण्यग्रहाभावविशि
ष्टतादृशशक्तिज्ञानत्वेन कार्यकारणभावकल्पने कार्यतावच्छेद-
केतत्तदप्रमाण्यग्रहाभावनिवेशापेक्षया लाघवात्कार्यतावच्छेद-
के चन्द्रत्वसूर्यत्वप्रकारकशाब्दत्वनिवेशो युक्त इति दिक्॥ नसूर्यत्वा

CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

Digitized by eGangotri

र्मावच्छिन्नस्यापिप्रतीत्यातच्चप्रत्येकमवच्छेदकत्वप-
र्याप्तिरवश्योपगन्तव्यतयाशक्यतावच्छेदकताभेदेनश-
क्तिभेदः ॥ यथावच्छेदकतायाएकमानेनैकधर्मनि-
ष्ठैकविशेष्यतानिरूपितविशेषणतापन्नेष्वेवनानाध-
र्मेष्ववच्छेदकतापर्याप्तिर्गृह्यते । यतोमहानसीयो-

वच्छिन्नान्वयबोधप्रसङ्गइति । नचचन्द्रत्वसूर्यत्वोभयांशेशक्यताव
च्छेदकत्वपर्याप्त्यवगाहिज्ञानस्यसूर्यत्वादिप्रत्येकविषयत्वस्यकार्य
तावच्छेदकत्वेपिचन्द्रत्वावच्छिन्नान्वययोग्यताविरहेणतादृशशक्ति
ज्ञानात् नसूर्यत्वावच्छिन्नान्वयबोधप्रसङ्गः, पारमार्थिकसामग्र्या-
एवकार्योत्पत्तिव्याप्यत्वात् पारमार्थिकसूर्यत्वावच्छिन्नान्वयबो-
धसामग्रीचचन्द्रत्वसूर्यत्वोभयांशेशक्यतावच्छेदकतापर्याप्त्यव-
गाहिज्ञानघटितचन्द्रत्वसूर्यत्वावच्छिन्नान्वयबोधसामग्रीकेव-
लसूर्यत्वेपुष्पवन्तादिपदशक्यतावच्छेदकत्वेपर्याप्त्यवगाहिभ्रमा
त्मकज्ञानघटितसामग्र्यपि, तथाचतादृशतादृशपारमार्थिकयत्-
किञ्चिद्व्यक्तिसामग्रीविरहात् नोक्तापत्तिसम्भवः ॥ नचप्रत्येकवि-
षयकत्वमन्तर्भाव्यकार्यकारणभावद्वयकल्पनामपेक्ष्यचन्द्रत्वसूर्य-
त्वोभयविषयत्वमन्तर्भाव्यएककारणकल्पनैवलघीयसी, एतन्मते
व्यासज्यवृत्तिकारणतावच्छेदकत्वानङ्गीकारान्नगुरुतरकार्य-
कारणभावद्वयशङ्कापीतिवाच्यम् । तथासतिउभयविषयकत्वस्य
कार्यतावच्छेदकत्वे उक्तयुक्त्याभिधानस्यैवोचितत्वे नसूर्यत्वावच्-
छिन्नान्वयबोधप्रसङ्गरूपयुक्त्यभिधानस्योन्मत्तप्रलपितत्वाप-

CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

Digitized by eGangotri

नास्तिवन्हिर्नास्तीत्याकारकमहानसीयत्ववन्हित्वादि-
विशेषणापुरस्कारेणपृथक्पृथक्प्रतियोगिविषयकंज्ञा-
नंमहानसीयत्ववन्हित्वादिपर्याप्तप्रतियोगितावच्छेद-
कताकंविशेषाभावंनावगाहते, अपितुशुद्धवन्हित्वा-
वच्छिन्नाभावमेवेतिकथंदिवाकरनिशाकरगतं पुष्प-
वन्तपदमित्यादिशक्तिग्रहेचन्द्रत्वसूर्यत्वोभयस्मिन्नै -
क्यतावच्छेदकतापर्याप्तिभानम् । तत्रधर्मिणोश्चन्द्र-
सूर्ययोर्भेदेनतन्निष्ठविशेष्यतायाऐक्यासम्भवादिति
चेन्न। यतोयत्रावच्छेदकीभूतव्यासज्यवृत्तिधर्मान्तरध-
र्मितावच्छेदकतयाधर्मद्वयादेर्भानंतत्रभिन्नधर्मिविशे-
षणतापन्नेष्वपितावद्धर्मेष्वेकावच्छेद्यतानिरूपिताव-
च्छेदकत्वपर्याप्तिःप्रतीयते । कथमन्यथाघटपटौनस्त
इत्याकारकोभयत्वावच्छिन्नाभावप्रतीतौघटपटादिरूपप्र-
तियोगिविषयताभेदेपिअभावविषयतायाऐक्यात्स-

त्तिरितिवाच्यम् । पारमार्थिसामग्रीवविशेष्यसामग्रीसमवहि
तायास्सामान्यसामग्र्या अपिकार्योत्पत्तिव्याप्यत्वात्, अतएवम-
थुरानाथतर्कवागीशेनापिसामान्यलक्षणायांज्ञानलक्षणावि-
चारेविशेषसामग्रीसमवहितायाःसामान्यसामग्र्याःफलो-
पधायकत्वाद्यभिहितम्। तथाचचन्द्रत्वसूर्यत्वोभयांशेऐक्यताव-
च्छेदकतापर्याप्त्यवगाहिज्ञानस्यप्रत्यक्षविषयकत्वस्यकार्यताव-
च्छेदकत्वेचन्द्रत्वाद्यन्वययोग्यताविरहितादृशतादृशविशेषसामा-
ग्रीसमवहितायाःसूर्यत्वादिप्रकारकान्वयबोधजनकबाधनिश्चया-

CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

Digitized by eGangotri

मूद्दालम्बनविलक्षणायामुभयत्वादिधर्मितावच्छेदक-तयाभासमानघटत्वपटत्वादिषु तादृशाभावप्रतियो-गितावच्छेदकतापर्याप्तिभानम् । एवंचदिवाकरनि-शाकरयोःशक्तमेतत्पदमित्याकारकशक्तिग्रहेविषय-तायाऐक्यात्समूहालम्बनविलक्षणोभयत्वधर्मिताव-च्छेदकतापन्नचन्द्रत्वसूर्यत्वयोःशक्यतावच्छेदकत्वप-र्याप्तिभानमविरुद्धमितिनदोषः । नचैवमुभयाभाव-प्रतियोगितायामुभयत्वस्येवप्रकृतेउभयत्वस्याप्यव-च्छेदककोटिप्रवेशप्रसङ्ग इतिवाच्यम् । अभावबुद्धौप्र-तियोग्यंशेउपलक्षणस्याप्रकारत्वनियमादुभयत्वस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वध्रौव्यात् । शक्तिग्रहेचशक्यां-शेउपलक्षणस्योभयत्वस्यप्रकारत्वोपगमेनतस्यशक्यता-नवच्छेदकत्वात् ॥ अस्तुवाप्रकृतेउभयत्वसहितमेवच-न्द्रत्वसूर्यत्वोभयंशक्यतावच्छेदकंद्वावित्यत्रेयपुष्पव-न्तावित्यत्रापिप्रकृतविभक्तिभ्यामुपस्थितस्यद्वित्वस्यस-त्त्वदेवभानंविरुद्धयोरेकावच्छेदत्वपर्याप्तिरपिघटत्वप-टत्वाद्योरुभयाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वपर्याप्ति-वत्प्रकृतेनविरुध्यते । नचघटपटौनस्तइत्यत्रोभयत्व-एवप्रतियोगितावच्छेदकत्वंभासतेनतुविरुद्धघटत्व-

भावादिघटितसामग्रीसत्त्वात् सूर्यत्वादिप्रकारकान्वयबोधप्रस-ङ्गोदुर्वारएवेतिदिक् ।

CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

Digitized by eGangotri

पटत्वादाविति वाच्यम् । केवलोभयत्वेतादृशाभाव-
प्रतियोगितावच्छेदकतायाअपर्याप्तेः । कथनमन्य-
थायत्किंचिदुभयवतितादृशाभावप्रतीत्युपपत्तिः ।
नचसामानाधिकरण्यसम्बन्धेनघटत्वपटत्वरूपावच्-
छेदकतावच्छेदकधर्मेणव्याप्तत्वोभयत्वविशिष्टस्ये-
वतत्तावच्छेदकत्वम्प्रतीयतइतिवाच्यम् । तेनतेनप्र-
कारेणतत्तत्वोभयत्वस्याभानात् । तत्तद्रूपाणांध-
र्मिविशेषणतयैवभानात् । अतिप्रसक्तधर्मपुरस्कारेण
भासमानेत्रावच्छेदकत्वपर्याप्तिभानानुपगमात् । तत्वो-
भयत्वविशिष्टेऽभावप्रतियोगितावच्छेदकतापर्याप्त्युप-
गमेऽप्युभयत्वविशिष्टएवशक्यतावच्छेदकतापर्या-
प्तिसम्भवाच्चन्द्रत्वसूर्यत्वयोरवच्छेदकताविशे
तयैवशाब्दबोधोपपत्तेः ॥ नचशक्यतावच्छे तावच्-
छेदकमवच्छेदकविशेषणतयैवभासतइतिचन्द्रत्व-
सूर्यत्वयोरतथात्वेचन्द्रसूर्यांशेप्रकारतयाशाब्दबोधे
भानानुपपत्तिरितिवाच्यम् ॥ तयोरवच्छेदकत्वेपि
शक्तिग्रहेऽवच्छेदकताश्रयचन्द्रसूर्यविशेषतयैवभाना-

व्यावर्त्तस्य । विशिष्टस्यातिप्रसक्तधर्मपुरस्कारेण । उभयत्वेन ।
ननुघटपटोभयन्नास्तीतिप्रतीतौघटपटत्वोभयधर्मितावच्छेदक-
त्वोभयत्वभानेउभयत्वेपिसामानाधिकरण्यसम्बन्धेनघटत्वपट-
त्वयोर्भानमेवेत्यत आह । तद्रूपेणोभयत्वविशिष्टेऽवच्छेदकत्वभा-
नसम्भवदाह । उभयत्वविशिष्टइति । शक्तिग्रहे । चन्द्रसूर्योभयं-
पुष्पवन्तपदशक्यमितिग्रहे ।

CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

Digitized by eGangotri

त् शाब्दबोधेऽपि तद्विशेषणतयैव भानसम्भवात् ॥

अथ शक्तिग्रहे साक्षाच्छक्यतानवच्छेदकस्य तदुभयस्य शक्य चन्द्रसूर्यांशे साक्षात्प्रकारतया भानं न सम्भवतीति चेत् घटपटौ- न स्त इत्यादौ घटत्वपटत्वयोः साक्षात्प्रतियोगितावच्छेदक- त्वमन्तरेण प्रतियोगिविशेषणतया भानासम्भवस्तुल्य एव * इत्याहुः ॥ ज्ञानशक्तिवादिनस्तु चन्द्रत्वसूर्यत्वोभयप्रकार-

भानसम्भवादिति । तथा चन्द्रत्वसूर्यत्वावच्छिन्नविशे- ष्यतानिरूपितद्वित्वप्रकारकशाब्दबोधं प्रति चन्द्रसूर्योभयत्वाव- च्छिन्नविशेष्यकसामानाधिकरण्य सम्बन्धावच्छिन्नचन्द्रत्व- सूर्यत्वावच्छिन्नोभयत्वविशिष्टावच्छेदकताकपुष्पवन्तपदशक्य ताज्ञानत्वे न हेतुतोपगमे शाब्दबोधेतादृशशक्तिज्ञानसम्भवादिति भावः । भानासम्भवस्तुल्य एवेत्याहुः । तथा च साक्षात्प्रतियोगि- तानवच्छेदकस्य प्रतियोग्यंशे भानवत्साक्षाच्छक्यतावच्छेदकस्य शक्यांशे भानस्य विरुद्धमिति भावः । न च तादृशकार्यकारणभावबला- च्छाब्दबोधे शक्यतावच्छेदकचन्द्रत्वसूर्यत्वोभयप्रकारेण चन्द्रसूर्यो- भयोर्भानोपपादनेऽपि शक्यतावच्छेदकप्रकारतया शक्यतावच्छे- दकं प्रकारतावच्छेदकतया शाब्दबोधे भासत इति नियमभङ्ग इति वाच्यम् । सामानाधिकरण्यातिरिक्तसम्बन्धेन शक्यतावच्छेदकता वच्छेदकस्थल एव तथा नियमादित्यभिप्रायः ।

* अथ द्वित्वान्तर्भावेण पुष्पवन्तपदशक्तौ विभक्त्युपस्था- पितद्वित्वानन्वयप्रसङ्ग इति चेदेवमेविहाबितिवद्द्वि- वचनस्य साधुत्वार्थकत्वोपगमादित्यधिकं कुत्रचित् ।

CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

ज्ञानशक्तिवादिनस्तु चन्द्रत्वसूर्यत्वोभय-
प्रकारकज्ञानमेव पुष्पवन्तपदशक्यं, पुष्पवन्तपदमु-
भयप्रकारकज्ञानशक्तमित्याकारकशक्तिग्रहस्य तादृ-
शज्ञानत्वमेव कार्यतावच्छेदकमिति तादृशव्युत्पत्ति-
मतो नैकैकबोधापत्तिस्तादृशस्य च भवत्येव तादृशो-
बोधः । न चैवमपि पुष्पवन्तपदं चन्द्रत्वप्रकारकज्ञा-
ने शक्तमित्यादिबोधस्य प्रमात्वाच्छक्तिभ्रमं विना प्रत्येक-
बोधानुदय इति कथमुपपद्यत इति वाच्यम् । केवल-
चन्द्रत्वादिप्रकारकबोधे तत्प्रकारकबोधत्वांशे शक्तिनि-
रूपकतावच्छेदकत्वपर्याप्तिग्रहस्य हेतुत्वात् । प्रकृते-
तूभयप्रकारकबोधत्वांशे शक्तिनिरूपकतावच्छेदक-
त्वपर्याप्त्यभ्युपगमात् तादृशचन्द्रत्वप्रकारक-
ज्ञाने शक्तमित्यादिज्ञानस्य भ्रमत्वनियमादित्याहुः ॥
वस्तुतस्तु पुष्पवन्तपदाच्चन्द्रत्वावच्छिन्नविषयकसूर्यत्वा-
वच्छिन्नविषयकबोधो भवत्वित्याकारक एव तादृशपदे-
भगवत्सङ्केतः केवलचन्द्रत्वावच्छिन्नविषयकबोधस्तत्-
त्पदजन्यत्वेन न विषय इति तादृशपदान्न तथाविधो बो-
धः । न च तादृशपदजन्यत्वेन केवलचन्द्रत्वावच्छिन्न-
विषयकबोधस्य सङ्केताविषयत्वेऽपि चन्द्रत्वावच्छिन्नवि-

शक्तिज्ञानशून्यस्य । तादृशो बोधः । चन्द्रसूर्यत्वोभयप्रकारकबो-
धः । इत्याकार इति । चन्द्रत्वावच्छिन्नचन्द्रनिष्ठविशेष्यताकसूर्य-
त्वावच्छिन्नसूर्यनिष्ठविशेष्यताकबोधो भवत्वित्याकारक एवेत्यर्थः ।

Digitized by eGangotri

षयकत्वेनसङ्केतविषयकग्रहस्य चन्द्रत्वादिप्रकारक-बोधजनकस्य सूर्यत्वाद्यवच्छिन्नविषयकबोधविषयक-त्वेनसङ्केतग्रहघटितसूर्यत्वाद्यवच्छिन्नबोधसामग्र्या-मसत्यामपि सम्भवात्तद्बलेनाभ्रान्तस्य केवलचन्द्रत्वावच्छिन्नविषयकशाब्दबोधो दुर्वार एवेति वाच्यम् । तत्पदजन्यकेवलचन्द्रत्वादिप्रकारकबोधे तत्पदजन्यकेवलचन्द्रत्वावच्छिन्नविषयकबोधत्वपर्याप्तविषयतावच्छेदकताकत्वप्रकारकसङ्केतविषयकज्ञानस्य हेतुत्वात् । पुष्पवत्पदजन्यत्वघटितभगवत्सङ्केतविषयतावच्छेदकशरीरे च सूर्यत्वावच्छिन्नविषयकचन्द्रत्वावच्छिन्नविषयकत्वयोर्द्वयोरेकधर्मनिवेशात्तत्पदजन्यप्रत्येकधर्मावच्छिन्नविषयकबोधत्वे विषयतावच्छेदकत्वतापर्याप्तिविरहात् तदंशे तत्पर्याप्त्यवगाहिग्रहो भ्रम एवेति न शक्तिप्रमातः प्रत्येकधर्मप्रकारकबोधापत्तिः । तत्पदजन्यचन्द्रत्वावच्छिन्नविषयकसूर्यत्वावच्छिन्नविषयकबोधत्व-

षतश्चन्द्रसूर्ययोर्भगवतः सङ्केतेतद्विषयतारूपशक्तेर्नानुपपत्तिरितिध्येयम् । ताद्दृशशक्तिज्ञानं चन्द्रसूर्योभयं चन्द्रत्वावच्छिन्नचन्द्रनिष्ठविशेष्यताकसूर्यत्वावच्छिन्नविषयताकबोधत्वपर्याप्त्यवच्छेदकताकास्वजन्यप्रकारता निरूपितायाविशेष्यतातन्निरूपितविषयतानिरूपितशक्तित्वविषतानिरूपिततन्निरूपितत्वसम्बन्धावच्छिन्नविषयतासम्बन्धेन पुष्पवत्पदवदित्याकारकस-

CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

Digitized by eGangotri

पर्याप्तविषयतावच्छेदकताकत्वप्रकारकसंकेतग्रहस्य यो
धर्मप्रकारकबुद्धित्वमेव कार्यतावच्छेदकमतो न तद्-
घटितसामग्रीबलादेकधर्मावच्छिन्नान्वयबोधस्य किं-
चित्कारणविरहदशायामपरधर्मप्रकारकशाब्दबोधा-
पत्तिः । उभयविषयकत्वावच्छिन्नाया बोधनिष्ठसंके-
तविषयताया ऐक्याच्छक्त्यैक्यमिति न तत्पदस्य नाना-
र्थतेति संकेतग्राहकपदे रमणीयः समाधिः । एकयो-
क्त्या पुष्पवन्तौ दिवाकरनिशाकरावित्यमरकोशे उक्ति-
पदं शक्तिपरम् । पुष्पवन्तपदं पुष्पवन्तपदप्रतिपाद्यप-
रं तृतीया विशेषणे । तथा च सूर्याचन्द्रमसौ एकशक्त्या
पुष्पवन्तपदप्रतिपाद्यावित्यर्थः । उद्देश्यतावच्छेदका-
वच्छेदेन विधेयान्वये तात्पर्याच्चन्द्रत्वसूर्यत्वयोरेकश-
क्त्यधीनप्रतिपत्तिविषयतावच्छेदकत्वलाभः । तस्मान्न ना-
नार्थं द्विवृत्ता दृश्यैकधर्ममात्रप्रकारकबोधः । नानार्थेंश-

तो न चन्द्रसूर्योभयत्वप्रकारकस्मरणविरोध इति ध्येयम् । बोध-
निष्ठसङ्केतविषयताया ऐक्यादिति । बोधनिष्ठसङ्केतविषयता-
निष्ठपुष्पवन्तपदजन्यत्वप्रकारतानिरूपितचन्द्रत्वसूर्यत्वावच्छि-
न्नविषयताकबोधत्वपर्याप्त्यवच्छेदकताकविषयतात्वस्यैक्या-
दित्यर्थः । यतो बोधभेदेन सङ्केतविषयताया भेदेऽपि नानुपपत्तिः ।
नानार्थे शक्तिभेदेन विशेषादिति लभ्यत इति । तच्च पुष्पवन्तपदस्य
नानार्थत्वेऽप्येकत्वाश्रयशक्तिप्रयोज्यपुष्पवन्तपदजन्यप्रतीति-
विषयतावच्छेदकत्वस्य चन्द्रत्वसूर्यत्वयोः सत्त्वात् नानार्थत्व-

CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

Digitized by eGangotri

क्तिभेदेनविशेषान्तरंलभ्यते । अथवा एकयोक्त्या ए-
कोच्चारणेनसूर्याचन्द्रमसौपुष्पवन्तपदप्रतिपाद्यावि-
त्यर्थः । तथाचनानार्थस्थलेयथानानावृत्तिमन्त्रेणनाना-
र्थबोधः तथात्रप्रकृते । अत्रशक्त्यैक्येनसकृदुच्चरिता-
त्सकृदर्थप्रत्ययएवेत्यस्याविषयत्वादितिभावः । पुष्प-
वन्तपदवत्सर्वनामपदानामपिशक्त्यैक्यान्ननानार्थता ॥
अथसर्वनामपदेनविशिष्यघटत्वपटत्वादिनैववक्तृबुद्धिस्था
घटपटादयःप्रत्याय्यन्तेनतुबुद्धिस्थत्वेन, अत्रघटोऽस्तित-
मानयेत्यादिवाक्यजन्यघटकर्मकानयनादिबोधा-
नन्तरंविशिष्यानयनंघटकर्मत्वेनैवेतिसंशयानुत्पाद-
स्यसर्वानुभवसिद्धतयादुरपह्नवत्वात् । तथाचवक्तृबुद्धि
स्थत्वंनसर्वनामपदशक्यतावच्छेदकम् अपितुघट-

त्वादिनैवेत्याशङ्कानवकाशइतिवाच्यम् । सूर्याचन्द्रमसौप्रयोज्यतासम्बन्धे-
नैकशक्तिमत् पुष्पवन्तपदजन्यान्वयप्रतीतिः तद्विषयावित्यन्व-
यबोधेशक्तिनिष्ठैकत्वस्यापिस्वानाश्रयशक्तिप्रयोज्यत्वस्वाश्रय-
शक्तिप्रयोज्यत्वोभयसम्बन्धेनप्रतीतावन्वयतात्पर्यात् । वस्तुत-
स्तुचन्द्रत्वसूर्यत्वोभयत्वावच्छिन्नस्वविषयकपुष्पवन्तपदजन्य-
ज्ञानप्रयोजकशक्तिनिष्ठान्योन्याभावाप्रतियोगिप्रकृतेएकप-
दार्थोऽन्योन्याभावस्याप्रतियोगित्वमितिबोध्यः तेनोभयाभावमा-
दायनाप्रसिद्धिः तथाचतत्सूर्याचन्द्रमसौतादृशान्योन्याभा-
वाप्रतियोगिशक्तिप्रयोज्यपुष्पवन्तपदजन्यप्रतीतिविषया-
वित्यन्वयबोधः । इत्थञ्चपुष्पवन्तपदजन्यनानाशक्तिसत्त्वे-
तादृशोभयविषयताज्ञानप्रयोजकशक्तिनिष्ठाऽन्योन्याभावप्र-
तियोगित्वंशक्तौबाधितमेवस्यादतस्तादृशकोशाच्छक्तोऽलाभः ।
उक्तपदस्यशक्तिपदत्वेनलक्षणापत्तिरतआह । अथवेति । तत्रा
पिपूर्वोक्तरीत्याऽर्थः परिष्कार्यइति ।

CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

Digitized by eGangotri

त्वपटत्वादिकमेवेतितादृशनानाधर्मावच्छिन्नेषुपुष्पव-
न्तादिवन्नैकशक्तिसम्भवः । एकैकधर्ममात्रप्र-
कारकतदन्वयबोधानुपपत्तेरितिसर्वनाम्नांनानार्थ-
त्वंदुर्वारमेव । मयानानार्थतोपगमेनापिनिर्वाहः ।
यद्रूपावच्छिन्नगोचरव्यवहारजनकत्वंयेनपुंसात-
दादिपदेनगृहीतंतदवच्छिन्ने तेनतच्छक्तिग्रहेणप्रकारान्त-
रस्यापितदवच्छिन्नस्यतत्पुरुषीयतदादिपदजन्यबोध-
विषयत्वानुपपत्तेः । नचबुद्धिस्थत्वंप्रकारीभूतघट-
त्वादीनामेवानुगमकंतथाचबुद्धिस्थप्रकारवांस्तत्पदशक्य
इत्याकारकशक्तिग्रहःसचतद्धर्मप्रकारेणसामान्यप्रत्या
सत्त्यासकलधर्मविषयकएवेतिनापूर्वधर्मप्रकारेणबो-
धानुपपत्तिः । सामान्यप्रत्यासत्त्यनभ्युपगमेचशक्ति-
ग्रहविशेष्यतावच्छेदकप्रकाराश्रयस्यापूर्वधर्मिणःश-
क्तिग्रहाविषयत्वेपिशाब्दबोधेभानवच्छक्तिग्रहधर्मि-
तावच्छेदकतावच्छेदकानुगतरूपाश्रयस्यापूर्वधर्मस्य-
शक्तिग्रहंविनानशाब्दबुद्धौभानानुपपत्तिः । शक्ति-
धियःसमानविषयकत्वस्यातन्त्रत्वादितिवाच्यम् ।
बुद्धिस्थत्वस्यशक्यतावच्छेदकतानवच्छेदकत्वेनश-
क्यतावच्छेदकानुगमकत्वायोगात् । तदवच्छेदकत्वे
चतस्यापिशाब्दबुद्धौशक्यतावच्छेदकघटत्वादिविशेष-
णतयानियमतोभानप्रसङ्गात् स्वरूपतोघटत्वादि-
प्रकारकशाब्दबोधानिर्वाहाच्च । उपलक्षणेनापि-

CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

Digitized by eGangotri

शक्यतावच्छेदकानुगमे शक्यस्याप्युपलक्षणेनैवानुगमो-स्तु किं विशिष्टशक्त्या । अथ द्रव्यादिपदाद्घटत्वा-दिप्रकारकबोधप्रसङ्गभङ्गाय विशिष्टशक्तिरभ्युपेयते । प्रकृते बुद्धिस्थत्वस्योपलक्षणत्वेपि तेनानुगमेन किंचिद्-बाधकमिति चेद्वस्तु बुद्धिस्थत्वेनानुगतधर्मेणानुगता-नां प्रकाराणां शक्तिधीविषयत्वात्तथापि सर्वनाम्नां नाना-र्थत्वं दुर्वारमेव । साक्षात्परंपरया यदवच्छेदकत्वै-क्यादेवावच्छेदैक्यं बुद्धिस्थत्वस्य नानात्वात् । उप-लक्षणैक्येन शक्त्यैक्ये हरिपदादिशक्यतावच्छेदका-नामप्युपलक्षणीभूतेनान्ततो बुद्धिविशेषविषयत्वादि-नाप्यनुगमसम्भवेन नानार्थमात्रोच्छेदप्रसङ्गात् । एवं-बुद्धिस्थप्रकारत्वांशत्यागेऽपि शक्यत्वाकारकशक्तिज्ञाना-त्स्वरूपतो घटत्वादिप्रकारकस्मरणाभावाद्बोधो न सम्भ-वतः । जातिमान्हस्तिपकसम्बन्धीत्यादिज्ञानात्स्वरूप-तो हस्तित्वादिप्रकारकस्मरणानुदयात्स्वरूपतस्तद्धर्म-प्रकारकस्मरणे स्वरूपतस्तद्धर्मप्रकारेणार्थस्य सम्बन्धो गृहीत-स्तादृशसम्बन्धिज्ञानस्य हेतुत्वात् । यथा याभ्यां रूपाभ्यां धर्मिणोः

तादृशसम्बन्धिज्ञानस्य हेतुत्वादिति । तदेवानुभवेन द्रढयति । यथेति । धर्मिणोः, सम्बन्ध प्रतियोग्यनुयोगिनोः ।

CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

सम्बन्धोगृहीतस्तदेकतररूपप्रकारकसम्बन्धिज्ञाना-
दपरतद्रूपप्रकारेणैवसम्बन्ध्यन्तरस्मरणमित्यनुभव
स्तथायादृशरूपाभ्यांधर्मिणोःसम्बन्धोगृहीतस्तादृशैक-
धर्मप्रकारकसम्बन्धिज्ञानादेवतादृशापरधर्मप्रकारेणै-
वधर्मिस्मरणमित्यपि । तथाचकिंचिद्विशेषितप्रकार-
कंयत्सम्बन्धिज्ञानन्तचाविशेषिततत्तद्धर्मप्रकारकस्म-

सम्बन्धोगृहीतइति । तथाचनिरवच्छिन्नयद्रूपावच्छिन्नवि-
शेष्यतानिरूपितयद्रूपावच्छिन्नप्रकारतानिरूपिताचयास-
म्बन्धविषयतातच्छालिग्रहः । तदेकतररूपप्रकारकसम्ब
न्धिज्ञानादिति । निरवच्छिन्नतदेकतरधर्मावच्छिन्नविषयता-
निरूपितसम्बन्धविषयतानिरूपितनिरवच्छिन्नतद्धर्मावच्छिन्न-
विशेष्यताशालिज्ञानात् । अपरतद्रूपप्रकारेण । निरवच्छिन्न-
तद्रूपप्रकारेणेत्यर्थः । यादृशाभ्यांरूपाभ्यांधर्मिणोःसम्बन्धोगृहीत-
इति । यद्रूपावच्छिन्नयन्निष्ठावच्छेदकतानिरूपितविशेष्यता-
निरूपितयद्रूपावच्छिन्नतद्धर्मनिष्ठावच्छेदकताकप्रकारतानि-
रूपितसम्बन्धविषयताशालिग्रहइत्यर्थः । तादृशैकधर्मप्रकार-
कसम्बन्धिज्ञानात् । तद्धर्मावच्छिन्नतन्निष्ठावच्छेदकतानिरू-
पितप्रकारतानिरूपितसम्बन्धविषयतानिरूपिततद्धर्मावच्-
छिन्नतन्निष्ठावच्छेदकतानिरूपितविशेष्यताशालिज्ञानादित्य-
र्थः । तादृशापरधर्मप्रकारेण । तद्धर्मेण, तद्धर्मप्रकारेण*इदमुपलक्ष-
णम्धर्मितावच्छेदकतायां स्वावच्छिन्नत्वं सम्बन्धग्रहप्रकारता-
वच्छेदकांशे निरवच्छिन्नत्वं निवेश्यएकोनियमः अपरस्वधर्मि-

Digitized by eGangotri
CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

Digitized by eGangotri

रणाख्यानुभवविरुद्धत्वेष्टापत्तेरयोगात् । अन्यथा कदाचित्स्वरूपतस्तत्प्रकारिका कदाचिद्धर्मान्तरावच्छिन्नतत्प्रकारिका स्मृतिरित्यवनियामकाभावप्रसङ्गात् । सामान्यलक्षणाप्रत्यासत्तिमनङ्गीकुर्वतां पुनरनिष्कृतिरेव घटत्वादिः विषयस्यापूर्वधर्मस्य स्वरूपतः कथमपि भानासम्भवात् । नहि बुद्धिविषयतावच्छेदकत्वेन धर्मान्तरविषयकं ज्ञानं स्वरूपतो परधर्मप्रकारेण बुद्धिं जनयितुं प्रभवति । तथा सति समानप्रकारतानियमस्यापि प्रभङ्गप्रसङ्गाद् इति । मैवम् । भगवत्सङ्केतरूपायां शक्तौ शक्यतावच्छेदकघटत्वादावुपलक्षणीभूतबुद्धिविषयतावच्छेदकत्वप्रकारेणभासमानेतदादिपदजन्यबोधविषयतावच्छेदकत्वभासते । एवं च बुद्धिविषयतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नस्तत्पदाद्बोध्यत्वाकारकस्य तत्पदस्य बुद्धिविषयतावच्छेदकरूपावच्छिन्नं बोधयत्वित्याकारकस्य वा संकेतस्य विषयताया अननुगतघटत्वपटत्वादिनिष्ठाया अप्यनुगतरूपावच्छिन्नतयाशक्त्यैक्यं घटादिपदसंकेतविषयतानां नानाघटव्यक्तिनिष्ठानां घटत्वाद्यनुगतधर्मावच्छिन्नत्वेन पश्वादिपदसंकेतविषयतानां प्रकारीभूतनानालोमादिव्यक्तिनिष्ठानां लोमत्वाद्यनुगतधर्मावच्छिन्नत्पदशक्त्यैक्यवत् । इयांस्तु विशेषः । तत्र घटत्वादिलोमत्वादिषु तत्पद-

तावच्छेदकतायां निरवच्छिन्नत्वं सम्बन्धग्रहप्रकारतावच्छेदकतांशे अवच्छिन्नत्वं निवेश्य च नियमः कार्य इति ।

CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

Digitized by eGangotri

अन्वयबोधविषयतावच्छेदकत्वं भासत इति तानि विशे-
षणान्युच्यन्ते । प्रकृते च बुद्धिविषयतावच्छेदकत्वे सत्यं-
नामजन्यबोधविषयतावच्छेदकत्वं संकेतेन नावगाह्यते-
ऽपि तु तादृशविषयतासामानाधिकरण्यमात्रमिति तदु-
पलक्षणमिति गीयते । अननुगतहरित्वसिंहत्वादिनिष्ठा-
नां नानाहर्यादिपदसंकेतविषयतानामनुगतकिञ्चिद्ध-
र्मावच्छिन्नत्वाभावान्नयतोरैक्यं, तत्रोपलक्षणीभूतकि-
ञ्चिद्धर्मप्रकारेणाभासमानस्यैव हरित्वादेर्भगवत्संकेतस्व-
रूपायां शक्तौ हर्यादिपदजन्यबोधविषयावच्छेदकत्वभा-
सत इति न नानार्थोच्छेद इति । यद्यपि घटादिपदसं-
केतस्य घटत्वविशिष्टविषयकत्वनत्वं नाम संकेतेन बुद्धि-
विषयतावच्छेदकत्वे तत्पदजन्यबोधविषयतावच्छेद-
कत्वानवगाहनेऽपि संकेतस्य तद्विशिष्टविषयकत्वमक्षतमे-
ति संकेतविषये तद्विशेषणमेव । एवं शक्यविशेषणघट-
त्वादिनिष्ठबोधविषयतावच्छेदकत्वरूपबोधविषय-
तानिष्ठसंकेतीयविषयतानिरूपितविषयतारूपशक्य-
त्वे तदवच्छेदकत्वमपि । तथापि बोधविषयतया संके-
तविषयत्वरूपशक्यतायास्तत्रासत्त्वे न शक्यं न तद्विशेष-
णम् । शक्यत्वे सति शक्यव्यावर्तकत्वस्यैव शक्यविशेषण-
त्वादिति तस्य शक्ये उपलक्षणतयाऽऽकाशपदजन्यबोधे शब्दा-
श्रयत्वभानानियमवत्तदादिपदजन्यबोधे तद्भाननिर्वाहः ।
एतद्बीजं तु तदुपलक्षितघटत्वादिविषयकत्वेन तद्वि-

CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

Digitized by eGangotri

षयकघटत्वादिबोधस्यापिसंकेतविषयत्वम् । घटादि-
पदसंकेतस्यघटत्वादिबोधांशेविशिष्टविषयकबोधएव-
विषयइतितज्जन्यबोधेताद्दशधर्मभाननियमः । य-
थायद्विशिष्टविशेष्यकबोधविषयत्वंसङ्केतविषयस्तच्छ-
क्यतावच्छेदकतयाव्यवह्रियते तथायद्विशिष्टप्रकार-
विशिष्टविषयकत्वंतथातच्छक्यतावच्छेदकतावच्छेद-
कमित्युच्यते, प्रकृतेबुद्धिविषयतावच्छेदकत्वंनतथे-
तिनतच्छक्यतावच्छेदकंनवातत्त्वावच्छेदकमिति जा-
तित्वादिविशिष्टघटत्वाद्यवच्छिन्नस्यतद्वादिपदाद्यधी-
नबोधेतुबोधांशेबुद्धिविषयतावच्छेदकतावच्छेदक-
त्वोपलक्षितधर्मविशिष्टावच्छिन्नविषयत्वावगाहिसं-
केतःप्रयोजकइतितज्जातित्वावच्छिन्नघटत्वादिनि-
ष्ठप्रकारताकबोधएवविषयइतिमज्जातिमानित्याका-
रकबोधवान्घटइत्याकारकोबोधः । यत्किंचित्प्रका-
रेणाभासमानेधर्मेऽवच्छेदकताभानेतद्विशिष्टएवभा-
सतेनतुतदुपलक्षितइतिनियमः । कथमन्यथास्वरूपतो
घटत्वावच्छिन्नाभावस्यनजातिमान्नास्तीत्याकारक-
प्रतीतिः । एवंचबुद्धिविषयतावच्छेदकत्वोपलक्षि-
तेकथंबोधविषयतावच्छेदकत्वंसंकेतेनावगाहनी-
मितिचेन्न । अवच्छेदकतायाअवच्छेद्याश्रयविशेषणा-
तापन्नेसंसर्गविधयाभानेएवतथाविधनियमात् अ-
न्यथाधूमव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिता-

CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

Digitized by eGangotri

ष्टाभाववानित्याकारकव्यापकतावच्छेदकत्वोपलक्षि-
तवह्नित्वावच्छिन्नाभावप्रतीत्यनुपपत्तिः । प्रकृते च त-
त्पदं बुद्धिस्थप्रकारावच्छिन्नविषयताकबोधञ्जनयतीति व-
त्याकारकोऽवच्छेद्यावच्छेदकभावप्रकारक एव संकेतोऽङ्गीका-
र्य इत्यनुपपत्तेरभावात् । स्वरूपतो घटत्वादिप्रकारक-
स्मरणाद्बोधाद्युपयोगी शक्तिग्रहः स्वरूपतो घटत्वादिप्र-
कारक एव । यदा स्वरूपतो यद्धर्मप्रकारकज्ञानसामग्री
तदैव स्वरूपतस्तद्धर्मप्रकारेण शक्तिं गृहीत्वा स्वरूपतस्तत्
प्रकारेण धर्मिणं स्मरत्यनन्तरमनुभवति च, मानसे च शक्ति-
ग्रहे न व्यवहारदर्शनापेक्षापि त्वसंसर्गाग्रहसहितोपस्थिते-
रेवेति यद्धर्मावच्छिन्ने तत्तादिपदघटितवाक्याद्व्यवहा-
रे । न दृष्टस्तदवच्छिन्नस्यापि मानसशक्तिग्रहाद्बोधः
सुघट एव । न च१ व्यवहारदर्शनाद्यविषये मनसा शक्तिर्निश्चे-
तुं न शक्यते विपरीतकोटेरप्युपस्थितिमात्रेण भानसं-
भवादिति वाच्यम्२ । उपस्थितस्यापि बाधितस्य दोष-
मन्तरेणाभानान्निश्चयस्याप्युपपत्तेः३ । वस्तुतस्तु कति-

अपि तु असंसर्गाग्रह इति । उपस्थितिरेवेति । असंसर्गाग्रहे बा-
धनिश्चयाभावः । उपस्थितमात्रेण भानसम्भवादिति । तथा च-
कोटिद्वयभासकसामग्रीसत्त्वात्संशय एव स्यान्न निश्चय इति भावः ।
व्यवहारदर्शनादेरुच्छेदापत्तेरितीति । तथा च व्यवहारदर्शना-
विषये प्रायशः शक्तिसंशयस्यानुभवसिद्धतया तन्न दोषत्वम्, अत्रा-
पि दोषसम्भवादिति भावः ।

---

१ अथ २ न च ३ रिति वाच्यम् । एवं सति शक्तिग्रहे व्यव-
हारदर्शनादेरुच्छेदापत्तेरिति चेन्न । इति कुत्रचित्पाठस्तद-
नुसारेण टीका ।

CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

Digitized by eGangotri

पर्यायविषयेसर्वनामघटितवाक्यात्प्रयोज्यप्रवृत्तिमुपल-
भमानःप्रवर्तकस्तानविषयेशक्तिंकल्पयन्बुद्धि विषयतावच्-
छेदकधर्मावच्छिन्नस्तत्पदशक्यत्वमेवसामान्यतोऽव-
धारयति । एवञ्चचैत्रोऽस्यबुद्धिविषयतावच्छेदकधर्मवा-
नितियद्यपिनगृह्यतेतदानीमस्यचैत्रस्तत्पदस्यवाच्यो-
नवेतिसन्देहोनावतरति, यादृशधर्मावच्छेदेनयदवधा-
रितंतादृशधर्मनिश्चयस्यसमानधर्मितावच्छेदकक-
तद्विरोधिकोटिभानविरोधित्वादितिसंभवत्येवापूर्वे-
ऽपिविषयेमानसःशक्तिनिश्चयः । यद्येवमपितत्पदंचैत्र-
त्वादिविशिष्टवाचकत्वसन्देहस्यदुरुच्छेदतयातत्पदाद्
व्यवहारदर्शनाद्विषयचैत्रत्वाद्यवच्छिन्नविषयकशाब्द-
बोधोदुरुपपादएव । तद्धर्मप्रकारकशाब्दे तद्धर्मवि-
शिष्टवाचकतानिश्चयस्यहेतुत्वात् । अन्यथागवादिप-
दाद्भ्रान्तस्यापिगवयादिमत्त्वप्रकारेणशाब्दा-

सामान्यतोऽवधारयतीति । बुद्धिविषयतावच्छेदकधर्मवान्तत्पद-
शक्यत्वमेवधारणाकारः । तद्धर्मविशिष्टवाचकतानिश्चयस्यतद्ध-
र्मावच्छिन्नत्वावच्छिन्नशाब्दबोधविषयत्वविषयताघटितसङ्केत-
विषयताशालिनिश्चयस्येत्यर्थः । तत्तत्पदंतत्तद्धर्मविशिष्टेशक्तमि-
त्युदाहरणवाक्यतः सामान्यतोव्याप्तिरिति यत्तत्तत्स्वरूपानु-
गतधर्मघटितव्याप्तिमवधारयतीति । यादृशधर्मावच्छिन्नविषय-
त्वस्यबुद्धिप्रयुक्तत्वसामानाधिकरण्याभावप्रतियोगितानवच्छे-
दकीतादृशधर्मविशिष्टशक्तत्वमित्यवधारणाकारः ।

CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

Digitized by eGangotri

पत्तेरिति चेन्न । तत्पदप्रयोजकबुद्धिप्रकारतयागृहीतघटत्वादिविशिष्टव्यवहारदर्शनात् तत्पदस्य शक्तिं गृहीत्वा यद्यत्पदं यादृशयादृशधर्मावच्छिन्नविषयकबुद्ध्या प्रयुज्यते तत्तत्पदं तादृशधर्मविशिष्टशक्तमिति सामान्यतो व्याप्तिमवधारयति तदनन्तरं च प्रत्यक्षेण गृहीतचैत्रत्वादिविशिष्टविषयकबुद्धिप्रयोज्यत्वप्रकरणादिना यत्तत्पदे गृह्णाति तत्तत्पदं तादृशहेतुना चैत्रत्वादिविशिष्टवाचकत्वस्य प्रागसिद्धस्यापि पक्षधर्मताबलादनुमित्यात्मकनिश्चयेनावगाहनसंभवान्न काप्यनुपपत्तिरिति ।*

अवगाहनसम्भवादिति । यत्तद्घटितसामान्यव्याप्तिस्थले प्रकृतव्याप्तिविशिष्टं प्रकृतहेतुत्वमस्य पक्षेऽनपेक्षणादिति भावः ।

---

* न चैवमपि तद्धर्मप्रकारकबोधे पदजन्यबोधविषयत्वांशे विशिष्य तद्धर्मावच्छिन्नावगाहितया संकेतनिश्चयोऽपेक्षितः । प्रमेयत्वादिना घटादिविषयकबोधविषयत्वांशे तदवच्छिन्नत्वावगाहित्वेन संकेतनिश्चयेऽपि विशिष्य घटत्वाद्यवच्छिन्नत्वावगाहित्वसंशयसंभवात् तत्प्रकारकबोधानुदयादिति विशिष्य घटत्वाद्यवच्छिन्नावगाहित्वस्य सर्वनामसंकेते निश्चयासंभवात् कथं तत्प्रकारकबोधस्ततो भविष्यतीति वाच्यम् । बुद्धिविषयतावच्छेदकनिखिलधर्मावच्छिन्नविषयत्वावगाहितया निश्चितत्वाच्चैत्रत्वादेर्बुद्धिविषयतावच्छेदकत्वपक्षस्यैव विशिष्य तदवच्छिन्नत्वावगाहितासंशयविरोधित्वात् । न च तादृशपक्षस्य

CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

Digitized by eGangotri

केचित्तु बुद्धिविषयतावच्छेदकत्वेनानुगतधर्मेण सकलान-
धर्मविषयकमाद्यक्षत्यनुभवे प्रमुष्टबुद्धिविषयतावच्छेदकां-
शं स्वरूपतस्तेनत्वादिप्रकारकमपि तत्स्मरणं निराबाधमेवे-
ति तन्मूलकमेव स्वरूपतो पूर्वं चैत्रत्वादिप्रकारकांशाव-
गाहनं भविष्यतीति किमनुपपन्नम् । स्वरूपतस्तत्प्रकार-
कस्मरणे स्वरूपतस्तत्प्रकारकानुभवसंस्कारयोरनपेक्ष-
णादुद्बोधकवैचित्र्यादेव कदाचिज्जातिमानित्याकारकं कदा-
चिद्घटइत्याकारकं विलक्षणं स्मरणमिति नियमोपपत्तेः । स्व-
रूपतो घटत्वादिप्रकारकानुभवजनितसंस्कारवतो जाति-
त्वादिना घटत्वादिप्रकारकात्संस्कारात्कदाचित्स्वरूपतो
घटत्वाद्यप्रकारकस्य जातिमानित्याकारकस्य स्मरणस्योदये-
न स्वरूपतस्तत्प्रकारिकायां स्मृतौ तथाविधानुभवसंस्का-
रयोर्विशिष्य हेतुत्वे विउद्बोधकविशेषविरहस्य तादृश-
स्मृतिविरहप्रयोजकताया आवश्यकत्वात्तादृशहेतुता-
या अप्रामाणिकत्वात् । कथमन्यथा विशेषणान्तरानव-
च्छिन्नास्मदाद्यदृष्टशरीरविशेषनिष्ठजातिविशेषावच्-

प्रमुष्टबुद्धिविषयतावच्छेदकांशमिति । प्रमुष्टं स्वविषयीभूतं बु-
द्धिविषयतावच्छेदकांशं यत्रेति तादृशस्मरणमित्यन्वयः ।

तथाविधसंशयविरोधित्वमप्रसिद्धमिति वाच्यम् । द्रव्यत्वपृ-
थिवीत्ववृत्तिनिखिलधर्मसामानाधिकरण्यानिश्चये विशिष्य घट-
त्वे पृथ्वीत्ववृत्तित्वनिर्णयस्य द्रव्यत्वे विशिष्य घटत्वसामानाधिक-
रण्यसंशयविरोधित्वस्यापि अनुभवसिद्धस्य दुरपह्नवत्वात् । प-
र्यवसितप्रभृतिनाकाप्यनुपपत्तिरित्यन्तस्य स्थाने पाठान्तरम् ।

CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

Digitized by eGangotri

छिन्नसंकेतितरामरावणादिपदेभ्यो वाक्यार्थधीरस्मा-
कम् । कथं वा निर्विशेषणातीन्द्रियजातिविशेषावच्-
छिन्नवाचकमनःप्रभृतिपदेभ्योऽस्माकं शाब्दधीश्च। तत्र
जातित्वादिना शक्तिग्रहेण प्रमुष्टजातित्वांशं मनस्त्वा-
दिप्रकारेण शक्तिस्मरणमिति तत्रापि विशेषणांशे मोष-
मन्तरेण गत्यन्तराभावादिति वदन्ति । विवदन्ते तु बह-
वो विद्वांसः । स्मृतेर्विलक्षणप्रकारतायां संस्कारानुभवयो-
स्तादृशप्रकारतायाः प्रयोजकत्वस्योद्बोधकविशेषप्रयो-
जकतामाश्रित्योच्छेदने विशेष्यविशेषणभावविशेषे-
ष्वुद्बोधकविशेषस्यैव नियामकत्वसम्भवात् प्रकारत्व-
विशेष्यत्वानन्तर्भावेन सामान्यतस्तद्विषयकस्मृतौ तद्वि-
षयकत्वेनैव संस्कारानुभवयोर्हेतुतापत्तेः । रामरा-
वणादिपदेभ्यस्तु लक्षणया तत्तदर्थत्वादिप्रकारक एवा-
न्वयबोधः । वस्तुतस्त्वनुगतोद्बोधकस्थले स्वरूपतस्तत्
प्रकारकज्ञप्तिज्ञानासत्त्वे स्वरूपतस्तत्प्रकारकस्मरणा-

मोषमन्तरेण । स्वविषयत्वमन्तरेण । तद्विषयकत्वेनैवेति । यद्व-
स्तुज्ञानसत्त्वे नियमतो घटत्वप्रकारकघटस्मृतिर्जायते तद्वस्तुवि-
षयकज्ञानसत्त्वे । घटत्वप्रकारेण घटविषयकस्य प्रमेयत्वेन घटवि-
षयकसंस्कारवतो घटत्वेन घटविषयकस्य स्मरणस्यापत्त्या प्रकार-
त्वविशेष्यत्वनिवेशनमावश्यकमित्यतस्तथैव रीत्या स्वरूपतस्तत्प्र-
कारत्वनिवेशनप्रयोजनमाह । वस्तुत इति । अनुगतोद्बोधक-
इति । यद्वस्तुज्ञानसत्त्वे नियमत एव स्वरूपतस्तत्प्रकारकस्मरणं त-
द्वस्तुविषयकज्ञानस्थल इत्यर्थः । स्वरूपतस्तत्प्रकारकज्ञप्तिज्ञा-
नासत्त्वे । स्वरूपतस्तज्ज्ञानजन्य-

CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

Digitized by eGangotri

पश्चात्तत्तादृशज्ञानस्य हेतुत्वमावश्यकमित्यलमतिपल्लवितेन । अथ सामान्यतो वक्तृबुद्धिविषयतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नस्य सर्वनामशक्यत्वे शक्तिभ्रमं विना कालान्तरीणपुरुषान्तरीणबुद्धिविषयतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नविषयकप्रतीतिः सर्वनाम्नां न जन्यते पितु यो यदा यस्य बुद्धिस्थस्तदा तदुच्चारितपदात्तत्प्रकारावच्छिन्नविषयकैवेति नियमानुपपत्तिः । स्वोच्चारणानुकूलबुद्धिविषयतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नस्य शक्तिविषयत्वे च स्वपदस्य तत्तद्व्यक्तिपरतया पदव्यक्तिभेदेन शक्तिभेदप्रसङ्गादननुगमाद्व्युत्पत्तिविरोधश्च । एवं युष्मदस्मत्पदयोरात्ममात्रे न शक्तिरपि तु स्वसम्बोध्योच्चारणकर्त्रोरेवेति सम्बोध्यतावच्छेदकत्वोच्चारयितृ·

स्वरूपतः संस्कारसत्त्वे तत्स्वरूपतस्तत्प्रकारकस्मरणे, तादृशज्ञानस्य, स्वरूपतस्तत्प्रकारकज्ञानजन्यतादृशसंस्कारस्येत्यर्थः । बुद्धिविषयतावच्छेदकत्वेन घटत्वादिविषयकसंस्कारवतः स्वरूपतो घटत्वादिप्रकारकस्मरणस्वीकर्तॄणां तथापि कदाचिदिष्टापत्तिसम्भवात् बहुजनविवादस्य किञ्चित्कारत्वादिति ध्येयम् । व्युत्पत्तिविरोधश्च । यत्तत्पदस्य व्यवहारो न दृष्टः तत्तत्पदस्य शक्तिग्रहाभावस्येत्यर्थः । स्वोच्चारणानुकूलबुद्धिप्रकारावच्छिन्नविषयताकत्वे सति स्वोच्चारणविशिष्टविषयताकत्व इत्यर्थः । उच्चारणवैशिष्ट्यं च स्वप्रयोजकबुद्धिप्रकारवन्निष्ठत्वस्वप्रयोजकबुद्धिप्रकारावच्छिन्नत्वोभयसम्बन्धेन, नातो बुद्धिप्रकारविशिष्टघटादिषु तत्तत्पदवाच्यत्वानुपपत्तिः ।

CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

तावच्छेदकीभूतार्थत्वतावच्छेदकत्वरूपानुगतधर्मोपलक्षितचै-
त्रत्वादिकमेवप्रवृत्तिनिमित्तमित्यप्यसङ्गतं सामान्यतस्सम्बो-
ध्यतावच्छेदकत्वादेरनुगमकत्वे चैत्रस्य यद्व्युत्पत्तः सम्बोध्य-
तातस्माद्व्युत्पत्तिदशान्तरसम्बोध्यमैत्रादेश्चैत्रोच्चारि-
तात्तस्पदात्पदान्तरीयचैत्रायितुमैत्रादेः प्रतीतिप्रसङ्गो
दुर्वारएवेति स्वजन्यबोधाश्रयतया प्रयोक्त्रभिप्रायविषयताव-
च्छेदकस्वरूपस्वसम्बोध्यतावच्छेदकत्वोपलक्षितधर्मा-
वच्छिन्नेयुष्मत्पदस्य सम्बोधनकर्तृतावच्छेदकधर्माव-
च्छिन्नेऽस्मत्पदस्य शक्तेः स्वोच्चारणीतया स्वत्वान्तर्भावे-
णाननुगमतादवस्थ्यादिति चेन्न। स्वोच्चारणानुकूलबुद्धि-
प्रकारावच्छिन्नविषयकत्वस्वजन्यबोधोभयसम्बन्धेन तत-
दादिसर्वनामप्रकारकबोधविषयकः संकेतोऽप्युपेयते,
तत्तत्पदार्थस्य सम्बन्धघटकतया तत्पदव्यक्तित्वेन प-
दानां न विषयतापि तु तत्पदत्वादिरूपानुपूर्वीविशेषेणैवे-
ति न पदव्यक्तिभेदेन शक्तिभेदः। सामान्यतस्तत्पदत्वा-
दिरूपानुपूर्वीविशेषावच्छेदेनैवतदुभयसम्बन्धावच्-
छिन्नबोधविषयतानिरूपितसङ्केतप्रकारतायाश्च त
न्न्युत्पत्त्यनुपपत्तिः। कालान्तरीणबुद्धिस्थनैदानीन्तन-
तदादिपदोच्चारणानुकूलेति तद्विषयतावच्छेदकता-
वच्छिन्नबोधेनापदर्शितसम्बन्धेनैतत्तदादिपदवैशिष्ट्या-
मतोऽनेस्वरेच्छायां तादृशबोधस्यैतत्तदादिपदप्रकारेण

बोधपदजन्यत्वानवगाहिसंकेतविषयतावाच्छत्वानुपगमा-
त् जन्यत्वघटितोभयसम्बन्धनिवेशः।

Digitized by eGangotri

भानमितिनकाल। न्तरीणपुरुषान्तरीणबुद्धिविषयता-
वच्छेदकावच्छिन्नस्यैव तत्पदवाच्यता, भगवत्संकेतीय-
तत्पदव्यक्तिप्रकारतानिरूपिततथाविधसंसर्गान्तःपाति-
न्याबुद्धिविषयतावच्छेदकावच्छिन्नविषयत्वविशेषणा-
त्वेनविषयताया एव तत्पदवाच्यतारूपत्वादतो न भ्रमं वि-
नातदवच्छिन्नबोधः। तद्धर्मावच्छिन्नविषयताघाटि-
बोधिपदांशे तद्धर्मावच्छिन्नविषयताघटितोभयसम्ब-
न्धावच्छिन्नबोधनिष्ठविशेष्यतानिरूपितसंकेतीय-
प्रकारतारूपवाचकतायाः प्रकारतयासंसर्गतया वा ज्ञा-
नस्य हेतुत्वादन्यधर्मावच्छिन्नबुद्धेस्तत्प्रयुक्ते पदे
ऽन्यधर्मावच्छिन्नविषयताघटितोभयसम्बन्धावच्छि-
न्नसंकेतप्रकारताया असत्त्वेन तत्र तद्वगाहिज्ञानस्य भ्र-
मत्वनियमात्। युष्मदस्मच्छब्दस्थले

तथाविधसंसर्गान्तःपातिन्याबुद्धिस्थविषयतावच्छेदकावच्छिन्न-
त्वेनविषयताया इति। निष्ठत्वविषयतानिरूपितबुद्धिप्रकाराव-
च्छिन्नविषयताया इत्यर्थः। पदांशे तद्धर्मावच्छिन्नविषताघटिता-
केति। तद्धर्मवन्निष्ठायाप्रयोजकबुद्धिप्रकारावच्छिन्नविषयताल-
न्निरूपितनिष्ठत्व विषयतानिरूपितासती प्रयोजकबुद्धिप्रकारा-
वच्छिन्नत्वविषयतानिरूपिताया उच्चारणनिष्ठविषयतातन्नि-
रूपितविषयत्वविषयतानिरूपिताया बोधविशेष्यतातन्निरूपित-
प्रकारतावत् तत्पदमित्याकारकज्ञानविशेष्यतानिरूपितप्र-
कारतासम्बन्धेन तद्धर्मविशिष्टवत् तत्पदमित्याकारकं वा यज्-
ज्ञानं तस्य हेतुत्वादित्यर्थः।

CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

Digitized by eGangotri

प्येतादृश्येवगतिश्चिन्तनीया । यथस्त्वसम्बोध्ये युष्मदः सोच्चारयितर्यस्मदः शक्तो देव्युवाच मयास्त्वयि हतिच वगर्जिष्यन्त्यासुरेणेत इत्यादिकृष्यादिवाक्याद्देवीकर्तृकमहिषासुरकर्मकघातादिबोधानुपपत्तिः तत्र देव्युच्चरितत्वस्य महिषासुरसम्बोध्यत्वस्य चाभावात् । कृष्यादिकर्तृकासुरथकर्मकघातादिबोधस्य चायोग्यताभ्रमादापत्तिः । कृष्यादेस्तादृशवाक्यप्रयोक्तृत्वात्सुरथादेस्तत्सम्बोध्यत्वादिति चेन्न । तत्र तादृशानुपूर्वीप्रकारेण सामान्यप्रत्यासत्त्या देव्यादिवाक्यस्यापि ज्ञानाद्देवीमहिषासुरयोस्तादृशवाक्यप्रयोक्तृत्वसम्बोध्यत्वप्रतिसंधानादेव युष्मदस्मद्भ्यां देवीमहिषासुरादिप्रतीत्युपपत्तिः । यदि च तत्र वक्तानुवादकवाक्ययोर्विभिन्नानुपूर्वी तदानुवादकवाक्ये तद्व्यक्तित्वादिनाविशेषदर्शनेप्यानुपूर्वीप्रकारेण देव्युच्चरितत्वादिभ्रमेणैव श्रोतुर्देव्यादिप्रतीतिसौकारेणानुपपत्त्यभावात् । यत्रानुपूर्वीविशेषावच्छेदेनापि विशेषदर्शनं तत्र नेष्यत एव प्रतीतिरिति ।

एतादृश्येवगतिश्चिन्त्यनीयेति । स्वजन्यबोधवत्त्वेनाभिप्रायविषयता वच्छेदकावच्छिन्नविषयकत्वस्वजन्यत्वोभयसम्बन्धेन बोधी युष्मत्पदवान् भवत्वित्याकारकस्य सङ्केतस्य युष्मत्पदस्थले स्वोच्चारणकर्तृता वच्छेदकावच्छिन्नविषयकत्वस्वजन्यत्वोभयसम्बन्धेन बोधोऽयुष्मत्पदवान् भवत्वित्याकारकसङ्केतस्य युष्मत्पदस्थले च स्वोच्चारणात् नानुपपत्तिः । अत्रापि पूर्वोक्तरीत्या परिष्कार्यमतो न पूर्वोक्तानुपपत्तिरिति ध्येयम् ।

CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

एवमन्यदीयस्वार्थतात्पर्यकोच्चारणानधीनोच्चारणरू-
पं स्वतन्त्रोच्चारणमस्मत्पदप्रवृत्तिनिमित्तानुगमकसु-
न्तस्थलेस्पष्टादुच्चारणं न तथा तस्यार्थप्रतिपादनद्-
वारा तदन्युच्चारणाधीनत्वादिति नास्मच्छब्दाद्दृष्या-
दिबोधः । स्वातन्त्र्येणाहं गच्छामीत्युच्चारणस्यापि को-
गच्छतीत्यादिप्रश्नवाक्यमात्रापेक्षवाक्योच्चारणा-
धीनतया स्वार्थपरत्वमुच्चारणविशेषणम् । प्रश्नादि-
वाक्यस्य चाहं गच्छामीत्यादिप्रकृतवाक्यतात्पर्यविष-
यपरत्वाभावादुच्चारणेऽपि विशिष्टव्यतिरेकः सुघटः । आ-
नुपूर्वीसजातीयवाक्यान्तरं तदुच्चारणानधीनत्वं तु
निवेशयितुमवाक्यं शब्दानुकरणस्थले एवं समानानुपू-
र्वीकोच्चारणापेक्षानियमात् वाक्यार्थानुवादस्थले
समानार्थकवाक्यमात्रोच्चारणापेक्षणात् तत्स्वात-
न्त्र्यापत्तिर्दुर्वारत्वात् । वस्तुतस्तु वाक्यान्तरस्य क्रिया-
कर्मतया स्वघटितवाक्यार्थप्रत्यायनेच्छानधीनस्वो-
च्चारणमेव स्वतन्त्रोच्चारणम् । अनुवादस्थले चैत्रोवाचेति
वाक्यान्तरस्य क्रियाकर्मतया तदर्थघटितवाक्यार्थप्रतिपाद-
यितुमेवानुवादकोऽस्मद्घटितवाक्यं प्रयुङ्क्त इति न स्वात-
न्त्र्यम् । मत्पुत्रं पश्येत्यत्र प्रकृतवाक्यस्य ज्ञानरूपक्रिया-

---

अन्यदीयस्वार्थबोधकतात्पर्यकं यद्वाक्यं तदुच्चारणाधीनं य-
त्तदन्योच्चारणरूपमित्यर्थः । एतेनोच्चारणे स्वार्थबोधतात्पर्य-
त्वविरहेऽपि न क्षतिः । तदर्थे, स्वघटितवाक्यार्थे, मां पश्येत्यत्र-
मत्पुत्रं पश्येत्यपि क्वचित्पाठः ।

Digitized by eGangotri
CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

Digitized by eGangotri

कर्मतयार्थंप्रतिपादयितुमेवास्मदःप्रयोगात्तदुच्चार-
णस्यस्वातन्त्र्यनिर्वाहायवाक्यान्तरेति । एतेनयत्रचैत्र-
मान्यदीयाच्चैत्रःसुन्दरइत्यादिवाक्यार्थप्रतीत्याऽहंसु-
न्दरइतिप्रयुज्यतेतत्रसमानार्थकवाक्यान्तरोच्चार-
णस्यापितत्त्वेऽपिन स्वातन्त्र्यमतिमन्दस्यापाण्डित्याभि-
मानिमोऽपिपुरुषस्यानपरस्यायमहंपण्डितइतिज्ञाना-
त्तात्त्वन्यदीयोच्चारणस्यस्वातन्त्र्यापत्तिः । यथैवंरो-
त्याव्यवहितोत्तरस्थलेऽस्मत्पदेनोच्चारयितृपुरुषविष-
यकप्रतीतिर्वारणीयाभिमानिनस्तेनप्रत्ययोऽपिदुरुपपा-
दएवतस्योच्चारणाभावेनास्मत्पदावाच्यत्वाद् इ-
तिचेत्सत्यम् । स्वतन्त्रोच्चारयितुःसर्वत्रास्मदर्थत्वेऽस्या-
देवेयमनुपपत्तिस्तदेवनस्वतन्त्रोच्चारितास्मत्पदस्यैवतद्वा-
चकत्वात् निरुक्तस्वतन्त्रोच्चारणरहितस्यतुस्वघटितवाक्या-
र्थकर्मकवाक्यान्तरस्यक्रियाकर्तर्येवशक्तिः । एवञ्चमयात्व-
श्चतेचैवेत्यादौतादृशक्रियाइतिव्युत्याचेतिवाक्यान्तर-
स्योक्तक्रियैवतत्कर्तृत्वंदेव्याइतिभ्रमंविनैवप्रतीतिरुपपा-
दयितुंशक्यते । स्वघटितवाक्यार्थकर्मकवाक्यान्तरस्यक्रि-
यात्वंयतादृशार्थकर्मत्वेनवाक्यान्तरप्रतिपाद्यत्वंते-

स्वपाण्डित्याभिमानीपुरुषइति । अभिमानीपुरुषोच्चार-
तादृशंपण्डितइतिवाक्यार्थप्रतीत्यायमहंपण्डितइति जानाती-
त्यभिमानेनतादृशोच्चारणस्यस्वातन्त्र्यापत्तिशङ्का अतोऽभिमा-
नीपुरुषेमीनित्यविशेषण,मव्यवहितोत्तरस्थले।अथ अहंपण्डितइति
जानातीतिस्थले,तादृशार्थकर्मकत्वेनवाक्यान्तरप्रतिपाद्यत्वंस-

CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

गाहं पश्यन्निति विद्वांसं पश्यत्यादौ दर्शनादिक्रियाया
अस्मच्छब्दघटितवाक्यार्थविषयकत्वसंभवेऽपि तेन रूपे-
णसमभिव्याहृतवाक्यान्तराप्रतिपाद्यतया न तत्कर्तुर-
स्मच्छब्दतः प्रतीतिः । पश्यदितिपदघटितवाक्यान्तरक्रि-
याप्रतिपत्तावेव तत्कर्तुर्वाक्यान्तरप्रतिपाद्यक्रियाक-
र्तृत्वं सुग्रहं तद्ग्रहएव च तद्घटितानुगमकरूपग्रहेणा-
स्मच्छब्दघटितवाक्यार्थप्रतीतीतस्यैतिपदादुपस्थित्या
वाक्यान्तरक्रियाप्रतिपत्तिरित्यन्योन्याश्रय इति चेन्न ।
वाक्यान्तरजन्यत्वोपरक्तप्रतिपत्तिविषयतया वक्तृबुद्धि-
स्थत्वस्यैव क्रियायां विशेषणत्वोपगमात्प्रतिपत्तेः पूर्वम-

घटितवाक्यार्थकर्मकत्वविषयतानिरूपितवाक्यान्तरजन्यप्रतीति-
विषयीभूताश्रयत्वमित्यर्थः । वाक्यान्तरप्रतिपाद्यक्रियाकर्मत्वंसु-
ग्रहमिति । वाक्यान्तरजन्यप्रतीतिविषयत्वाश्रयत्वमित्यर्थः ।
वाक्यान्तरप्रतिपाद्यक्रियाकर्मत्वंसुग्रहमिति । वाक्यान्तरजन्य-
प्रतीतिविषयत्वाश्रयक्रियाकर्तृत्वंसुग्रहं निश्चयात्मकग्रहविषय इ-
त्यर्थः । अन्यथा पदार्थसत्त्वेऽपि सन्देहो भवति । क्रियाप्रतिपत्तौ
च तद्विषयत्वावधारणानन्तरं विषयतात्मकपदार्थनिश्चयो भव-
तीति भावः । वाक्यान्तरप्रतिपाद्यतया । वाक्यान्तरप्रतिपत्तिविषय-
त्वेन । वक्तृबुद्धिस्थत्वस्यैव । वक्तृबुद्धिविषयत्वस्यैव । तथा चस्व-
घटित वाक्यार्थकर्मत्वविषयतानिरूपितवाक्यान्तरप्रतिपत्तिवि-
षयत्वविषयतानिरूपितवक्तृबुद्धिविषयताश्रयत्वं क्रियाविशेषणं
पर्यवसितं, वक्तृबुद्धिस्थस्वघटितवाक्यार्थकर्मत्वविषयतानिरूपित-

Digitized by eGangotri

CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

विप्रकरणादिनातादृशवक्तृबुद्धेयं स्वसम्भवेनान्योन्या-
श्रयानवकाशात् । स्वार्थघटितवाक्यार्थविषयकत्वा-
न्वितक्रियाकर्तृं तयावाक्यान्तरप्रतिपाद्यत्वेनयावक्तृ-
बुद्धिस्तद्विषयतावच्छेदकत्वं प्रवृत्तिनिमित्तानुगकमभि-

वाक्यान्तरप्रतिपत्तिविषयतावतीउक्तिक्रियादृष्टसाधिकाद्धत्याका-
रिका। स्वार्थघटितेति। स्वार्थघटितवाक्यार्थकर्मत्वविषयतानिरूपित
क्रियाविषयतानिरूपितकर्तृत्वविषयतानिरूपितायावाक्यान्तर-
जन्यप्रतीतिविषयतातन्निष्ठविषयतानिरूपितायावक्तृबुद्धि विष-
यतातदवच्छेदकत्वंप्रवृत्तिनिमित्तानुगमकंतादृश वक्तृबुद्धिस्व
स्वघटितवाक्यार्थकर्मकत्वविषयतानिरूपितक्रियाविषयता नि-
रूपितकर्तृत्वविषयतानिरूपितवाक्यान्तरप्रतीतिविषयतावती
उक्तिक्रियादृष्टसाधिकाद्धत्याकारिका। स्वघटितेति । स्वघटित-
वाक्यार्थकर्मकत्वविषयतानिरूपितक्रियाविषयतानिरूपितक-
र्मत्वविषयतानिरूपितायावाक्यान्तरजन्यप्रतीतिविषयतात-
न्निष्ठविषयतानिरूपितवक्तृबुद्धिविषयतातदवच्छेदकत्वं प्रवृत्ति-
निमित्तानुगमकं, तादृशवक्तृबुद्धिस्वघटितवाक्यार्थकर्मकत्ववि-
षयतानिरूपितक्रियाविषयतानिरूपितकर्तृत्वविषयतानिरू-
पितवाक्यान्तरप्रतिपत्तिविषयतावतीदेवीदृष्टसाधिकाद्धत्या-
कारिका, देव्याःसिद्धत्वेऽपितादृशविशेषणविशिष्टायाअसिद्ध-
त्वादेवतादृशविशिष्टविषयताकेष्टसाधनताज्ञानात् तादृश-
विशिष्टविषयताकेच्छातावाक्यप्रयोगसम्भवः । यद्वातादृशक-
र्तृत्वविषयतानिरूपितदेवीनिष्ठविषयताशालिज्ञानमिष्टसाध-
नमित्याकारकज्ञानायदेवीनिष्ठायातादृशवाक्यान्तरजन्यप्र-
तीतिविषयतातन्निरूपिताधेयत्वसम्बन्धावच्छिन्नविषयतातद-

रितुसारम् । एवं च बुद्धिविषयतावच्छेदकत्वस्य प्रवृत्ति-
निमित्तानुगमकत्वप्रवादोऽपि संगच्छते । उच्चारक-
र्तृत्वगर्भानुगमकशरीरे मिश्राणां बुद्धिस्थत्वनिवेशन-
बीजं तु नावधारयामः । एवं युष्मत्पदप्रवृत्तिनिमित्ता-
नुगमकनिविष्टं सम्बोध्यत्वमपि वाक्यान्तरस्थक्रियाक-
र्मत्वेन स्वघटितवाक्यार्थानवगाहिनीया स्वजन्यप्रती-
तिस्तदाश्रयत्वेनेच्छाविषयत्वमनुवादकत्वेन यः सम्बोध्यते
स नानुवादकः । उच्चारितयुष्मच्छब्दनिरूपितनिरुक्तसम्बोध्य-
ताश्रयत्वप्रतिपादनाय युष्मदर्थघटितवाक्यार्थघटि-
तायां वाक्यार्थकर्मकोक्तिक्रियाघटितवाक्यार्थस्तद्विष-
यकत्वविशिष्टप्रतिपत्त्याश्रयत्वेनैव तस्यानुवादकेच्छा-
विषयत्वात् । यदि चेति पदघटितवाक्यार्थप्रतीतिरू-

वच्छेदकत्वं प्रवृत्तिनिमित्तानुगमकं तादृशविषयतावच्छेदकं बुद्धिच्-
छाविषयतावच्छेदकत्वस्य प्रवृत्तिनिमित्तानुगमकत्वसम्भवेऽपि-
प्रवादस्य नार्थं बुद्धिपर्यन्तानुधावनमित्याह । एवमिति । स्वसम्बोध्यत्व-
मपीति । अनवगाहिनीति । वाक्यान्तरस्थक्रियाविषयतानिरू-
पितकर्मत्वविषयतानिरूपितस्वघटितवाक्यार्थविषयताशून्या
इत्यर्थः । * उक्तिक्रियाकर्मत्वेनैवभानादिति । स्वघटितवाक्या
र्थकर्मकोक्तिक्रियाकर्तृत्वेन विषयकस्वजन्यबोधवत्त्वार्थो भवतु

---

* सम्बोध्यतायामित्यस्यार्थे तस्यानुवादकपुरुषीयवाक्यार्थ-
कर्मकोक्तिक्रियाघटितमेव वाक्यार्थघटकयुष्मदर्थघटितावा-
न्तरवाक्यार्थप्रतीत्याश्रयत्वेनाभिप्रायविषयत्वेऽपि तादृशाभि-
प्रायेऽपि तादृशावान्तरवाक्यार्थस्योक्तिक्रियाकर्मत्वेनैव भाना-
दिति कल्पपाठस्तदनुसारेण टीका ।

Digitized by eGangotri

फलेच्छाधीनायुष्मदर्थघटितप्रतीतिविषयिणीतादृशवाक्या-
र्थांशेप्रतिपाद्यत्वानवगाहिन्यपितादृशवाक्योच्चार-
णानुकूलावक्तुरिच्छासम्भवतीतिताऽदृशेच्छामादाया-
नुवादकसम्बोध्यस्यसम्बोध्यतापत्तिरितिमन्यतेतदावाक्या-
न्तरार्थप्रतीतीच्छानधीनत्वमपीच्छाविशेषणं देयमि-
तिमयात्वयिहतेनैवेत्यादौनसुरथादिविषयकप्रती-
ति, रेवमभ्रान्तस्यततोमहिषासुरादिप्रतीतिनिर्वाहाय
वाक्यान्तरस्यस्वघटितवाक्यार्थकर्मकक्रियाकर्मत्वापि
युष्मदःप्रत्यन्तरंस्वीकरणीयम्। तत्रदेवीमहिषासुर-
मित्य,वाचेत्यादिवाक्यस्थक्रियाकर्मत्वंमहिषासुरादेरिति-
तस्यापित्वयीत्यादिशब्दार्थतापपत्तिः। अत्रापि पूर्ववत्

न्यबोधवत्सुरथोभवतुइत्याकारिकेच्छायां वाक्यान्तरस्यउक्ति-
क्रियाविषयतानिरूपितकर्मत्वविषयतानिरूपितस्वघटित वा-
क्यार्थविषयताशून्यत्वाभावादित्यर्थः। मन्यतइति। महावाक्या-
र्थबोधेऽवान्तरवाक्यार्थबोधस्यहेतुतयातादृश फलेच्छाधी-
नायास्तादृशोपायविषयकेच्छायाआवश्यकत्वादिति भावः। वा-
क्यान्तरार्थप्रतीतीति। वाक्यान्तरार्थक्रियाकर्मरूपविषयता निरू-
पितस्वघटितवाक्यार्थविषयताशालिप्रतीतीच्छा नधीनत्व-
मपीत्यर्थः। तादृशप्रतीतीच्छानधीनत्वमितिपाठेपिउक्तएवार्थः।
अत्रापिपूर्ववदिति। अस्मच्छब्दशक्त्यनुगमस्यनीयोक्तरीत्यात्वंप-
ण्डितइतिविद्वांसंपश्येत्यादौ दर्शनकर्मणियुष्मत्पदशक्तौ वा-
रणायस्वघटितवाक्यार्थकर्मकत्वेनवाक्यान्तरप्रतिपत्ति विषय-
ताश्रयक्रियाकर्मत्वेव शक्तिर्वाच्यातथा च प्रागुक्तरीत्यायन्यो-

CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

Digitized by eGangotri

स्वघटितवाक्यार्थविषयकत्वान्वितक्रियाकर्म-
तयावाक्यान्तरप्रतिपाद्यत्वेनयावक्तृबुद्धिस्तद्विषयता-
वच्छेदकत्वेनानुगतानांचैत्रत्वमहिषासुरत्वादीनांप्र-
वृत्तिनिमित्तत्वंबोध्यम् । सम्बोध्यत्वघटितानुगमक-
शरीरेचबुद्धिविषयतावच्छेदकत्वनिवेशनंमिश्राणाम-
नुपादेयमेव । सम्बोध्यतावच्छेदकेबुद्धिप्रकारत्वस्या-
व्यावर्तकत्वात् । अथतात्पर्यंसत्त्वे ऽहमत्रास्मीतिमैत्रो
जानातीत्यादिचैत्रवाक्यस्यास्मच्छब्दाच्चैत्रोपिप्रतीय-

न्याश्रयद्रूतिस्वघटितेत्याद्युरिति: । स्वघटितवाक्यार्थविष-
यकत्वान्वितेति । स्वघटितत्वावाक्यार्थविषयकत्वविषयकत्वनिरू-
पितायाआधेयत्वसम्बन्धेनमहिषासुरनिष्ठविषयता निरूपित-
कर्मत्वविषयतानिरूपितवाक्यान्तरस्थक्रियाविषयतातन्निरूपित-
कर्तृत्वविषयतानिरूपितविषयतावद्देवीदृष्टसाधिकादृत्याकार-
ककृसाधनताज्ञानीयतादृशक्रियाकर्मत्वविषयता निरू-
पितवाक्यान्तरजन्यप्रतिपत्तिविषयतानिरूपिताधेयत्वसम्बन्धा-
वच्छिन्नविषयतात्मिकायास्तादृशक्रियाकर्मतयावाक्यान्तर प्र-
तिपाद्यत्वेनवक्तृबुद्धिविषयतायाःमहिषासुरादेरचतत्वमेवेति ।
वाक्यान्तरस्थक्रियाकर्मतामुख्याग्राह्या,नातः तादृशक्रियाकर्म-
तयावाक्यान्तरप्रतिपाद्यत्वेनवक्तृबुद्धिविषयतायाः स्वघटित-
वाक्यार्थसत्त्वेपिक्षतिः । अथवास्वघटितवाक्यार्थविषयकत्व
प्रकारतानिरूपितक्रियात्वावच्छिन्नविशेष्यत्वावच्छिन्नकर्मत्वेप्र-
कारतानिरूपिताधेयत्वसम्बन्धावच्छिन्नायाविषयता तत्तान्नि-
रूपितविषयताविवक्षणान्नानुपपत्तिरितिधेयम् ।

CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

Digitized by eGangotri

ततश्चैत्रस्य स्वघटितवाक्यार्थकर्मकक्रिया कर्तृत्वा-
भावात् तदुच्चारणस्य निरुक्तस्वातन्त्र्याभावाच्चानुप-
पत्तिरेवं मैत्र त्वया भुक्तमिति मयाश्रुतमित्यत्र मैत्रस्य यु-
ष्मच्छब्देन प्रत्यायनात्तस्य च वाक्यान्तरस्थक्रिया कर्म-
त्वस्यानिरुक्तेच्छाविषयत्वरूपसम्बोध्यत्वस्य चाभावा-
त्कथमुपपद्यतामिति चेत्तर्हि न स्वातन्त्र्यमुच्चारणविशे-
षणम् । सम्बोध्यत्वघटकेच्छायां निरुक्तेच्छानधीनत्वा-
दिविशेषणस्य त्याज्यमेव । मया त्वयि स्थिते वेत्यादौ ता-
त्पर्यविरहादेवानुवादकतत्सम्बोध्ययोर्मया त्वयि
स्थितेत्यादिनाऽप्रतिपादनोपपत्तेः । न चैवं बुद्धिविषय-
तावच्छेदकावच्छिन्न एव युष्मदस्मदोरप्यास्तां शक्तिः
किं सम्बोध्य स्वोच्चारयितृतावच्छेदकावच्छिन्ने शक्ति-
स्वीकारेण तात्पर्यादेवातिप्रसङ्गभङ्गादिति वाच्यम् ।
तात्पर्यसत्त्वेऽपि चैत्रोच्चारितादहं करोमीति वाक्याच्-
चैत्रबोधयितुं प्रयुक्तात्त्वं गच्छेत्यादिवाक्याच्चोच्चार-
यितृत्वसम्बोध्यत्वभ्रमं विना मैत्रादेर्बोधस्य सर्वानुभववि-
रुद्धत्वात् । अन्यथा तत्तात्पर्येण स्वरसत एव तथा प्रयो-
गापत्तेः । इदं तु तत्त्वम् । अहं पण्डित इति जानाती-
त्युवाचेत्यादिस्थले सर्वत्र वाक्यार्थस्य कर्मतानसम्भवति बाधि-
तवाक्यार्थस्थले तदसम्भवात् । न च बाधितवाक्यार्थ-
स्थले भ्रमरूपैव तत्कर्मत्वप्रतीतिरिति वाच्यम् । विशेष-
दर्शिनो भ्रान्तिज्ञानतथाप्रयोगात्तस्य वाक्यार्थज्ञाना-
सम्भवेन तदनुपपत्तेः । न चाहार्यवाक्यार्थज्ञानादेव-

CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

Digitized by eGangotri

विनापिविशिष्टवाक्यार्थबुद्धिं विशेष्यविशेषणप्रकारकत्ववि-
शेष्यकत्वाभ्यांविशिष्टज्ञानज्ञानादेववाविशेषदर्शीतथाप्र-
युङ्क्तइतिवाच्यम् । एवमपिविशेषदर्शिनोभ्रान्तिज्ञ-
पुरुषीयतथाविधवाक्याद्बोधानुपपत्तेर्वज्रलेपत्वा-
त् । तस्मात्तन्नेतिपदंनतद्वाक्यप्रतिपाद्यता-
नवच्छेदकीभूततद्धर्मावच्छिन्नपरम् । अपितुतद्वाक्य-
जन्यज्ञानसमानाकारकपरम् । तादृशस्येतिपदार्थो
भेदसम्बन्धं नयथासम्भवंधात्वर्थेधात्वर्थतावच्छेद-
कज्ञानेचविशेषणमित्यवोपगन्तव्यम् । तथाचसर्व-
न्नैवयुष्मदघटितावान्तरवाक्यस्येइतिपदंतत्परमे-
व । तादृशवाक्येनगवित्ययमाहेत्यादौगवादिपदव-
त्स्वरूपमेवेतिशब्देनपरामर्शार्थंसमुपस्थाप्यतेनतुयु-
ष्मदस्मच्छब्दार्थघटितवाक्यार्थइतिसम्बोध्योच्चारणकर्त्रो-
रेवयुष्मदस्मदोःशक्तिरिति । त्वंस्थूलःअहंस्थूलस्त्वं स्वर्गं-
भोक्ष्यसेअहंस्वर्गंभोक्ष्येइत्यभयत्रैवयुष्मदस्मदोर्मुख्य-
त्वात्सम्बोध्योच्चारयितृशरीरतदात्मनोरेवयुष्मदस्म-
दर्थताबोध्या । सर्वैघटारूपवन्तइत्यादौसर्वपदादुद्दे-

इत्यवोपगन्तव्यमिति । तथाचैतद्वाक्यजन्यज्ञानसमाना-
कारकाभिन्न महिषासुरनिष्ठज्ञानानुकूलव्यापारवतीदेवीत्य-
न्वयबोधःतादृशवाक्यजन्यदेवीकर्तृकमहिषासुरकर्मकघातादि-
बोधस्यतादृशवाक्याद्देव्याश्चरितश्रवणमादेवसिद्धइति । तादृश-
वाक्येनवेति । विशिष्टाप्रसिद्धस्थलीयवाक्येनवेत्यर्थः । साका-
रोनवस्थायामतान पूर्वोक्तानुपपत्तिरिति । युष्मदस्मदर्थत्वंबो-
ध्यमिति । तथाचस्वोच्चारणकर्तृतावच्छेदकत्वोपलक्षितधर्मा-

CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

Digitized by eGangotri

वच्छिन्नशक्तिमत्स्वोच्चारणकर्तृतावच्छेदकशरीरवृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजात्यवच्छिन्नेऽपि अस्मत्पदस्य शक्त्यन्तरं वा वाच्यम् । द्रव्यत्वव्याप्यत्वञ्च द्रव्यत्वनिष्ठभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं द्रव्यत्वव्याप्यजातिव्याप्यत्वं च स्वसमानाधिकरणभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन तादृशशरीरवृत्तिजातौ च मनुष्यादिभिन्नत्वमुपलक्षणविधया निवेशनीयमिति धेयम् । एवं युष्मत्पदस्थले स्वजन्यबोधवत्त्वेनाभिप्रायविषयवृत्तिज्ञानावच्छेदकशरीरवृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिव्याप्य जात्यवच्छिन्नशक्त्यन्तरं स्वीकार्यं व्याप्यादिकञ्च पूर्ववदिति । अथवा आवां गच्छावः वयं गच्छाम इत्यादिवाक्यघटकास्मच्छब्दात् चैत्रोच्चरितात् चैत्रमैत्रादिबोधस्यानुभवसिद्धतया मैत्रादेरुच्चारणकर्तृत्वाभावात्तादृशबोधानुपपत्तिरिति चेन्न । तादृशस्थले चैत्रादिसमुदाये लक्षणास्वीकारात् । अतएव द्विवचनबहुवचनस्थले लक्षणैव गतिरिति वैयाकरणसिद्धान्तदीपिकाकर्तृभिरभिहितम् । न च तादृशोच्चारकपुरुषमनन्तर्भाव्य केवलचैत्रादिबोधो लक्षणया स्यात् तादृश लक्षणाया आधुनिकत्वात् । उच्चारकपुरुषमनन्तर्भाव्यैव लक्षणाया निरूढत्वं बोध्यम् । आधुनिकलक्षणादरे तु तादृशबोधो भवत्येवसि- किन्तु न स्वारसिकप्रयोग इति । केचित्तु स्वोच्चारणकर्तृवृत्तिस्वप्रयोजकबुद्धिविषयतावच्छेदकधर्मावच्छिन्ने ऽस्मत्पदशक्तिस्वीकारेणैतत्स्थले उच्चारकानुच्चारक पुरुषसमुदाय विषयकबोधस्य शक्त्योपपत्तिरिति प्राहुः तन्न । तथापि द्रव्यत्वप्रकारकद्रव्यबोधतात्पर्येणापि शक्त्या तादृशप्रयोगापत्तिरिति ।

CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

Digitized by eGangotri

श्यतावच्छेदकीभूतघटत्वावच्छिन्नस्याशेषताप्रतीते-रशेषत्वं सर्वपदार्थः। नन्वत्राशेषत्वं न विधेयशून्यावृत्ति-तत्तदुद्देश्यतावच्छेदकवत्त्वम्। केवलान्वयिनोऽत्र विधेयतात्र विधेयशून्यत्वस्याप्रसिद्धेः। यत्र विधे-यशून्ये उद्देश्यतावच्छेदकीयसम्बन्धविशेषणावृत्तेरप्र-सिद्धिस्तत्र सर्वे घटा जातिमन्त इत्यादौ चगत्यभावापत्तेः। पदान्तरादुपस्थिते उद्देश्यतावच्छेदकघटत्वादिवि-शिष्टे सर्वपदोपस्थाप्यव्याप्तिविशिष्टघटत्वाद्यवच्छिन्नस्य-कथंचिदन्वयसम्भवेऽप्यनुभवविरोधात्। घटत्वत्वानु-पस्थितिदशायामपि सर्वे घटा इत्यादिवाक्यादन्वयबो-धस्यानुभविकतया व्याप्यत्वेनैव घटात्वादेः सर्वपदार्थत्व-स्यस्वीकरणीयतया तज्जन्यबोधस्य निर्धर्मितावच्छेद-

---

ननु व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नावच्छेदकताकभेद इव व्यधि-करणधर्मावच्छिन्नावच्छेदकताकात्यन्ताभावस्य केवलान्वयिग्र-न्थे भट्टाचार्येणास्वीकृतत्वात् प्रमेयत्वावच्छिन्नाभावनिष्ठावच्छे-दकताकाधिकरणनिष्ठावच्छेदकता। निरूपितनिरूपितत्वनिष्ठा-वच्छेदकताकवृत्तित्वा वच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावविलक्षण-केवलान्वयिविशेषे नानुपपत्तिरत आह। सर्वे घटा जातिमन्त-इति। ननु विधेयव्याप्यत्वमभाववद्वृत्तित्वसम्बन्धे न विधेया-भावविशिष्टउद्देश्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धेन स्वाधिकरण-ताकत्वम्। अभाववृत्तित्वम् विशेषणता विशेषसम्बन्धावच्छिन्नं ग्राह्यमित्युभयत्रैवगौतरस्ये वदृत्यतानुभवविशेषरूपदोषमाह। अनुभवेति। दण्डवान् रक्तदण्डवानितिवत् त्रिधेयांशे षधि-कावगाहिताद्दशबोधस्यानुभवसिद्धत्वादितिभावः।

CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

Digitized by eGangotri

कतयाविपरीतविषयकसंशयाद्यविरोधित्वे नाकिंचित्करत्वापाताच्च। नापितत्तदुद्देश्यतावच्छेदकव्यापकतद्विधेयवत्त्वं, तदवच्छिन्ने विधेयानन्वयप्रसङ्गात्। नापिविधेयान्वयिव्यापकतापर्यन्तमेवसर्वपदार्थः। नामार्थयोर्भेदान्वयबोधस्याव्युत्पन्नत्वात्। नाप्यभेदेनरूपवदाद्यात्मकविधेयान्वयिघटत्वादिव्यापकएवतदर्थः। तथासतिसर्वेवेदाःप्रमाणमित्यादौसर्वपदस्यप्रमाणपदेनैवसमानाधिकरण्यात्तत्समानलिङ्गवचनकत्वापत्तिः। सर्वेघटावर्तन्तइत्यादौक्रियारूपविधेयव्यापकस्याभेदान्वयेसर्वपदस्यनपुंसकत्वापत्तेश्च। व्यापकतायाभेदान्वयोपगमेनामार्थधात्वर्थयोर्भेदान्वयविरहनियमात्तस्यभङ्गापत्तेः। यच्चविशेषत्वंनसर्वपदार्थः। उद्देश्यतावच्छेदकावच्छेदेनविधेयान्वयोपगमादेवतल्लाभोपपत्तेः। किन्त्वनेकत्वमेव। अनेकत्वंचोद्देश्यतावच्छेदकसमानाधिकरणभेदप्रतियोगित्वम्। अतएवचसर्वंगगनंशब्दवदित्यादिप्रयोगोनभवति। एवंचसर्वेघटाइत्यादौघटनिष्ठान्योन्याभावप्रतियोग्यभिन्ना-

---

वधेयानन्वयप्रसङ्गादिति।तथा च सर्वेघटारूपवन्तइत्यादितोघटत्वव्यापकरूपवन्तोघटारूपवन्तइत्यन्वय बोधस्यस्वीकरणीयतयाविधेयांशेन्यूनावगाहितयाताहशबोधस्य केनाप्यनङ्गीकारात् तद्गतिभावः। तस्यभङ्गापत्तेरिति। नचाख्यातार्थाश्रयत्वएवताहशसर्वपदार्थस्याभेदेनान्वयेतद्दोषवारण सम्भवादितिवाच्यम्। आख्यातार्थविशेष्यकनामार्थान्वयस्याव्युत्पन्नत्वादिभावः।

CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

Digitized by eGangotri

इत्यर्थः प्रतीयते । नचैवं घटत्वादिसामानाधिकरण्य-
मात्रेणविधेयान्वयतात्पर्येण सर्वं घटा नीला इत्यादिप्रयोगा-
पत्तिः । सर्वपदार्थविशेषितोद्देश्यतावच्छेदकावच्छेदेनै-
वविधेयान्वय इतिनियमात्सर्वं प्रमेयमित्यादौ प्रमेयत्वा-
दिविधेयके उद्देश्यवाचकवस्त्वादिपदमध्या इत्येवप्र-
तीतिः । अन्यथोद्देश्यतावच्छेदकीभूतव्याप्यधर्मानु-
पस्थित्या तद्व्यापकत्वार्थकत्वेप्यनुपपत्तेरिति । तदपि-
नयुज्यते । गगनादावपिद्वित्वावच्छिन्नतद्भेदसत्त्वेन सर्व-
पदस्यानेकार्थत्वमुपगम्यापि सर्वं गगनमित्यादिप्रयोग-
स्य दुर्वारत्वात् । तत्तदुद्देश्यतावच्छेदकसमानाधिकरण-
भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य तत्तदुद्देश्यतावच्छेद-
के सर्वत्र बाधितत्वेन तत्प्रतीतेर्दुरुपगमत्वात् । सामा-
न्यतःप्रतियोगिवृत्त्यन्यत्वस्य वृत्तिमदवृत्तित्वात्स्वप्रतियो-
गिवृत्तयो ये ताहृशभेदास्तद्भेदकूटस्य च दुरवगमतया तत्-
द्विशेषणेन द्वित्वाद्यवच्छिन्नभेदव्यावृत्तेरपिहेयत्वात् ।

सर्वत्र बाधितत्वेनेति । नचोद्देश्यतावच्छेदकसमानाधिकरण-
भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वस्य उ-
द्देश्यतावच्छेदके निवेशेपि सर्वं गगनं शब्दवत् इति वारणासम्भवः
गगनत्वेपि गगनत्वसमानाधिकरणोभयभेदप्रतियोगितावच्छेद-
कत्वस्य सत्त्वात् इतिवाच्यम् । उद्देश्यतावच्छेदकसमानाधिकर-
णभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्व पर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वस्य
उद्देश्यतावच्छेदकतापर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकैकत्वतात्पर्यात् ।

CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

Digitized by eGangotri

अस्तु वा यथाकथंचित्तद्व्यावृत्तिः । तथापि अनेकत्वमात्वस्य सपर्वं पदार्थत्वेऽवच्छेदकाव च्छेदेनान्वयेवच्छेदकैकदेशे व्यापकताविधानस्यानुभवविरुद्धतया सर्वं घटा रूपवन्त इत्यादौ घटनिष्ठभेदे प्रतियोगिघटत्वस्योद्देश्यतावच्छेदकतया शुद्ध घटत्वव्यापकत्वादिभानानुपपत्त्या घटत्वसामानाधिकरण्येन रूपादिमदन्यत्वनिश्चयदशायामपि तादृशवाक्याच्छाब्दबोधापत्तिर्दुर्वारैव । एवं विशेष्यतावच्छेदकव्यापकताया एव विशेषणसंसर्गांशे संसर्गविशेषणीभूतविशेषणांशे वाभानात्सर्वेषु घटेषु रूपमित्यादौ घटत्वादेर्विशेष्यतानवच्छेदकत्वेन रूपादौ व्यापकत्वभानं दुर्लभमापद्येत । न च तत्त्वसप्तम्यर्थाधेयत्वादौ निरूपकतासम्बन्धावच्छिन्नव्यापकतासम्बन्धेनैव प्रकृत्यर्थस्य घटादेरन्वयः स्वीक्रियते घटादेर्व्याप्यता च तादात्म्येन व्यापकता च यादृशरूपावच्छिन्नेनाधेयत्वादेरन्वय-

स्वसमानाधिकरणस्वनिरूपकत्वोभयसम्बन्धेन प्रतियोगिताविशिष्टान्यत्वमुद्देश्यतावच्छेदकसमानाधिकरणभेदे निवेशनीयमतो नोभयभेदमादाय दोष इत्यभिप्रायेणाह । कथञ्चिदव्यावृत्तिरिति । एकदेशव्यापकत्वास्वीकारेणोक्तदोष इत्यत आह । एवमिति । विशेष्यतावच्छेदकव्यापकतायाः विशेषणसंसर्गांशे भानोपगमे समवायेन पर्वतस्तद्रूपवानित्यादिबोधस्य प्रमात्वापत्तिः समवायस्यैक्यमते तद्रूप प्रतियोगिसमवायस्य पर्वतत्वाव्यापकत्वादाह । संसर्गविशेषणीभूतविशेषणांशे इति ।

CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

Digitized by eGangotri

द्व्यर्थः प्रतीयते । नचैवंघटत्वादिसामानाधिकरण्य-
मात्रेणविधेयान्वयतात्पर्येणसर्वेघटानीलाद्व्यादिप्रयोगा-
पत्तिः । सर्वपदार्थविशेषितोद्देश्यतावच्छेदकावच्छेदेनै-
वविधेयान्वयइतिनियमात्सर्वंप्रमेयमित्यादौप्रमेयत्वा-
दिविधेयकेउद्देश्यवाचकवस्त्वादिपदमध्याहृत्यैवप्र-
तीतिः । अन्यथोद्देश्यतावच्छेदकीभूतव्याप्यधर्मानु-
पस्थित्यातद्व्यापकत्वार्थकत्वेप्यनुपपत्तेरिति । तदपि-
नयुज्यते । गगनादावपिद्वित्वावच्छिन्नतद्भेदसत्त्वेनसर्व-
पदस्यानेकार्थत्वमुपगम्यापिसर्वंगगनमित्यादिप्रयोग-
स्यदुर्वारत्वात् । तत्तदुद्देश्यतावच्छेदकसमानाधिकरण-
भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्यतत्तदुद्देश्यतावच्छेद-
केसर्वत्रबाधितत्वेनतत्प्रतीतेर्दुरुपगमत्वात् । सामा-
न्यतःप्रतियोगिवृत्त्यन्यत्वस्यवृत्तिमद्वृत्तित्वात्स्वप्रतियो-
गिवृत्तयोयेतादृशभेदास्तद्भेदकूटस्यचदुरवगमतयात-
द्विशेषणेनद्वित्वाद्यवच्छिन्नभेदव्यावृत्तेरपिहेयत्वात् ।

सर्वत्रबाधितत्वेनेति । नचोद्देश्यतावच्छेदकसमानाधिकरण-
भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वस्यउ-
द्देश्यतावच्छेदकेनिवेशेपिसर्वंगगनंशब्दवत् इतिवारणासम्भवः
गगनत्वेपिगगनत्वसमानाधिकरणोभयभेदप्रतियोगितावच्छेद-
कत्वस्यसत्त्वात् इतिवाच्यम् । उद्देश्यतावच्छेदकसमानाधिकर-
णभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्व पर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वस्य-
उद्देश्यतावच्छेदकतापर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकेएवतात्पर्यात् ।

CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

Digitized by eGangotri

अस्तुवायथाकथंचित्तद्व्यावृत्तिः । तथापिअनेकत्वमा-
त्वस्यसपर्वंपदार्थत्वेऽवच्छेदकाव च्छेदेनान्वयेवच्छेद-
कैकदेशेव्यापकताविधानस्यानुभवविरुद्धतयासर्वे घ-
टारूपवन्तइत्यादौघटनिष्ठभेदे प्रतियोगिघटत्वस्योद्दे-
श्यतावच्छेदकतयाशुद्धघटत्वव्यापकत्वादिभानानु-
पपत्त्याघटत्वसामानाधिकरण्ये नरूपादिमदन्यत्वनि-
ष्ठयदशायामपितादृशवाक्याच्छाब्दबोधापत्तिर्दुर्वारै-
व । एवंविशेष्यतावच्छेदकव्यापकतायाएवविशेषण-
संसर्गांशेसंसर्गविशेषणीभूतविशेषणांशेवाभानात्स-
र्वेषुघटेषुरूपमित्यादौघटत्वादेर्विशेष्यतानवच्छेदकत्वे-
नरूपादौव्यापकत्वभानंदुर्लभमापद्येत । नचतत्रसप्त-
म्यर्थाधेयत्वादौनिरूपकतासम्बन्धावच्छिन्नव्यापकता-
सम्बन्धेनैवप्रकृत्यर्थस्यघटादेरन्वयः स्वीक्रियतेघटादे-
र्व्याप्यताचतादात्म्येनव्यापकता चयादृशरूपावच्छि-
न्नेआधेयत्वादेरन्वय-

स्वसमानाधिकरणस्वनिरूपकत्वोभयसम्बन्धेन प्रतियोगिताविं-
शिष्टान्यत्वमुद्देश्यतावच्छेदकसमानाधिकरणभेदेनिवेशनीयम-
तोनोभयभेदमादायदोषइत्यभि प्रायेणाह । कथञ्चिदव्यावृत्ति-
रिति । एकदेशव्यापकत्वास्वीकारेणोक्तदोष इत्यतआह । एव-
मिति । विशेष्यतावच्छेदकव्यापकतायाः विशेषणसंसर्गांशेभा-
नोपगमेसमवायेनपर्वतस्तद्रूपवानित्यादिबोधस्यप्रमात्वापत्तिः
समवायस्यैक्यमतेतद्रूप प्रतियोगिसमवायस्यपर्वतत्त्वाव्यापक-
त्वादाह । संसर्गविशेषणीभूतविशेषणांशेइति ।

CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

Digitized by eGangotri

स्तदवच्छिन्ननिष्ठाधेयतात्वाद्यवच्छिन्नसंसर्गः, ग्रतोरूप निष्ठाधेयत्वादेराधेयतात्वादिनाद्रव्यत्वाव्यापकत्वेपि नातिप्रसङ्गः। एवंरूपनिष्ठाधि यतात्वादेःपदादनुपस्थित-त्वेपिनक्षतिः । तथासत्यपिताद्दशरूपस्यसंसर्गघटकत-याभानेविरोधाभावादितिवाच्यम् । उक्तव्यापकतायाः संसर्गत्वेमानाभावात्। अस्तुवोद्देश्यविधेययोर्विशेषणा-विशेष्यभाववैपरीत्येपिविधेयांशेउद्देश्यतावच्छेदकव्या पकत्वस्योद्देश्यविधेयभावम हिम्नैवसंसर्गतयाभानंभ-वतुचोद्देश्यविशेषणतयोपस्थितस्यापिविधेयेपारतन्त्र्ये णान्वयोव्युत्पत्त्यविरुद्धः।

तदवच्छिन्ननिष्ठाधेयतात्वाद्यवच्छिन्नसंसर्गइति। तथाचसर्वेषुघ-टेषुरूपमित्यादौताद्दात्म्येनघटवन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छे-दकरूपवन्निष्ठाधेयत्ववत्सम्बन्धेनघटादेराधेयतायामनुपगमा-न्नानुप पत्तिरिति ॥ नातिप्रसङ्गइति ॥ सर्वेषुद्रव्येषुरूपमित्या-द्यतिप्रसङ्गइति। तथासत्यपि ॥ पदानुपस्थितित्वेपि । माना-भावादिति । ताद्दशसंसर्गेमानाभावेपिसम्बन्धविशेषांशेविशेष्य-तावच्छेदकव्यापकत्वस्यसंसर्ग विधयाभानेपिनक्षतिः। उद्देश्य विधेयभावस्थलेविधेयांशेउद्देश्यतावच्छेदकव्यापकत्वस्यसंसर्ग-विधयाभानंसम्बन्धविशेषणांशेविशेष्य तावच्छेदकव्यपकत्ववत् अनुभवसिद्धमेवेत्याह । अस्तुवेति । ननूद्देश्यविशेषणतयोपस्थि-तस्यघटत्वव्यापकत्वसम्बन्धेनविधेयांशेभानोपगमेएकत्रविशेष-णतयोपस्थितस्यान्यत्रविशेष णतयानभानमितिनियमभङ्गइत्य-तआह । भवतुचेति । तथाचैकत्रविशेषणतयोपस्थितस्यान्य-त्रस्वातन्त्र्ये णान्वयोव्युत्पत्तिविरुद्धएवनतुपारतन्त्र्ये णेतिभावः।

CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

Digitized by eGangotri

नामार्थयोरपिभेदेन पारतन्त्र्येणान्वयो व्युत्पत्तिमा-
विरौत्सीत् तथापिसर्वपदस्ययत्रविधेयवाचकपदसा-
मानाधिकरण्यं तत्रविधेयांशेउद्देश्यस्यतत्सम्बन्धस्यवा-
नुभवसिद्धो व्याप्तिबोधोदुरुपपादः । एवंघटेनसर्वाणि
रूपाण्यपितुकानिचिदेवेत्यादौरूपनिष्ठभेदप्रतियोगिरू-
पत्वावच्छिन्नाभावोघटादौ बाधितइत्ययोग्यताप-
त्तिः । नचतत्रतादृशरूपत्वादिसामानाधिकरण्ये नघ-
टादिवृत्तित्वाभावः प्रतीयतेसचाबाधितएवनञ्सम-
भिव्याहारस्थलेऽशेषत्वभानानुपगमेतिविरहादिति-
वाच्यम् । एवंसतितत्रघटत्वावच्छिन्न-

ननुनामार्थयोर्भेदेनान्वयबोधस्याव्युत्पन्नत्वात् कथंतादृशबोध
इत्यतआह । नामार्थयोरिति । तथाचपारतन्त्र्येणातिरक्तस्थल
एवतथाव्युत्पत्तिरितिभावः । उद्देश्यस्याधारतासम्बन्धेनैवव्या-
प्तिघटकत्वंवाच्यमितितस्य वृत्त्यनियामकतयाव्याप्तिघटकत्वंन
सर्वमतसिद्धमतआह । तत्सम्बन्धस्यैवेति । ननुसर्वपदसम-
भिव्याहारस्थलेव्यापकत्वरूपाशेषत्वबोधकत्वमनुभवसिद्धं तच्चै-
तन्मतेवच्छेदकावच्छेदेनान्वयएवलभ्यतेनसमभिव्याहारस्थ-
ले रूपत्वसमानाधिकरणेघटवृत्तित्वाभावभानोपगमेतादृ-
शानुभवविरोधइत्यतआह । नञ्समभिव्याहारस्थले इति ।
तथाचतत्त्वरूपनिष्ठान्योन्याभावप्रतियोगित्वरूपमनेकत्व मा-
त्रं रूपभासतेइतिभावः । एवंसतीति । घटरूपेघटेतरवृत्तित्-
वाभावभानोपगमेसतीत्यर्थः ।

CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

Digitized by eGangotri

स्योद्देश्यत्वानिर्वाहात् । नचतत्तद्रूपस्योद्देश्यत्वं प्रथममनिर्दिष्टत्वात् ।

उद्देश्यत्वानिर्वाहादिति । तथाचशाब्दबोधउद्देश्यविधेयभावस्यानुभवसिद्धतयातद्विरोधइति भावरूपस्यउद्देश्यत्वंशङ्कते । नचेति । प्रथममनिर्दिष्टत्वादिति । इदंत्वापाततउद्देश्यवाचकपदस्यविधेयवाचकपूर्व्ववृत्तित्वेनप्रतिसन्धानस्यैवापेक्षणीयत्वात् । अतएववह्निव्याप्यधूमवानित्यादावुपनयघटकीभूतायांपदस्यं उद्देश्यवाचकत्वोपपत्तेः स्वयमेवावयवग्रन्थे उक्तत्वादितिध्येयम् । नचोद्देश्यतावच्छेदकव्यापकविधेयव्याप्यधर्म्मावच्छिन्न एवलाघवाच्छक्तिरस्तुकिंगुरुतरत्तादृशरूपपर्य्याप्तिकधर्म्मावच्छिन्नेशक्तिकल्पनयाइतिवाच्यम् । सर्वंद्रव्यंरूपवदित्यादौद्रव्यत्वव्यापकपर्य्याप्तिकरूपवद्भेदव्याप्यपर्य्याप्त्यप्रसिध्या तादृशवाक्यस्याप्रमाण्यभियासर्वंपदशक्तेरेवाग्रेखण्डशः स्वीकरणीयतया तादृशस्थले उद्देश्यतावच्छेदक द्रव्यत्वव्यापकपर्य्याप्तिकधर्म्मावच्छिन्नेरूपवद्भेद बोधकतयाप्रामाण्योपपत्तिः तादृशलघुधर्म्मावच्छिन्नेशक्तिशङ्कितातत्र द्रव्यत्वव्यापकधर्म्मावच्छिन्नेरूपवद्भेदबोधस्यस्वीकरणीयतयातादृशवाक्यस्याप्रामाण्यपत्तेः । तथाहि । द्रव्यन्नरूपवदित्यादिवाक्यस्यप्रामाण्यवारणायअनुयोगिताव्च्छेदकावच्छेदेननञोऽभावबोधकत्वव्युत्पत्तेःस्वीकरणीयतया द्रव्यत्वसत्तादेरपिद्रव्यत्वव्यापकतयातदवच्छेदेनरूपवद्भेदासत्त्वात्तादृशवाक्यस्यप्रामाण्यापत्तिर्दुर्व्वारा अस्माकन्तुद्रव्यत्वव्यापकपर्य्याप्तिकयावत्त्वरूपव्यासज्यवृत्तिधर्म्मसामानाधिकरण्येन रूपवद्भेदबोधकतयातादृश वाक्यस्याप्रामाण्योपपत्तिः । नचनानुयोगितावच्छेदकावच्छेदेनबोधकत्वव्युत्पत्तिभङ्गइतिवाच्यम् । व्यासज्यवृत्तिधर्म्मसा

CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

Digitized by eGangotri

अत्रोच्यते । उद्देश्यतावच्छेदकव्यापकविधेयव्याप्य-
पर्य्याप्तिकोधर्मः प्रवृत्तिनिमित्तं,सर्वेघटारूपवन्तइत्या-
दौतथाविधधर्मो घटनिष्ठयावत्त्वमेव तस्यव्यासज्य-
वृत्तितयातत्पर्य्याप्ते घटत्वव्यापकत्वात् रूपादिव्याप्य-
त्वात्,शब्दादूघटत्वा दिव्यापकेरूपादिव्याप्यत्वलाभे
तयोरपि व्याप्यव्यापकभावोर्थाल्लभ्यतेद्रव्यत्वादिव्याप-
कपर्य्याप्ते रूपाद्यव्याप्यत्वात्सर्वाणिद्रव्याणि रूपव-
न्तीत्यादावयोग्यता । उद्देश्यतावच्छेदकव्यापकत्वंच
तत्समानाधिकरणान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छे-
दकत्वं तेनरूपादिव्याप्यपर्य्याप्ते द्रव्यनिष्ठान्यन्ताभावप्र-
तियोगितानवच्छेदकधर्मवत्त्वेपिनक्षतिः । घटत्व
व्यापकयावत्त्वपर्याप्तिश्चन घटादिव्यक्तिभेदाद्भिद्यते-
तोनघटत्वादिव्यापकतायाअनुपपत्तिः । विधेय-

न्वृत्तिधर्मावच्छिन्नाविशेषितानु योगिवाचकसमभिव्याहृतन-
अएवतथाव्युत्पत्तिस्वीकारादितिइत्थंचात्रद्रव्यत्वादिव्याप्ते घटा-
दिप्रकारकाधिकरणे विभिन्नतयातत्तत्पर्य्याप्ते नंद्रव्यत्वव्यापक-
त्वम् तद्व्यवृत्तियावत्त्वपर्याप्ते स्वाधिकरणभेदेनाभिन्नतयाद्र
व्यत्वसमानाधिकरणभेदे प्रतियोगितानवच्छेदकत्वरूपव्यापक
त्वस्यतत्रात्वतत्वमितिदिक्एवं विधेयवाचकपदसमानाधिकरण
सर्व्वपदस्यविधेयतावच्छेदक धर्म्मव्यापकधर्म्मावच्छिन्नेशक्तिक
त्पनेघटेनसर्व्वाणिरूपाणि इत्यादिवाक्यस्यायोग्यत्वा पत्तिस्त-
त्ररूपत्वव्यापकधर्म्मावच्छिन्नाभाव बोधस्यैवस्वीकरणीयतया-
रूपत्वादिव्यापकत्वस्यरूपगुण त्वादिसाधारणतयातद्व-

CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

Digitized by eGangotri

व्याप्यत्वं च व्यभिचारित्वसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिता-
कतत्तद्विधेयतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकतत्त-
द्विधेयाभाववत्त्वम् अतोविधेयतावच्छेदकावच्छिन्नस्य
यत्रकेवलान्वयितातत्रनाप्रसिद्धिः व्यधिकरणसंबन्धाव-
च्छिन्नप्रतियोगिताकस्यैव तथाविधाभावस्यप्रसिद्धत्वात् ।
अत्रचोद्देश्यतावच्छेदक विधेयतावच्छेदकघटत्वरूप-
त्वादीनामुपलक्षणतयानुगमकंतादृशावच्छेदकत्व-
मेवअतोनशक्त्यानन्त्यं नवापूर्वधर्मव्यापकत्वादिभाना
नुपपत्तिः । नवातादृशावच्छेदकत्वभानापत्तिः । यद्य-
पिसामान्यतउद्देश्यतावच्छेदकत्वमवाप्रवर्तकमेव,उ-
द्देश्यतावच्छेदक विधयाखसमभिव्याहृतपदप्रति-
पाद्यत्वं चेतादृश पदजन्यशाब्दबोधातपूर्वं

च्छिन्नाभावस्यघटेऽभावात् रूपत्वव्यापकपर्य्याप्तिकधर्म्मावच्छि
शक्तिस्वीकारेच तावद्रूपवृत्तियावत्त्वादेरेवता दृशमत्वात्तस्य
चव्यासज्यवृत्तितयातदवच्छिन्नाभावस्तत्राक्षत एवेतिव्यभि-
चारित्वसम्बन्धेन । नचव्यभिचारित्वसम्बन्धस्य वृत्त्यनियाा-
मकत्वात् तत्तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्याप्रसि-
द्धिरितिवाच्यम् । वृत्तावुपाधिर्न्नैवतापाधिरिति सर्व्वंज-
नानुभवसिद्धि प्रसिद्ध रीत्यातत्सम्बन्धस्यवृत्तिनियामकत्वादिति
। उद्देश्यतावच्छेदकविधया । उद्देश्यतावच्छेदकतया, तृतीय-
योंऽभेदः खसमभिव्याहृतप्रतिपाद्यत्वम् । स्वघटितानुपूर्व्वी-
घटकपदजन्य प्रतीतिविषयत्वं, तथा चउद्देश्यतावच्छेदक-
त्वाभिन्नस्वसमभिव्याहृतपदप्रतिपाद्यत्वमित्यर्थः।

CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

Digitized by eGangotri

दुर्घटं तथापि ताद्दशप्रतिपाद्यत्वेन वक्तृबुद्धेर्वक्तृतात्पर्य-
स्यवाविषयत्वं तथावाच्यम्। तच्चप्रकरणादिनापूर्वमपि
सुग्रहम्, स्वत्वाननुगमः पूर्ववत्समाधेयः।

दुर्घटम्। ननिश्चयविषयीभूतम्। ताद्दशपदप्रतिपाद्यत्वेन, स्व-
समभिव्याहृतपदजन्यप्रतीतिविषत्वेन। उद्देश्यतावच्छेदक-
विधया इत्यनुषज्जते। वक्तृबुद्धिरित्यस्यविषत्वमित्यर्थः। वक्तृबुद्धिश्च
सर्व्वेघटारूपवन्त इत्यादिवाक्यजन्यवोधीयरूपत्वावच्छिन्नविधे-
यतानिरूपितोद्देश्यतावच्छेदकतावत् घटकत्वमिष्टसाधनमि-
त्याकारिका। वक्तृतात्पर्य्यमपिताद्दशावच्छेदकतावद्घटत्वं
भवत्वित्याकारकमित्यवधेयम्॥ प्रकरणादिना, प्रथमोपदिष्टत्वा-
दिना। पूर्व्ववत्समाधेय इति। उद्देश्यतावच्छेदकविधया स्व-
समभिव्याहृतपदप्रतिपाद्यत्वेनवक्तृबुद्धिविषत्वाश्रयधर्म्मावच्छि
न्नव्यापकविधेयतावच्छेदकविधया स्वसमभिव्याहृतपदप्रतिपा-
द्यत्वेन वक्तृबुद्धिविषयत्वा श्रयधर्म्मावच्छिन्नव्यपर्य्याप्तिकध-
र्म्मावच्छिन्नविधेयताकएव स्वजन्यबोधेयसंम्बन्धेनबोधः सर्व्वप-
दवान्भवत्वित्या कारकमगवच्छेदकः स्वीकार्य्यइतिभावः॥
इदमपिअस्मदुक्ततत्पदस्थलीयदिशा परिष्कार्य्य इति। उद्दे-
श्यतावच्छेदकव्यापकीत्यत्र व्यापकता उद्देश्यतावच्छेदकता
घटकसम्बन्धेनअन्यथासर्व्वाणिद्रव्याणिरूपवन्तिइत्यादिप्रयोगा-
पत्तेः। घटगयाव'त्वस्यघटानुयोगिकसमवायेनद्रव्यत्वव्यापक
त्वात् एवंविधेयताव्याप्यत्वमपिविधेयतावच्छेदकताघटकस
म्बन्धेनविधेयाभावघटितंतेन सर्व्वाणिजन्यद्रव्याणिघटत्ववन्ति
इत्यादिकोनप्रयोगः अन्यथाजन्य द्रव्यत्वव्यापकयावत्वस्यका-
लिकेनघटाभाववदवृत्तित्वात्ताद्दशप्रयोगवार-

CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

Digitized by eGangotri

उद्देश्यविधेयभावस्थ नविशेष्यविशेषणभावनियतोऽतः सर्वेषुघटेषुरूपमित्यादावपिघटत्वादिरूपत्वाद्योरुद्देश्यविधेयतावच्छेदकभावोऽस्त्यतएवेतिनघटत्वादिव्यापकरूपत्वाद्यवच्छिन्नव्याप्यपर्याप्तिकयावत्त्वभानानुपपत्तिः। इयंचव्युत्पत्तिरुद्देश्यवाचकपदसमानाधिकरणसर्वपदे। विधेयवाचकपदसमानाधिकरणसर्वपदस्यविधेयतावच्छेदकव्यापकोद्देश्यतावच्छेदकावच्छिन्नसम्बन्धव्याप्यपर्याप्तिकयावत्त्वमर्थः। अतःकाले सर्ववृत्तिमत्त्वः कालःसर्वधर्मवानित्यादौसर्वपदेनवृत्तिमत्त्वादिव्यापककालादि सम्बन्धव्याप्यपर्याप्तिकयावत्त्वं प्रतीयते। अथवास्वार्थान्वयितावच्छेदकधर्मव्यापक तादृशधर्मावच्छिन्नान्वयितावच्छेदकावच्छिन्नव्याप्यपर्याप्तिकधर्मावच्छिन्नंसर्वपदार्थइत्युद्देश्यविधेयभावंविशिष्यानिवेश्यसर्वसाधारण्येनैकाव्युत्पत्तिरेवस्वीक्रियते। अन्वयित्वंचविशेष्यविशेषणभावसाधारणम्। सर्वंप्रमेयमित्यादौवस्त्वादिपदाध्याहारमन्तरेणबोधो-

णासम्भवादितिकेचित्। तन्न। सर्व्वेषुंद्रव्येषुरूपमित्यादौविशेषाताख्यविधेयतावच्छेदकसम्बन्धाप्रसिद्ध्यातदनुपपत्तेः। एवंविधेयवाचकपदसमानाधिकरणसर्व्वपदस्थलेउभयसाधारणत्वात्रानुगमस्थलेचानुपपत्तिर्बोध्या। एवमन्यत्रापिकेषांचिदाशङ्कितं तत्तु च्छतयानाशङ्कितं तस्माद्वक्ष्यमाणमस्मदुक्तसमाधानमेवावलम्बनीयमिति। विशेष्यविशेषण साधारणमिति। विषयतानिरूपितविषयतारूपम्।

CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

Digitized by eGangotri

पगमेतदनुरोधेनान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेद-
कविधेयव्याप्यपर्याप्तिकयावत्त्वार्थकतापि सर्वपदस्य-
स्वीकार्या, अयं सर्वं घटं वेत्तीत्यादौ चैतदीयज्ञानविषय-
तात्वादिना विषयत्वान्वयात्तादृशधर्मेणान्वयिता-
वच्छेदकः । अन्वयितावच्छेदकविषयतात्वावच्छि-
न्न व्याप्यत्वमतिप्रसञ्जकमिति तत्रापि व्यक्त्यन्तरं स्वय-
मूहनीयम् । अत एव सर्वाणि रूपाणीत्यादौ नञर्थप्रति-
योगिविशेष्यार्थकसर्वशब्दस्य स्वार्थान्वयितावच्छेदकरू-
पत्वादिव्यापकपर्याप्तिनिरूपकयावत्त्वार्थकतया तदव-
च्छिन्नाभाव एव प्रतीयते व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रति-
योगिताकतादृशाभावो घटादावबाधित एवेति नायो-
ग्यता । न च व्यासज्यवृत्ति गुणत्वादिपर्याप्तेरपि रूप-
त्वादिव्यापकतया गुणत्वादिसाधारणरूपत्वादिव्याप-
कपर्याप्तिकधर्मावच्छिन्नाभावो न घटादाविति कथम-

अन्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदक इति । सर्वं घट इत्या-
दिप्रयोगवारणाय तादृशपर्याप्तौ विधेयव्याप्यत्वं निवेशनीयमेवं-
सर्वं वेत्ति विष्णुरित्याद्यनुरोधात् अन्योन्याभावप्रतियोगितानव-
च्छेदक स्वार्थानुयोगितावच्छेदकधर्मव्याप्यधर्मावच्छिन्नव्याप्य-
पर्याप्तिकधर्मावच्छिन्नेपि सर्वपदस्य शक्त्यन्तरमङ्गीकरणीयम् ।
अत एव तत्रान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकविधेयित्वात्वव्याप्यप-
र्याप्तिकधर्मावच्छिन्नस्य सर्वपदाद्बोधः । स्वयमूहनीयमिति ।
द्वितीयार्थकर्मतायामाधेयता सम्बन्धेन घटस्यान्वये घटत्वास्या-
पि आश्रयपर्याप्तिमद्वृत्तित्वसम्बन्धेनाभानोपगमात् नानुपपत्तिः ।
स्वाश्रयत्वस्वव्यापकत्वस्वसमानकालीनैतदीयज्ञानविषयता
त्वावच्छिन्नव्याप्यत्वोभयसम्बन्धेन ग्राह्यं, सर्वपदात्तादृशान्व-
यतात्पर्येणाह । कथमिति । किञ्चित्तु

CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

Digitized by eGangotri

त्वयोग्यतेतिवाच्यम् । अव्यासज्यवृत्तिगुणत्वादेरेकैक-
मात्रवृत्तिधर्मावच्छिन्नपर्याप्तिकूटस्यैवसर्वाणिरूपाणि
गुणाइतिप्रतीत्यावगाहनात्सर्वसाधारणैकधर्मपर्याप्तौ
मानाभावात्प्रत्येकधर्मावच्छिन्नपर्याप्तिषुरूपत्वादेर्नि-
रुक्तव्यापकत्वाभावात्सर्वंद्रव्यंनरूपवदित्यादौद्रव्यत्वा-
दिव्यापकयावद्धर्मसामानाधिकरण्यस्याभावस्यप्रतीयते
ऽतोनायोग्यता । अनुयोगिविशेषणावच्छेदेनैवनञा
रूपाभावःप्रत्याय्यतेद्रव्यंनरूपवदित्यादिप्रयोगादर्शना-
दितिकथमेतदुपपाद्यतामितिनाशङ्कनीयम् व्यासज्य-
वृत्तिधर्माविशेषितावच्छिन्नानुयोगिताकाभावबोधत-
यानियमोपगमात् ग तुस्वरूपसंबन्धात्मकमभावानुयो-
गितावच्छेदकत्वमनुयोगिविशेषणंनञ्पदजन्याभावप्र-
तीत्यागृह्यतेद्रव्यत्वादौनतादृशरूपवद्भेदानुयोगिताव-
च्छेदकत्वमतोद्रव्यंनरूपव । दित्यादयोनप्रयोगाः;व्यास-
ज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नानुयोगकाभावाभ्युपगमेनसर्वंद्र-
व्यंनरूपवदित्यादिप्रयोगाउपपादनीयाः । नचव्यास-
ज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नानुयोगिताकाभावोपगमेकस्यापि-
रूपादेः सर्वंघटादिषुपर्याप्तिर्नास्तीति

स्वार्थान्वयितावच्छेदकधर्मव्यापकतदवच्छिन्नान्वयिताव-
च्छेदकधर्मव्याप्यधर्मावच्छिन्नव्याप्यपर्याप्तिकधर्मावच्छिन्ने-
पिसर्वपदस्यशक्त्यन्तरकल्पनीयमतोनानुपपत्तिः । तादृशध-
र्मश्चैतदीयज्ञानविषयतात्वमेवेतिविशेषणान्तरंव्यासज्यवृ-
त्तिधर्मावच्छिन्नत्वरूपप्रकारतावच्छेदकविशेषणताविशेषसम्ब-
न्धविशेषणम्

CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

Digitized by eGangotri

सर्वघटत्वावच्छिन्ने पि रूपादिमद्भेदसत्त्वे न सर्वे घटान रूप वन्त इत्यादिप्रयोगापत्तिरिति वाच्यं, रूपादिपर्याप्तित्वेनानुगतपर्याप्तीनामनतिप्रशक्तत्वे न घटादिनिष्ठयावत्त्वादिनाप्यवच्छेदात्तदवच्छे देन रूपादिमद्भेदवत्तो विरोधात् । द्रव्यत्वादिव्यापकयावत्त्वस्य चातिप्रसक्ततया रूपादि पर्याप्तित्वावच्छिन्नानामनवच्छेदकतया तदवच्छेदेन रूपादिमद्भेदवत्ताविरोधादिति, तदसत्, उक्तरीत्यैवोपपत्तौ प्रतियोगितावच्छेदकादिगतितच्छून्यसाधारणव्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छेदेनान्योन्याभावादि वृत्तौ मानाभावात्ताद्दशाभावोपगमे प्रतिबन्धकमसवहितं पि देशीव्या सज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नानुयोगिताकप्रतिबन्धकाभावबलात्कार्यापत्तेः तत्कारणतावच्छेदककोटौ विशेषणान्तरं प्रक्षिप्यापत्तिवारणे तु गौरवात् । अथ सर्वं द्रव्यं न रूपवदित्यादौ द्रव्यत्वादिव्यापकपर्याप्तौ विधेयीभूतरूपवद्भेदव्याप्यत्वस्य बाधितत्वादयोग्यत्वं दुर्वारमेवेति चेन्न । तत्र विधेयव्याप्यत्वभानानुपगमात्खण्डशो विभिन्नशक्त्यु पगमेन क्वचित्तदंशपरित्यागेन बोधविरोधविरहात् ।

खण्डशो भिन्नशक्त्यु पगमेनेति । अथ खण्डशो भिन्नशक्तिः कीदृशी यदि स्वार्थान्वयितावच्छेदकत्वव्यापकपर्याप्तिकधर्मावच्छिन्नविधेयकस्वार्थान्वयितावच्छेदकधर्मव्याप्यपर्याप्तिकधर्मावच्छिन्नविषयताकबोधं जनयतु मत्वं पदमित्येवं भगवच्छङ्के तद्रूपातदाताद्दृशोभयविषयकशाब्दबोधस्यैकशक्तेः तविषयतयाकथमेकांगरित्यन्यान्यस्य बोधः। यदि च नानार्थं तत्प्रत्येकधर्मावच्छिन्नेशक्तिस्तदासकृदुच्चरितसर्वपदात्सति तात्पर्ये युगपन्नानार्थभानं सम्भवे-

CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

Digitized by eGangotri

पि सति च एकमात्रतात्पर्य्ये तन्मात्रभानसम्भवेपि सर्व्वे घटारू-
पवन्त इतिवत् सर्वाणिद्रव्याणिरूपवन्ति इत्यादिप्रयोगापत्तिः, द्र-
व्ये प्रत्येकशक्त्यापस्थाप्यस्य द्रव्यत्वव्यापकपर्य्याप्तिकधर्मावच्छिन्नस्य
रूपव्याप्यपर्य्याप्तिकधर्मावच्छिन्नस्याभेदेन विशेषणतयाभाने बाध-
काभावात्। एवं व्याप्यादिघटकसम्बन्धादुर्निवेश्यतया पूर्वोक्ता-
नुपपत्तिश्च। नैवम् स्वार्थान्वयितावच्छेदकावच्छिन्नान्योन्याभा-
वप्रतियोगितावच्छेदकाभावपर्याप्तिकधर्मावच्छिन्नान्योन्या-
भावप्रतियोगितावच्छेदकाव च्छिन्नेषु घटेष्वेका शक्तिः, अपरा च
स्वार्थान्वयितावच्छेदकावच्छिन्नान्वयितावच्छेदकावच्छिन्नाभा-
वपर्य्याप्तिकधर्मावच्छिन्नेषु चतुर्षु इत्यन्यैव खण्डशो विभिन्नश-
क्तिरित्यस्य तात्पर्यम्। अत एव विभिन्नशक्त्युपगमेनेत्येवतावन्मा-
त्रं परिहाय खण्डश इत्युक्तम्। भगवत्सङ्केतश्च सर्वपदं स्वार्थान्व-
यितावच्छेदकावच्छिन्नविषयकान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छे-
दकत्वविषयकभावविषयकपर्याप्तिकधर्मावच्छिन्नविषयकान्यो-
न्याभावप्रतियोगितात्वावच्छेदकावच्छिन्न विषयकबोधं जन-
यत्वित्याकारकः अपरश्च सर्वपदं तादृशैकतरधर्मावच्छिन्नविष-
यकबोधं जनयतु इत्याकारकश्च, एवं सर्वे घटा रूपवन्त इत्यादौ स्वा-
र्थान्वयितावच्छेदकावच्छिन्नस्य घटस्यापरसर्वपदार्थान्योन्या-
भावप्रतियोगितावच्छेदकत्वैकदेशे अन्योन्याभावे आधेयतया-
न्वयात् घटनिष्ठान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वलाभः। त-
स्य च प्रतियोगितया अपरपदार्थाभावेन्वयात्तादृशावच्छेदकत्वा-
भावलाभः। उभयशक्ति प्रतिपाद्यपर्य्याप्तिकधर्मावच्छिन्नयो-
र्मिलित्वा एक एव बोधः, संभेदेनान्यतरवैयर्थ्याभावात्। एवं च
तादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावरूपाभावयोः पर्य्याप्तताव-

CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

Digitized by eGangotri

न्वय: पर्य्याप्तिस्वप्रतियोगितासम्बन्धेनधर्म्मावच्छिन्नरूपत्वा-
भावपदार्थैकदेशेधर्म्मेऽन्वयात् घटनिष्ठान्योन्याभाव प्रतियोगि-
तावच्छिन्नलाभ: । एवंचघटनिष्ठान्योन्याभाव प्रतियोगितान
वच्छेदकरूपाभाववत्पर्य्याप्तिकप्रतियोगिकधर्म्मावच्छिन्नला-
भ: । एवंघटस्यान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छिन्नापरपदार्थैक-
देशेऽन्योन्याभावेऽधेयतया अन्वयात् घटनिष्ठान्योन्याभावप्र-
तियोगित्वावच्छिन्नलाभ: । एवंचघटनिष्ठान्योन्याभावप्रति-
योगितानवच्छेदकरूपाभावत् पर्य्याप्तिकधर्म्म घटनिष्ठान्यो-
न्याभावप्रतियोगित्ववदभिन्नोघटोरूपवानित्यकारकस्तत्रबो-
घ: आकाङ्क्षावाच्यतावच्छेदकतयातादृशविषयताशाल्येव
बोधस्तादृशस्थले नतुकदाचिदपिविधेयव्याप्यत्वं परित्यज्य ।
एवं च सर्वद्रव्यं नरूपवदित्यादौ आकाङ्क्षावैचित्र्यात् विधे-
यव्याप्यत्वंपरित्यज्यापिबोधेनिषप्रत्यूहएवेति । एवंकालेसर्व्वे
वृत्तिमन्त: काल: सर्व्वधर्म्मवान् इत्यादौ स्वर्थान्वयितावः-
च्छेदकधर्म्मावच्छिन्नान्वयितावच्छेदकावच्छिन्नस्यकाल-
स्य आकाङ्क्षावैचित्र्यात् कालिकसम्बन्धावच्छिन्नाधेयत्व-
सम्बन्धावच्छिन्न प्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेनैवविशेषणात्वं
तादृशतादृशसम्बन्धभानस्य आकाङ्क्षायाएवनियामकत्वात्
इतिचतुरस्रम् । अथस्वर्थान्वयितावच्छेदकधर्म्मावच्छिन्ना-
नु योगितावच्छेदकतावच्छिन्नत्वाप्यपर्य्याप्तिक धर्म्माव-
च्छिन्नस्य केवलस्यकदाचिदप्यभानात् पर्य्याप्तिकधर्मावः-
च्छिन्नं द्वितीयशक्तिंप्रकल्प्यसंभेदेनान्यतरवैयर्थ्यमित्यायुक्ति-
रनुचितेतिचेन्न । कल्प्याएतत्रशक्ति: स्वार्थान्वयितवच्छे-
दकावच्छिन्ना भावयोरेवद्वितीयशक्तिस्वीकरणीयेति । न

CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

Digitized by eGangotri

सर्वंगगनमित्यादिप्रयोगाभावाद्याव त्वबदनेकत्वमपि सर्वपदार्थः। तच्च स्वार्थभेदान्वयोद्देश्यतावच्छेदकसमानाधिकरणभेदप्रतियोगित्वमेव। भेदस्य सामानाधिकरण्यनिरूपकत्वोभयसम्बन्धेन प्रतियोगिताविशिष्टान्योग्राह्यः। अतोनद्वित्वावच्छिन्नभेदमादायातिप्रसंगः। एतादृशोभयधर्मावच्छिन्ने शक्तिरेकैवातोनैकांधर्मं परित्यज्यापरमादायबोधः कदाचिदपीतिनकतिपयानेकतात्पर्येणाशेषैकतात्पर्येणवासर्वशब्दः प्रयुज्यते। चैत्रोदधिभुङ्क्तेमैत्रःपयोभुङ्क्ते देवदत्तोघृतंभुङ्क्तेविष्णुमित्रःसर्वमेवेत्यादौसर्वपदेनप्रत्येकंदधिपयोघृतानां भोजनकर्मतयाप्रतिपादनाघद्रूपावच्छिन्ने पदान्तरोपस्थाप्यार्थेस्वार्थान्वयस्तद्रूपावच्छिन्नान्विततयायावद्धर्मावच्छिन्नाउपक्रान्ताःप्रत्येकंतावद्धर्मावच्छिन्नेषुसर्वपद-

---

चस्वार्थान्वयितावच्छेदकधर्मव्याप्यपर्याप्तिकधर्मस्वार्थान्वयितावच्छेदकधर्मवन्निष्ठान्योन्याभाव प्रतियोगित्वोभयधर्मावच्छिन्नएवशक्तिः स्वीक्रीयताम्, द्वितीयशक्तिप्रतिपाद्यविशेषाद्यभावस्यतादृशशक्यतावच्छेदककोटि प्रविष्टपर्याप्तत्वान्वयस्वीकारेणैवोपपत्तेरिति वाच्यम्। शक्यतावच्छेदकैतदन्वयेव्युत्पत्तिविरोधापत्तेः। यदिचव्युत्पत्तिवैचित्र्यात् परमसुन्दरइत्यादिवत् तादृशान्वयबोधः स्वीक्रीयते तदातादृशोभयधर्मावच्छिन्न एवतादृशशक्तिस्वीकार्य्या। अतएव तादृशोभयधर्मावच्छिन्ने शक्तिरेकैवेति ग्रन्थस्यापिसंगतिरितिबोध्यम्। तद्रूपावच्छिन्नान्विततयातद्रूपावच्छिन्नविषयतानिरूपितविषतया। भेदेत्ततीया। उपक्रान्ता। पूर्व्वंशाब्दबोधविषयीभूता।

CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

Digitized by eGangotri

स्यशक्त्यन्तरमङ्गीकार्य्यम्। उपक्रान्तैकधर्म्मावच्छिन्नान्वययोग्यताविरहेवाक्यस्याप्रामाण्यात् तादृशस्थलेतथाविधसकलधर्म्माणामेवान्वयितावच्छेदकतयाभाननियमः तन्निर्वाहिकाचतथाविधयावद्धर्म्मप्रकारकबोधंजनयतुसर्वपदमित्याकारकसंकेतरूपाविलक्षणशक्तिरेव तादृशशक्तिज्ञानेनैकधर्म्मप्रकारकबोधजनने परधर्म्मप्रकारकबोधसामग्र्याः पुष्पवन्तपदशक्तिज्ञानेनचन्द्रत्वसूर्य्यत्वयोरेकतरप्रकारबोध जननेपरबोधसामग्र्याइव प्रयोजकत्वोपगमात्। नचप्रक्रान्तानांदध्यादीनांप्रत्येकमन्वयेवाक्यभेदापत्त्यासाहित्यप्रकारेण तावत्पदार्थवाचकत्वमेवसर्वपदस्यकिंनोपेयतइतिवाच्यम्। साहित्यविशिष्टान्वयस्यसमभिव्याहृतपदार्थे यत्रबाधस्तत्रा-

स्यात्तत्रैवाभेदान्वयः। प्रत्येकतद्रूपावच्छिन्नेषु। दधित्वपयस्त्वघृतत्वाद्यवच्छिन्नेषु। यावद्धर्म्मावच्छिन्नेत्यादिउपक्रान्तादृत्यन्तं प्रथमतः शक्तिग्राहकतयापरस्वशक्तिस्मारकतयाभिहितंनतुशक्यतावच्छेदकघटकत्व प्रदर्शनपरंशक्तिस्तुप्रत्येकधर्म्मावच्छिन्नएवेत्यवधेयम्। साहित्यधीविशेषविषयत्वंमीमांसकमतेऽतिरिक्तपदार्थःद्वित्वादिवत्व्यासज्यवृत्ति। बाधइति। दध्यादिकर्म्मत्वानांविभिन्नतया कस्मिन्नपिदध्यादियावत्पदार्थस्यासत्त्वादेवबाधइतिभावः। यद्यपिकर्म्मत्वानांविभिन्नत्वेपिकर्म्मतात्वावच्छिन्ने स्वीयस्वीयकर्म्मत्वे स्वस्वप्रकारकशाब्दबोधस्यखलेकपोतन्यायेनसम्भवात् वाक्यभेदस्वीकारोनुचितः। तत्तद्विशेष्यतायाभिन्नत्वेपिकर्म्मतात्वनिष्ठावच्छेदकतायाऐक्यात् एकवाक्यत्वा-

CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

Digitized by eGangotri

पितथाप्रयोगात् वाक्यभेदस्य च गत्यन्तरविरहेणेष्ट-
त्वात्। अतएवप्रत्येकंपुत्रपश्वादिरूपफलकामकर्त-
व्यतयाक्रतूनभिधायाभिहितेनसर्वेभ्योदर्शपूर्णमासा-
वित्यनेनमिलितानांतावत्फलानांनदर्शपूर्णमासकर्त-
व्यताप्रयोजककामनाविषयत्वंप्रतिपाद्यते प्रक्रान्तवा-
चिनासर्वनामपदेनमिलितफलानुपस्थापनात् अपि
तुप्रत्येकमेवेतिप्रत्येकफलकामस्यैवतत्राधिकारइति
योगसिद्ध्यधिकरणसिद्धान्तोपिसंगच्छते ॥ किंपदस्य
जिज्ञासितेशक्तिः। अतएवस्वीयजिज्ञासाज्ञापनायकिं
पदघटितप्रश्नवाक्यंप्रयुज्यते। तत्रोद्देश्यवाचककिंपद-
स्यसमभिव्याहृतपदोपस्थाप्यतावच्छेदकधर्मावच्छि-
न्नविधेयतानिरूपितोद्देश्यतावच्छेदकत्वेनवक्तृजिज्ञा-
सितोधर्मःप्रवृत्तिनिमित्तम् उपस्थाप्यतावच्छेदकान्त-
सुपलक्षणतयानुगमकंशाब्दबोधेतद्भानात्। एवंच-
कःपचतीत्यादितःपाककृतित्वावच्छिन्नविधेयतानि-
रूपितोद्देश्यतावच्छेदकत्वेनवक्तृजिज्ञासितोयोधर्म-
स्तद्वान्पचतीत्याकारकोऽन्वयबोधःकिंचिद्धर्मावच्छिन्नो
द्देश्यकपाककर्तृत्वविधेयकंज्ञानंभवत्वित्याकारकजि-

संभवात्। अतएवधवखदिरपलाशान्छिन्धीत्यादावेतादृशरी-
त्याशाब्दबोधः स्वयमेवोक्तः। अत्रैकवाक्यत्वाभावेसमासानुपप-
त्तिरपिस्वयमेवोक्ता, सर्व्वेभ्योदर्शपौर्णमासावित्यादावपिएतादृ-
शरीत्याशाब्दबोधसम्भवान्नवाक्यभेदप्रसक्तिः तथापिसर्व्वपदस्य
साहित्यविशिष्टवाचकतामात्रस्य षडनायापत्तेस्तत्रवाक्यभेदस्वी-
कारइत्यवधेयम्। यज्ञंविधायइति। यज्ञःप्रधानयागः। क्वचित्
क्रतूनभिधायेतिपाठः।

CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

ज्ञासायास्तादृशबोधविषयकतया तादृशेच्छाविषयी
भूतज्ञानजनकाद्ब्राह्मणः पचतीत्युत्तरवाक्यान्निवृत्ति-
रितितादृशप्रश्नानन्तरं तथैवोत्तरं प्रयुज्यते । नचैवं
प्रमेयः पचतीतित्याद्युत्तरवाक्यमेव कथंनतादृश-
प्रश्नानन्तरंप्रयुज्यते, तज्जन्यज्ञानस्यापितादृशेच्छा
विषयत्वादितिवाच्यम् । जिज्ञासाविषयीभूत*विधे-
यन्यूनवृत्तिधर्मावच्छिन्न एवतादृशकिंपदशक्त्यभ्युपग-
मात् अभेदेनस्वार्थान्वितोद्देश्यवाचकपदान्तरसम
भिव्याहृतकिंपदशक्यताव च्छेदकगर्भेचस्वार्थाभेदान्व-
यितावच्छेदकत्वोपलक्षितधर्मन्यूनवृत्तित्वमपिधर्मा-
शेविशेषणंदेयमतः कोब्राह्मणः पचतीत्यादिप्रश्नानन्त

विधेयन्यूनेति । स्वसमभिव्याहृतपदोपस्थाप्यतावच्छेदकोपल
क्षितधर्म्मावच्छिन्नन्यूनवृत्तिरित्यर्थः । तेनविधेयत्वस्यकेवलान्वयि
त्वान्नदोषइति । तादृशकिंपदेति। उद्देश्यवाचककिंपदेत्यर्थः। तथाच
पाकक्रतित्वावच्छिन्नविधेयतानिरूपितोद्देश्यवच्छेदकत्वेनजि-
ज्ञासाविषयकक्रतिन्यूनवृत्तिधर्म्मवान्पचतीत्याकारकएवकः प-
चतीत्यादितोबोधइति । विशेषणन्देयमिति । तथाचस्वसमभि
व्याहृतपदोपस्थाप्यतावच्छेदकधर्म्मावच्छिन्नविधेयतानिरूपि-
तार्थाभेदान्वयितावच्छेदकत्वोपलक्षितधर्म्मावच्छिन्नायाउद्देश्य
तातन्निरूपिताभेदसंसर्गावच्छिन्नावच्छेदकताकत्वेनजिज्ञासा-
विषयस्वार्थाभेदान्वयितावच्छेदकत्वोपलक्षितधर्म्मन्यूनवृत्ति
धर्मावच्छिन्ने तादृशकिंपदस्यशक्तिः । एवंचकोब्राह्मणः पचती-
त्यादितः स्वसमभिव्याहृतपदोपस्थाप्यतावच्छेदकत्वोपलक्षित
धर्म्मावच्छिन्नविधेयतानिरूपितब्राह्मणत्वावच्छिन्नोद्देश्यतावच्छे
दकत्वेनजिज्ञासाविषयब्राह्मणत्वन्यूनवृत्तिधर्म्मवदभिन्नो ब्राह्म-

* स्वसमभिव्याहृतपदोपस्थाप्येति पाठान्तरम् ।

Digitized by eGangotri

रंचैत्रः पचतीत्याद्याकारकोत्तरवाक्यं प्रयुज्यते नतु मनुष्यः पचतीत्याकारकं मनुष्यत्वादेर्ब्राह्मणत्वाद्यन्यूनवृत्तित्वात्तदवच्छिन्नोद्देश्यत्वेनज्ञानगोचरेच्छायास्तत्राप्रतीतेः । एवं यत्रोद्देश्यतावच्छेदके किं पदार्थस्याभेदेनान्वयस्तत्र तदन्वयितावच्छेदकधर्मावच्छिन्न विशेषणतापन्न तदन्वयितावच्छेदकधर्मन्यूनवृत्तिधर्मावच्छिन्नोद्देश्यतावच्छेदकताकप्रकृतविधेयगोचरेच्छा किंपदेनबोध्यते । एवंच प्रकृतसत्तानिष्ठविधेयतानिरूपितघटवृत्त्युद्देश्यतावच्छेदकतानिरूपितसंख्यात्वन्यून वृत्तिधर्मनिष्ठावच्छेदकत्वेनजिज्ञासितो योधर्मस्तद्वान्किंपदार्थः । अतः कतिघटाःसन्तीत्यादौ डतिप्रत्ययार्थे संख्यादौ किंपदार्थस्यजिज्ञासितधर्मावच्छिन्नस्याभेदेनान्वयात्संख्यात्वन्यून वृत्तिदशत्वत्वावच्छिन्नोद्देश्यतावच्छेदकताक बोधजनकदशसंख्याकाघटाःसन्तीत्युत्तरं तत्र प्रयुज्यते । यत्रोद्देश्यतावच्

णः पचतीत्याकारकोबोधः । चैत्रइत्यनन्तरंब्राह्मण इत्यध्याहार्य्यमतोजिज्ञासाविषयबोधलाभः । तदवच्छिन्नोद्देश्यतावच्छेदकत्वेन । मनुष्यत्वावच्छिन्नोद्देश्यतावच्छेदकताकत्वेनेत्यर्थः । तदन्वयितावच्छेदकेति । किंपदार्थान्वयितावच्छेदकेत्यर्थः । दशसंख्यका घटाःसन्तीत्युत्तरं तत्रप्रयुज्यते इति । तादृशकिंपदशक्तिस्तुसमभिव्याहृतपदोपस्थाप्यतावच्छेदकत्वोपलक्षितधर्म्मावच्छिन्नविषयतानिरूपितस्वार्थाभेदान्वयितावच्छेदकधर्म्मावच्छिन्नान्वयितावच्छेदकत्वोपलक्षितधर्म्मावच्छिन्नोद्देश्यतावच्छेदकतानिरूपिताभेदसंसर्गावच्छिन्नावच्छेदकताक-

CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

Digitized by eGangotri

च्छेदकीभूतविभक्त्याद्यर्थे भेदेनकिंपदार्थान्वयःकस्यपुत्रः सुन्दरइत्यादौतत्रयादृश सम्बन्धेनयदवच्छिन्नेतदन्व- यस्तत्रतादृशसम्बन्धेनविशेषधर्मावच्छिन्नविशेषितत्वद्-

त्वेनजिज्ञासितस्यार्थाभेदान्वयितावच्छेदकत्वोपलक्षितधर्म्मन्यू- नवृत्तिधर्मावच्छिन्ने । अतः कतिघटाः सन्तीत्यादौ अस्तित्वा- वच्छिन्नविधेयता निरूपितायाघटत्वावच्छिन्नोद्देश्यतातन्निरू- पिताया संख्यात्वावच्छिन्नावच्छेदकतातन्निरूपिताभेदसंसर्गा वच्छिन्नावच्छेदकताकत्वेनजिज्ञासितसंख्यात्वन्यूनवृत्तिधर्म्मा- वच्छिन्नाभिन्नसंख्यावन्तोघटाः सन्तीत्याकारकएवतत्रबोधइ- ति । एतादृशजिज्ञासाविषयज्ञानजनकंदशसंख्याकाघटाःसन्ती त्युत्तरवाक्यंप्रयुज्यतेदशघटाः सन्तीत्युत्तरवाक्यंयदि प्रयुज्यतेत- दादशपदस्यदशसंख्यके लक्षणयातादृशबोधः अन्यथाजिज्ञासा विषयबोधासंपत्त्याजिज्ञासानिवृत्तिरेवनस्यादितिबोध्यम् । क- स्यपुत्रःसुन्दरइत्यादाविति । तदन्वयः । किंपदार्थान्वयः । निषि धद्वाराजन्यतावान्पुत्रपदार्थः षष्ठ्यर्थश्चजन्यत्वंतत्रनिरूपितत्व- सम्बन्धेनकिंपदार्थस्यान्वयस्तथा चसौन्दर्य्यावच्छिन्नविधेय- तानिरूपितापुत्रत्वावच्छिन्नाउद्देश्यतातन्निरूपितायाजन्य- त्वावच्छिन्नावच्छेदकतातन्निरूपितानिरूपितत्वसम्बन्धाव- च्छिन्नावच्छेदकता तदवच्छेदकत्वेनजिज्ञासितनिरूपितत्व सम्बन्ध प्रतियोगित्वन्यूनवृत्तिर्य्योधर्म्मः निरूपितत्वसम्बन्धेन- तदवच्छिन्न जन्यतावान्पुत्रःसुन्दरइत्यन्वयबोधः । अतस्ता- दृशबोधस्यतादृशन्यून वृत्तिधर्म्मावच्छिन्नोद्देश्यतावच्छेदक- तावच्छेदकताकप्रकृतिविधेयकबोध विषयकेच्छाविषयतयाता दृशेच्छानिवर्त्तकं चैत्रस्यपुत्रःसुन्दरइत्याद्युत्तरवाक्यं प्रयुज्यते शक्तिस्तुपूर्व्ववद्ग्राह्या ।

CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

Digitized by eGangotri

वच्छिन्नोद्देश्यतावच्छेदकताकप्रकृतविधेयज्ञानगोचरे च्छाप्रतीयते ॥ एवंविधेयवाचककिंपदस्य स्वसमभिव्याहृतपदोपस्थाप्यतावच्छेदक स्वोपलक्षितधर्मावच्छिन्नोद्देश्यतानिरूपितविधेयतावच्छेदकतया जिज्ञासितोयोविशेषधर्मस्तद्वच्छिन्ने शक्तिरिति अयंकाइत्यादाविदंत्वाद्यवच्छिन्नांशे विधेयतावच्छेदकत्वेनजिज्ञासितधर्मवानित्याकारकोन्वयबोधः सनतादृशयकजिज्ञासाविषयीभूतज्ञानजनकं च अयंत्राह्मणइत्याद्युत्तरवाक्यंतादृशप्रश्नानन्तरंप्रयुज्यते ॥ एवं यत्र विधेये विधेयतावच्छेदकेवाकिं पदार्थस्याभेदेनभेदेनवान्वयः

विधेयतावच्छेदकतया जिज्ञासितो यो विशेषधर्म्म इति । अत्रायं क इति प्रश्नानन्तरमयं प्रमेय इत्युत्तरवाक्यप्रयोगइष्ट एवेति ध्येयम् इदं किं द्रव्यमित्यादौ स्वसमभिव्याहृतपदोपस्थाप्यतावच्छेदकधर्म्मावच्छिन्नोद्देश्यतानिरूपितस्वार्थान्वयितावच्छेदकधर्म्मावच्छिन्नविधेयतानिरूपिताभेदसंसर्गावच्छिन्नावच्छेदताकत्वेन जिज्ञासितस्वार्थान्वयितावच्छेदकधर्म्मन्यूनवृत्तिधर्म्मावच्छिन्ने तत्र किं पदस्य शक्तिः । अतस्तादृशशक्तिज्ञानानन्तरमिदं रत्नं द्रव्यमित्याद्युत्तरवाक्यं प्रयुज्यतेभेदाविधयांशिभेदान्वयिकिंपदार्थस्थस्थलमुक्तं विधेयांशेन्वयिकिंपदार्थस्थलमाह । इदं कस्येति । स्वसमभिव्याहृतपदोपस्थाप्यतावच्छेदकधर्म्मावच्छिन्नोद्देश्यतानिरूपितस्वार्थान्वयितावच्छेदकधर्म्मावच्छिन्नविधेयतानिरूपित निरूपितत्वसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतावच्छेद कत्वेनजिज्ञासितनिरूपितत्वप्रतियोगित्वन्यूनवृत्तिधर्म्मावच्छिन्नेकिंपदस्यशक्तिः । तथाचेदंत्वावच्छिन्ननिरूपितस्वत्वत्वावच्छिन्नविधेयतावच्छेदकतावच्छेदकत्वेनजि

CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

Digitized by eGangotri

इदंकिंद्रव्यं इदंकस्यधनं भवतः पुत्राः कति भवान्क-
स्यपुत्र इत्यादौरीतिः पूर्ववदूहनीया । किमिन्दुःकिं
पद्ममित्यादौ चाव्ययकिमोवाशब्दस्येववितर्कोर्थः ।
वितर्कस्तात्र प्रयोक्तुः संभावनात्मकं ज्ञानं तदर्थस्य
च विशिष्यतासम्बन्धेन प्रथमान्तपदोपस्थाप्यविशेष्ये

ज्ञासितनिरूपितत्वप्रतियोगित्व न्यूनवृत्तिधर्मावच्छिन्नवत्त्वत्व-
वदिदमित्याकारकस्तत्रबोधः अतस्तत्रस्योक्तमित्युत्तरवाक्यंप्रयु-
ज्यतेविधेयतावच्छेदकेकिंपदार्थस्या भेदान्वयोभेदाद्युदाहरणं-
स्वयमाह । भवतःपुत्राःकतीति । प्रथमेविधेयतावच्छेदकसंख्या
यांकिंपदार्थस्याभेदेनद्वितीये विधेयतावच्छेदकषष्ठ्यर्थेजन्यत्वेकिं
पदार्थस्याभेदेनान्वयःप्रथमकिंपदस्य शक्तिस्तुसमभिव्याहृतपदो
पस्थाप्यता वच्छेदकत्वोपलक्षितधमावच्छिन्नोद्देश्यतानिरूपित-
स्वार्थाभेदान्वयितावच्छेदकत्वोपलक्षित धर्मावच्छिन्नावच्छेद-
कताकविधेयता निरूपिताभेद संसर्गावच्छिन्नावच्छेदकताव-
च्छेदकता कत्वेनजिज्ञासितस्वा र्थाभेदान्वयितावच्छेदकत्वो
पलक्षितधर्म न्यूनवृत्तिधर्मावच्छिन्ना । द्वितीयेतुतादृशधर्माव-
च्छिन्नोद्देश्यतानिरूपित स्वार्थान्वयितावच्छेदकधर्मावच्छिन्ना
न्वयितावच्छेदक त्वेन विवक्षित धर्मावच्छिन्नाविधेयतानिरू-
पितावच्छेदकतावच्छेदकत्वेन जिज्ञासितनिरूपितत्वसम्बन्ध-
प्रतियोगित्वन्यूनवृत्ति धर्मावच्छिन्ना । बोधौऊह्यौ । प्रत्युत्तरे-
ऽपिऊह्यइतिसंक्षेपः । किमुन्दुरिति । समुदायश्लोकस्तु किमि-
न्दुः किं पद्मं किमु मुकुरबिम्बं किमु मुखं किमब्जं किंमीनौ
किमुमदन वाणौकिमुदृशौ । नगौवागुच्छौवाकनककलशौवा
किमुकुचौ तडिद्वातारावाकनकलतिका वा किमवला इति ।
संभावनासंशयः । विशिष्यतासम्बन्धेनेति । किमिन्दुरित्यत्रेद-

CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

Digitized by eGangotri

प्रकारिता सम्बन्धेनतत्रचविशेषणस्यचन्द्रादेरन्वयः नामार्थेनाव्ययार्थस्यभेदान्वयेऽविरोधात् यत्रविशेषण वाचकमपिप्रथमान्तं तत्राभेदसम्बन्धावच्छिन्नप्रका-रितासंसर्गः यत्रचप्रकृत्यर्थं विशेष्यतयास्वार्थबोधकवि भक्त्यन्तं तत्र किंपदासत्वे तादृशविभक्त्यन्तसमुदाया-र्थस्य विशेष्येयादृशसम्बन्धेनान्वयस्तादृश संसर्गावच्-छिन्नप्रकारतैवतादृशार्थस्य किंपदार्थेसंसर्गीतः किमि-न्दुरित्यादावभेदेन चन्द्रादिप्रकारिकाधनमिदं किंचै-त्रस्येत्यादावाश्रयतासम्बन्धेन चैत्रस्वत्वादिप्रकारिका सम्भावनानियमतःप्रतीयते । किमिन्दुरित्यादौसम्भा-वनाबोधोत्तरं तत्प्रयोजकाल्हादकत्वादिसाधर्म्येप्र-तीतिरर्थादिति ॥ कुत्सार्थकमपि क्वचित्किंपदं, यथा किंगौरित्यादौ ॥

गितिविशेष्यवाचकपदमध्याहार्य्यं तथा भेदसंसर्गावच्छिन्नप्रका-रतासंसर्गं केन्दुविशेष्यकसंशयस्य विशेष्यतासम्बन्धेनेदं 'स्वाव-च्छिन्नविशेष्यताकबोधः । नामार्थयोर्भेदान्वयस्य विरुद्धत्वात् कथमेतदित्याह । नामार्थ इति । अव्ययार्थस्येति । निपातत्व-मेव बीजम् । अव्ययकिमोनिपात इत्यन्वयबोधात् तथा च निपातातिरिक्तनामार्थयोर्भेदेनान्वयः व्युत्पत्तिविरोधमादधा-तीतिभावः । अथ स्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धक-तावच्छेदकत्वस्व सामानाधिकरण्योभयसम्बन्धेन प्रकारताविशि-ष्ट प्रकारतावज्ज्ञानमेवसंशयपदार्थः अभेदसंसर्गावच्छिन्न-प्रकारतासंसर्गेणेन्दुविशिष्टस्य तादृशसंशयस्य विशेष्यतासम्ब-न्धेन इदं पदार्थे विशेष्येन्वयेपि न इदं स्वावच्छिन्नविशेष्यता

CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

Digitized by eGangotri

काभेदसम्बन्धेन इन्दुप्रकारकसंशयस्यलाभः। अन्यत्र इन्दुप्रकार-
कसंशयात्मकइदंपदार्थविशेष्यकज्ञानमादायापितत्सम्भवादि-
तिचेन्न ज्ञानमेवार्थकिंपदार्थः तत्रइदंत्वावच्छिन्नविशेष्यता-
निरूपितेन्दुभेदत्वावच्छिन्न प्रकारताविशिष्टाभेदसंसर्गावच्छि-
न्न प्रकारतासंसर्गेण इन्दोरन्वयेनानुपपत्त्यभावात्। तादृशसं
सर्गस्तु आकाङ्क्षालभ्यएवएतल्लाभायैवसंभावनात्मकंज्ञानमित्यु
क्तं,प्रकारतावैशिष्ट्यं चनिरूपितोभयसम्बन्धेनेति। अर्थादिति। आ
लङ्कारिकमतेव्यञ्जनातःशाब्दबोधरूपंनैयायिकमतेमानसमित्य-
न्यदेतत्एवअन्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकपर्य्याप्तिकध-
र्मावच्छिन्नेकिंपदस्यशक्तिर्बोध्या। नत्वदन्यः कोनददातिकिंप-
त्योरिहकोनकोनतमसिव्रीडोमिश्रोऽसइत्यादौत्वदन्यः सर्वोदा-
नकर्त्तासर्व्वरसोऽभातीत्यादिबोधस्यत्वदन्यः कोददातिकः स-
म्बन्धे विरहविधुरांत्वय्युपेक्षितजायांस्यादन्योऽप्यह मित्यादौ-
त्वदन्यःसर्वोनददातिपराधीनवृत्तिशून्यः सर्वोविरहविधुरांजा-
यांनोपेक्षतइत्यादिबोधस्यनानुपपत्तिःत्वदन्यः कोनददातीत्या
दौत्वदन्यः सर्व्वोददातीत्यादौ तादृशबोधस्यानुभवसिद्धत्वेपि
तादृशवाक्यघटकाभावान्वयेनत्वदन्यः सर्व्वोददातृत्वाभाववा-
न् इत्येवबोधोभवितुमर्हति कथंतादृशान्वयबोधइति । अत्र-
अलिकुलकोकिलललितेनैष्यतिसुरतिसमयेसोइत्यादौकाकुशादृ
शतादृशवाक्येनासंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्ययथासुरतिसमयेसोइष्यतिइ-
त्येतादृशार्थबोधस्तथातादृशस्थलेपितादृशान्वयबोधइतिसमाधान-
मालंकारिकानामेवशोभतेनतुनैयायिकानांतैर्व्यञ्जनावृत्तेरन
भ्युपगमात्।नचतादृशस्थलेअभावाभावेनयोक्षणात्वदन्यःसर्वो
दानकर्तृत्वाभावाभाववान्इत्यन्वयबोधात्दानकर्तृत्वाभावा-
भावरूपस्यदानकर्तृत्वस्यनबोधानुपपत्तिरितिवाच्यम्। अभावाभा-

CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

Digitized by eGangotri

वस्त्राभावत्वावच्छिन्न प्रतियोगिताकाभावरूपत्वेप्रसिद्धः अभावप्रतियोगिताकाभावत्वे त्वदन्यसर्व्वस्मिन्दातृत्वासत्वे पिउभयाभावादिकमादायतादृशप्रयोगापत्तेर्दुर्वारत्वात् । यत्तु त्वदन्यसर्वत्वावच्छेदेनदानकर्तृत्वमेव प्रत्याय्यतेनञ्पदं तु तादृशावच्छेदकावच्छेदेनान्वयेतात्वर्थग्राहकमिति, तन्मन्दम् । तथासतितादृशवाक्यघटकयुष्मत्पदार्थेऽनुभवसिद्धस्यदानकर्तृत्वाभावबोधस्यापलपापत्तेः। तत्रदानकर्तृत्वसत्वेपित्वदन्यसर्व्वत्वावच्छेदेनदानकर्तृत्वस्याव्याघातात्। एतेनत्वदन्यःसर्व्वोदानकर्तृत्वाभावाभाववानित्येवान्वयबोधः तत्रनञर्थाभावेआख्यातार्थस्य दानकर्तृत्वस्यान्वयः तादृशान्वयलभ्यस्यदानकर्तृत्वाभावस्यनञर्थाभावेपुनरन्वयः आकांक्षावैचित्र्यात् एकनञ्पदोपस्थाप्यभावस्य द्विधान्वयोगमात् इतिनिरस्तमितिकेनचिदुक्तं तदत्यन्तमसत्तादृशयुष्मत्पदार्थे शब्दतस्तादानकर्तृत्वाभावाबोधासम्भवेपित्वदन्यपदवैयर्थ्यशङ्कामूलकार्थतस्तल्लाभसंभवात् । परेतु त्वदन्यः कोनददातीत्यस्य त्वदन्यः सर्वएवददातीति शब्दजन्यबोधसमानाकारकबोधजनकतयानञ्पदमत्रान्ययोगव्यवच्छेदार्थमेवेति त्वदन्यसर्वान्यदान कर्तृत्वाभाववबोधस्यनशब्दतोनुपपत्तिःएवं सर्वरसोमधुरत्वेत्यत्र क्रियासंयुक्तएवकारार्थयोगव्यवच्छेदवत् कोरसोनभवतित्यादावपिसर्वरसत्वावच्छेदेन उत्पन्नत्वविरोध्युत्पन्नत्वाभावा भावोनञाप्रत्याय्यतेइतिप्राहुः । एवंत्वदन्यःकोददातीत्यादौत्वदन्यः सर्वोदानकर्तृत्वाभाववानिति बोधस्तु अलंकारिकाणां काकुसहकृत तादृशवाक्यव्यञ्जनातः अस्माकंतु आख्यातार्थकृतेर्लभ्या र्थाभावस्यचपरस्परमन्वयेनतादृशवाक्यघटकयुष्मत् पदार्थेदानकर्तृत्वबोधस्त्वार्थः, तदन्यः कोराजाइत्यादौविपरीतलक्षणयात्वदन्यः स-

CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

Digitized by eGangotri

तत्पदप्रतिपाद्यतया वक्तृबुद्धिविषयतावच्छेदकत्वोपल-
क्षितधर्मावच्छिन्नेयत्पदस्यशक्तिः। अतएवयत्पदेनार्थप्र-
त्यायने नियमतस्तत्पदापेक्षा, तत्पदसमभिव्याहारज्ञानं
विनोक्तानुगमकधर्मग्रहेणाशक्तिपरिच्छेदस्यैवासंभवा-
त्तच्छब्दजन्यप्रतिपत्तिपूर्वमपितत्प्रतिपाद्यतया वक्तुर-
भिसंधिः प्रकरणादिना सुग्रहइति नतच्छब्दजन्यप्रतिप-
त्तेर्यत्पदशक्तिग्रहेपेक्षा। इयंच व्युत्पत्तिः प्रक्रम्यमाणप-
रामर्शकयच्छब्दस्य। चैत्रः समागतो यस्त्वयावलोकित
इत्यादौ चैत्रादिपदेनाप्युपस्थापि तस्ययच्छब्देनबोध
नात्। अतएव साधुचन्द्रमसिपुष्करैः कृतंमीलितंयद-
भिरामताधिके। *उदयताजयिनिकामिनीमुखितेनसा-
हसमनुष्ठितं पुनरित्यादौतत्पदासत्त्वेपिनदोषः। पूर्वप्र-
क्रान्तस्यैवकृतशब्दोपस्थापितव्यापारस्याभेदेन मीलना
न्वयितयायच्छब्देनबोधनात्। एवंयंसर्वशैला इत्यादा-

वीराजभिन्नः इत्याकारकबोधस्तादृशतादृशस्थले तादृशतादृश-
पदस्याभावादौत्सर्गिकया अनादितात्पर्यमूलकतया नकवि-
काव्यादौ तत्प्रयोगे निग्रह इति सदेकपरिशीलितपद्धतिः।
शक्तिपरिच्छेदः। शक्तिज्ञानं वक्तुरभिसन्धिर्वक्तुर्ज्ञानं, तत्पदज-
न्यप्रतीतिविषयतावद्घटोवामदिष्टसाधनमित्याकारकप्रकल्प्य
मानपरामर्शकइति। स्वोत्तरप्रयोक्तृपदोपस्थापितवाचोल्यर्थः।
यथा यो यो धूमवान् सवह्निमान् इत्यादौ तत्र तत्पदशक्ति-
यया यो यो धूमवान् सवह्निमान् इत्यादौ तत्र तत्पदशक्ति-
स्तुल्यप्रयोजकबुद्धिविषयतावच्छेदकोपलक्षितधर्मावच्छिन्ने वो-
ध्या। साधुचन्द्रमसीति। स्रग्विणीशार्दूलस्तुउदयताजयनिकामिनी-
मुखितेनसाहसमनुष्ठितंपुनरिति। अस्यायमर्थः। अभिरामता-
धिकेस्वापेक्षयातिसुन्दरचन्द्रमसि यथार्दृष्टे सतिपुष्करैः पद्मैः

* उत्तरार्द्धस्तु मूले प्रक्षिप्तः।

CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

Digitized by eGangotri

वपि। तदनुरोधेन पूर्वप्रयुक्तपदोपस्थापितेपितस्य शक्य
त्वंस्वीकरणीयम् । अतिप्रसङ्गश्चस्वप्रयोजकबुद्धिस्थत्वम
न्तर्भाव्यवारणीयः । एवं यत्पदोपस्थाप्ये तत्पदशक्तिर्वा-

साधुकृतं यन्मीलितं जयिनिकामिनीमुखेसति उद्यताचन्द्रेणा
पुनः साहसमनुष्ठितमिति । पूर्वप्रयुक्तपदोपस्थापित इति । स्वो
च्चारकपुरुषोच्चरितस्वपूर्वपदोपस्थाप्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्ने ।
तस्य, यत्पदस्य । ननुहिमालयस्यैवदिगादेरपिपूर्वप्रयुक्तपदोप-
स्थापिततया तथापिताहशयत्पदस्य शक्यत्वापत्तिरतआह । अ-
तिप्रसङ्गश्चेति । प्रयोज्यबुद्धिस्थत्वमिति । तथ च स्वप्रयोजकबुद्धि-
विषयतावच्छेदकताहशपदोपस्थाप्यता वच्छेदकधर्मावच्छि-
न्ने शक्तिकल्पनान्नदिगादौशक्यत्वप्रसंगइतिभावः । ननुस्वप्रयो-
जकबुद्धिविषयतावच्छेदकावच्छिन्नएवताहशयत्पदस्य शक्तिक-
ल्प्यतांकिं ताहशपदोपस्थाप्यतावच्छेदकत्वनिवेशेनेतिवाच्यम् ।
हिमालयादेः पूर्वपूर्वपदानुपस्थितत्वेहिमालयादिबुद्धाप्रयुक्ते-
नापियत्पदेन हिमालयादिबोधस्यानुभवसिद्धतया तन्निवेशस्या
वश्यकत्वात् । एवंयत्पदोपस्थाप्यइति । यत्पदोपस्थाप्यतावच्छे
दकधर्मावच्छिन्ने । न च यत्पदोपस्थाप्यतावच्छेदकधर्माव-
च्छिन्ने शक्तिस्वीकारे यत्पदशक्तिग्रहाधीनपदपदार्थोपस्थिति
ततो यत्पदोपस्थाप्यतावच्छेदकत्वरूपानुगतधर्मग्रहस्ततस्ता-
दृशानुगतधर्मोपलक्षितधर्मावच्छिन्ने तत्पदशक्तिग्रहः तत्-
स्थलीययत्पदशक्तिग्रहश्च स्वपूर्वयत्पदोपस्थाप्यतावच्छेदकध-
र्मावच्छिन्न इति । यत्पदशक्तिग्रहस्ताहशानुगतधर्मग्रहा-
धीनताहशानुगतधर्मस्य तत्पदशक्तिग्रहाधीन इत्यन्योन्याश्र-
यत्वात् पदप्रतिपाद्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्ने शक्तिस्वीकारेपि
यत्पदशक्तिज्ञानाधीनाप्रतिपत्तिस्ततोऽनुगतधर्मग्रहइति पूर्वो-

CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

Digitized by eGangotri

ध्या। अतएवप्रक्रम्यमाणपरामर्शकतच्छब्देनापिनि-
यमतोयत्पदमपेक्षतेतमानयय इहास्तीत्यादाविवत-
मानयघटइहास्तीत्यादितो घटानयनादिप्रतीतेरनु-
भवविरुद्धत्वात्। प्रक्रान्तपरामर्शकस्यचनतदपेक्षानि-
यमः। तदन्वयेशुद्धिमतीत्यादौवैवस्वतादिपदोपस्थाप्य-
स्यापितच्छब्देन परामर्शानुरोधेनतच्छब्दस्यापि
पूर्वंप्रयुक्तपदोपस्थापितेशक्त्यन्तरमङ्गीकार्यंसुपर्स्यतिश्च
स्वविशेष्यकवृत्तिज्ञानाधीनाद्यास्था। अतः पशुरस्तितंप-
श्येत्यादौ पश्वादिपदोपस्थापितलोमादिनातदादिश-
ब्देन नपरामर्शः। प्रसिद्धार्थकमपितत्पदम्। यथाक-

तारीत्यातथैवान्योन्याश्रयइतिवाच्यम्। यत्पदप्रतिपाद्यतयावक्तृ-
बुद्धिविषयतावच्छेदकत्वोपलक्षितधर्म्मावच्छिन्नेतत्शक्तेः स्वपू-
र्वपदप्रतिपाद्यतया बुद्धिविषयतावच्छेदकधर्म्मावच्छिन्ने यत्
पदशक्तेश्चकल्पनात्। यत्पदादिप्रतिपत्तेरनपेक्षितत्वेपि प्रकर-
णादिनातादृशानुगतधर्मग्रहसम्भवान्नान्योन्याश्रयशङ्कावकाशः।
एवंच यत्पदोपस्थाप्य इतिवस्तुकथनं नत्वनुगतधर्म्मप्रदर्शन-
मिति ध्येयम्। पूर्वंप्रयुक्तपदोपस्थापित इति। स्वोच्चारकपुरु-
षप्रयुक्तपूर्वपदजन्योपस्थितिविषयतावच्छेदकत्वोपलक्षितधर्मा-
वच्छिन्नेपि शक्तिरित्यर्थः तादृशविषयतावच्छेदकधर्मे स्वप्रयोज-
कबुद्धिविषयतावच्छेदकत्वं निवेशनीयम्। अतस्तदन्वयेशुद्धि-
मतिवेत्यादौवैवस्वताद्यतिरिक्तस्वपूर्वपदोपस्थाप्यत्वेपिनतादृश-
तत्पदाद्बोधः। न च तत्पदस्यतादृशशक्तिस्वीकारे पूर्वं स्वप्रयो-
जकबुद्धिविषयतावच्छेदकत्वोपलक्षितधर्मावच्छिन्नशक्तिस्वीकारो
व्यर्थः। न च तदनङ्गीकारेतमानयेत्यादौ तत्पदेन घटादिबो-
धानुपपत्तिरितिवाच्यम्। इष्टत्वात्। स्वपूर्वपदोपस्थापितस्य त-

CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

Digitized by eGangotri

ला च सा कान्तिमतीत्यादौ ॥ इदमेतदोः प्रत्यक्षबुद्धिविषयेशक्तिः । अदसः परोक्षबुद्धिविषयेशक्तिः । स्वशब्दस्यस्व

त्पदेन क्वचिदप्यबोधनात् अतएवग्रन्थकृता पूर्वं घटस्य प्रकाललत्वलाभाय इहास्ति तमानयेत्युक्तमिति पूर्वोक्तायामेव शक्यतायां अवच्छेदके स्वप्रयोजकबुद्धिविषयतावच्छेदकधर्मे अतिप्रसङ्गभङ्गाय प्रसङ्गादिदानींस्वपूर्वपदोपस्थाप्यतावच्छेदकत्वमात्रनिवेशे तात्पर्य्यात् न तु स्वातन्त्र्येण शक्तिकथनमिति ध्येयम् । प्रसिद्धार्थमपीति । प्रसिद्धत्वञ्चानेकज्ञानविषयत्वम् । कलाचसेति । समुदायश्लोकस्तुसमागतं सम्प्रति शोचनीयतां समागमप्रार्थनयाकपालिनः । कला च साकान्तिमती कलावतस्मस्तलोकस्य च नेत्रकौमुदीति पशुपतिप्रार्थनया तपःपरायणां पार्वतींप्रति कपटपरिच्छदस्य पशुपतेः स्वापकर्षत्वबोधिकोक्तिरियम् । तस्यायमर्थः कपालिनःशिवस्य समागमप्रार्थनापूर्वंकलावतस्य एकस्य सा प्रसिद्धाकलैव शोचनीयतां गता त्वया कपालिनः समागमप्राथंनया सम्प्रति द्वयं शोचनीयम् । शोचनीयतां गतमिति कपालिन इत्यनेन कलायाः कान्तिमत्त्वस्य भगवत्या नेत्रकौमुदीत्वस्य कथनेन शोकबीजं प्रदर्शितम् । प्रत्यक्षबुद्धिविषये । लौकिकप्रत्यक्षविषयताविशिष्टे । ननु लौकिकप्रत्यक्षाविषयगगनादितात्पर्य्येणापि इदंशब्दवदित्यादिव्यवहारात् तत्र का गतिः तादृशव्यवहारानङ्गीकार एव गतिः अङ्गीकारे तु गगनादितत्द्व्यक्तित्वावच्छिन्ने पि नानाशक्तिकल्पनेवेति । तत्तद्व्यक्तित्वञ्चतत्तादात्म्यविशिष्टघटत्वादिकमेव न त्वखण्डोपाधिविशेषः अतिरिक्तधर्मकल्पनामपेक्ष्य क्लृप्ते व्यवहारविषयत्वकल्पनस्य न्याय्यत्वात् । नचतादात्म्यनिष्ठतत्त्वं तद्व्यक्तित्वमन्यस्य दुर्वचत्वात् तथा च तस्याखण्डरूपधर्मतया आवश्यकतया घटनिष्ठ-

CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

Digitized by eGangotri

समभिव्याहृतपदोर्थ्यान्वयिनि शक्तिः समभिव्याहारश्चानेक-वाक्यघटकत्वम् । अथैवं चैत्रःस्वपुत्रंपश्यतीत्यादावविवस्वं

ताहृशधर्मस्वीकार एवोचित इति वाच्यम् । अखण्डताहृशधर्म-कल्पनेपि इदमादिपदस्य क्वचित्तादात्म्यस्यापि बोधकतया ता-दात्म्यनिष्ठताहृशकल्पनस्यभवतोपिप्यावश्यकत्वात् । घटादिता-त्पर्य्यकेदंपदस्य क्लृप्तताहृशधर्मघटितघटत्वादिबोधकतयैवोपप-त्तेः घटनिष्ठताहृशधर्मकल्पनाया अन्याय्यत्वात् । न च तत्तद्घ-टादितादात्म्यस्यतत्तद्घटादिस्वरूपतया नास्माकमतिरिक्तकल्प-नेति वाच्यम् । तादात्म्यस्य घटाद्यतिरिक्तत्वात् । न चातिरिक्त-तादात्म्यं कल्प्यते किं ताहृशधर्म इत्यत्र विनगमकाभाव इति वाच्यम् । तत्तद्घटादितादात्म्यस्य तत्तद्घटादिस्वरूपाद्यनेक-त्वेन क्लृप्तपदार्थान्तर्गतत्वात् । नचतादृशरूपादेः घटाद्यप्रतियो-गिकतया न घटसम्बन्धता इति वाच्यम् । तादात्म्यत्वेन सम्ब-न्धतास्वीकारेण तत्प्रतियोगिकत्वोपगमात् । अन्यथा घटादि-स्वरूपतोपगमेप्यनिस्तारात् । तादात्म्यस्य घटादिस्वरूपतामते तु घटनिष्ठतद्व्यक्तित्वमखण्डमेवेति दिक् ॥ परोक्षमिति । परो-क्षत्वं प्रत्यक्षभिन्नज्ञानत्वम् । स्वं चैत्रपुत्रः पश्यति चैत्रभ्रा-ता स्वपुत्रंपश्यति इति । स्वपदस्य समस्तासमस्तभेदेनउदाहर-णम् । ननु समभिव्याहृतपदार्थान्वयितावच्छेदकधर्मावच्छिन्ने शक्तिकल्पनेपूर्वस्थलद्वये नचैत्रबोधापत्तिरित्यत आह । सुन्दर-चैत्रस्येति । तथा च चैत्रत्वस्य स्वसमभिव्याहृतसुन्दरपदार्था-नुयोगितावच्छेदकतया तत्र स्वपदेन चैत्रबोधापत्तेर्दुर्वार-त्वादिति । सुन्दरचैत्रभ्राता इत्युक्तौ नत्पुरुषस्य चैत्रपदस्यसु-न्दरचैत्रसम्बन्धित्वावच्छिन्ने लाक्षणिकतया चैत्रस्य स्वसम-भिव्याहृतपदार्थान्वयितावच्छेदकत्वाभावात् सुन्दरचैत्रस्य

CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

Digitized by eGangotri

चैत्रपुत्रःपश्यति चैत्रभ्राताखपुत्रं पश्यतीत्यादौ कथं न खशब्देन चैत्रः प्रत्याय्यते । मुख्यविशेष्यवाचकताव्युत्पत्त्यभ्युपगमे स्वपुत्रदर्शिनं चैत्रं मैत्रः पश्यतीत्यादौ चैत्रपुत्रबोधानुपपत्तिः । नच तत्रावान्तरवाक्यार्थबोधे चैत्रस्य मुख्यविशेष्यतया नेयमनुपपत्तिरितिवाच्यम् । अवान्तरवाक्यार्थधियमन्तरेणाहत्यैव विशेष्ये विशेषणमित्यादिरीत्यामहावाक्यार्थबोधे यत्रतात्पर्यं तत्रैव तदनुपपत्तेर्दुर्वारत्वात् । नच स्वार्थस्य साक्षात्परंपरया वाय्यदर्थविशेषणत्वं तादृशार्थवाचकताव्युत्पत्तेर्नायं दोष इतिवाच्यम् । एवमपि स्वपुत्रस्त्रैत्रेण दृश्यत इत्यादौ चैत्रपुत्रबोधानुपपत्तेः । समभिव्याहृतक्रियान्वयिवाचकत्वमपिन विचारंसहते परंपरया क्रियान्वयित्वस्य चैत्रभ्राता स्वं पश्यतीत्यादौ चैत्रादिसाधारणत्वात्, साक्षात्क्रियान्वयित्वस्य चैत्रः स्वं पश्यतीत्यादावप्यभावात् ।

भ्रातेत्यसमासेन निर्देशः । मुख्यविशेष्यवाचकतेति । स्वघटितवाक्यजन्यप्रतीतिमुख्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नवाचकतेत्यर्थः । चैत्रबोधानुपपत्तेरिति । तादृशबोधकधर्मत्वांशे चैत्रस्य प्रकारकतया मुख्यविशेष्यताविरहादितिभावः । आहत्यैव । तादृशवाक्यघटकपदजन्यपदार्थोपस्थितिघटितसामग्र्यैव इत्यर्थः । तादृशार्थवाचकेति । तथा च स्वपदार्थघटितविशेषणविशेष्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नशक्तिकत्वान्न पूर्वोक्तदोषाणामवकाश इति भावः । चैत्रपुत्रबोधानुपपत्तेरिति । चैत्रबोधानुपपत्त्या चैत्रपुत्रबोधानुपपत्तेरितिभावः । स्वसमभिव्याहृतक्रियान्वयितावच्छेदकधर्मावच्छिन्नेशक्तिकल्पनात् तादृशक्रियान्वयिवाचकमिति भावः । स्वपुत्रदर्शिनं चैत्रमित्यादौ चैत्रपरंपरया

CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

Digitized by eGangotri

क्रियान्वयिप्रत्ययार्थे साक्षादन्वयित्वविवक्षणान्नदोष इति चेदेवमपि स्वव्यापकवन्हिसमानाधिकरणधूमवान्पर्वत इत्यादौ स्वशब्देन धूमादिपरामर्शानुपपत्तेर्वारण मशक्यमेव । एवं चैत्रेणावलोकितं स्वपुत्रं मैत्रः पश्यतीत्यादौ चैत्रपुत्रबोधापत्तिवारणमपि । न च स्वपदार्थो यदर्थघटितविशेषणस्य विशेष्यतावच्छेदककोटौ यदर्थस्य विशेषणकोटौ वा निविशते स एव पदार्थः स्वशब्दवाच्यः । यथा चैत्रेण स्वपुत्रो दृश्यते चैत्रः स्वपुत्रं पश्यतीत्यादौ । चैत्रपुत्रः स्वं पश्यतीत्यादौ चैत्रस्य भ्राता स्वपुत्रं पश्यतीत्यादौ च स्वपदार्थश्चैत्रस्य विशेषणकोटौ चैत्रघटितार्थस्य धर्मितावच्छेदककोटौ वा न निविशत इति नातिप्रसंगः चैत्रावलोकितं स्वपुत्रं मैत्रः पश्यतीत्यादौ चैत्रपद-

---

दर्शनक्रियान्वयित्वेन स्वपुत्रश्चैत्रेण दृश्यत इत्यादावपि दर्शनक्रियान्वयित्वेन चैत्रबोधानुपपत्तिः । धूमादिपरामर्शानुपपत्तीति । धूमादिबोधानुपपत्तिश्चैत्रबोधानुपपत्तिवारणमप्यशक्यमिति पूर्वेणान्वयः विशेष्यतावच्छेदककोटाविति । निविशते इति परेणान्वयः । तथा च स्वार्थान्वयितावच्छेदकधर्मावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितविशेषणतावच्छेदककोटिप्रविष्टपदार्थतावच्छेदकधर्मावच्छिन्ने शक्तिरिति भावः । यदर्थस्य विशेषणकोटाविति । तथा च स्वपदार्थघटितविशेषणविशेष्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्ने शक्तिरिति भावः । चैत्रेण स्वपुत्रो दृश्यते चैत्रः स्वपुत्रं पश्यतीत्यादिस्थलद्वयसंग्रहाय उभयशक्तिकल्पनम् । अत एव वकारः समुच्चयार्थः । पूर्वोक्तस्थलद्वये चैत्रबोधापत्तिं वारयति । चैत्रपुत्र इति । ननु चैत्रावलोकितस्वपुत्रं मैत्रः पश्यतीत्यादौ स्वपदेन चैत्रबोधापत्तिः तत्र स्वपदार्थस्य चैत्रपदार्थघटित-

CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

Digitized by eGangotri

स्य चैत्रकर्तृकत्वलक्षणया चैत्रः पदार्थैकदेशो ननु पदार्थं इति स्वशब्दान्न तत्प्रतीतिः चैत्रेणावलोकितमित्यादौ तु तात्पर्यसत्त्व इष्यत एव ततस्तत्प्रतीतिः स्वपुत्रदर्शी चैत्रधनमित्यादौ चैत्रपुत्रदर्शि चैत्रसंबन्धित्वावच्छिन्नचैत्रान्तस्य वाक्ये लक्षणाविरहे तु पूर्वभागं परित्यज्य तादृशलक्ष्यार्थपरस्य केवल चैत्रादिपदस्यैव तत्र लक्षणात्तत एव चैत्रपुत्रादिप्रतीत्युपपत्तिरिति वाच्यम् । एवं सति चैत्रस्य भ्राता स्वपुत्रो दृश्यते इत्यादौ स्वपदेन चैत्रादिप्रतीत्यापत्तेर्दुर्वारत्वान्नैवम् । साक्षात्परंपरया वा

तद्विशेषणस्य विशेष्यतावच्छेदककोटिप्रविष्टत्वात् । अतः चैत्रस्य प्रकृते चैत्रपदार्थतां निराकुर्वतां वारयति । चैत्रावलोकितमित्यादिना । पदार्थैकदेश इति । ननु पदार्थः पदजन्योपस्थितिमुख्यविशेष्यः । न च चैत्रस्य तत्स्थलीयचैत्रपदार्थत्वाभावेऽपि चैत्रपदार्थत्वं निराबाधमेवेति वाच्यम् । शक्यतावच्छेदककोटौ पदार्थतावच्छेदक इत्यनेन स्वसमभिव्याहृतपदार्थतावच्छेदकत्वविवक्षणादिति ध्येयम् । ननु स्वपुत्रदर्शी चैत्रधनमित्यादौ चैत्रस्य स्वसमभिव्याहृतपदार्थत्वाभावात् कथं स्वपदेन चैत्रप्रतीतिरत आह । स्वपुत्रदर्शीति । चैत्रप्रतीत्यापत्तेर्दुर्वारत्वादिति । अत्र स्वपदार्थस्य चैत्रघटितविशेषणस्य विशेष्यतावच्छेदककोटिप्रविष्टत्वादिति भावः । नैवमिति । साक्षात्परंपरया स्वार्थनिष्ठविषयतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकत्वेन वक्तृबुद्धिस्थत्वादुपलक्षितधर्मावच्छिन्ने एकशक्तिः एतादृशशक्तिकल्पनात् स्वव्यापकवह्निसमानाधिकरणधूमवान् पर्वत इत्यादौ स्वपदेन धूमबोधोपपत्तिरिति । सुतरां चैत्र इत्यादि संग्रहाय साक्षादिति । न च तत्र मतुपः सम्बन्धार्थतया

CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

Digitized by eGangotri

चैत्रसम्बन्ध्यभिन्नश्चैत्र इत्येव बोधो जायते । तथा च परंपरया इत्यनेनैव बोधोपपत्तौ साक्षादित्यस्य वैयर्थ्यमिति वाच्यम् । मतुपो नामार्थद्वयस्याभेदान्वयसाकाङ्क्षतया चैत्रवांश्चैत्र इत्यत्र तथान्वयबोधात् । यद्यपि उद्देश्यतावच्छेदकविधेयतावच्छेदकैक्यात् चैत्रवांश्चैत्र इत्यादिबोधो न जायते तथापि सुन्दरसुन्दरवांश्चैत्र इत्यादौ सुन्दरचैत्रवांश्चैत्र इत्यादिबोधस्य विधेयांशेऽधिकावगाहिनः सर्वसिद्धत्वात्तत्रैव साक्षादित्यस्य व्यावृत्तिर्बोध्या इति । अपरं च विभक्त्यर्थद्वारा स्वसमभिव्याहृतक्रियान्वयितावच्छेदकत्वेन वक्तृबुद्धिस्थत्वाद्युपलक्षितधर्मावच्छिन्ने तादृशशक्तिकल्पनात् चैत्रः स्वपुत्रं पश्यतीत्यादौ चैत्रादिबोधोपपत्तिरिति ध्येयम् । एवं च चैत्रस्य भातीत्यादौ चैत्रस्य साक्षात्परंपरया स्वपदार्थविशेष्यताभावात् स्वसमभिव्याहृतक्रियाकारकत्वाभावाच्च न स्वपदेन तद्बोधापत्तिरिति चैत्रणावलोकितं स्वपुत्रं मैत्रः पश्यतीत्यादौ तात्पर्य्यसत्त्वे इष्यत एव स्वपदेन चैत्रप्रतीतिः । एवं स्वव्यापकवह्निसमानाधिकरणधूमवान् पर्वत इत्यादौ तात्पर्य्यसत्त्वे वह्निबोधोऽपि स्वपदेन इष्यत एवेति ध्येयम् । यद्यपि चैत्रः स्वपुत्रं पश्यति चैत्रः स्वपुत्रं चक्षुषा पश्यतीत्यादौ दर्शनादेः परंपरया स्वपदार्थविशेष्यत्वात् चक्षुरादेश्च समभिव्याहृतक्रियाकारकत्वाच्च स्वपदेन दर्शनचक्षुरादेरपि बोधापत्तिः । यदि च दर्शनचक्षुरादेः पुत्रादावन्वययोग्यताभावान्नामां तात्पर्य्यसत्त्वेऽपि नान्वयबोधः भान्तानामिष्यत एव तादृशबोध इत्युच्यते तथापि देवदत्तोऽश्वेन स्वपुत्रं गमयतीत्यादौ स्वपदेनाश्वबोधापत्तेर्दुर्वारत्वात् तत्राश्वस्य समभिव्याहृतक्रियाकारककारकत्वात्तात्पर्य्यसत्त्वे तु तत्रेष्टापत्तेरनुभवविरोधात् । स्वसमभिव्याहृत-

CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

Digitized by eGangotri

स्वार्थस्य विशेष्यः यस्य समभिव्याहृतक्रियाकारकप-
दार्थस्तदुभयत्र स्वपदस्य शक्तिः। स्वव्यापकवह्निसामा-
नाधिकरण्यं धूम इत्यादावस्तीति क्रियाध्याहारात्
स्वपदस्य समभिव्याहृतक्रियाकारकत्वमक्षतमेवेति
न स्वपदाशक्त्यनुपपत्तिः। एवं कलशे निजहे-
तुदण्डजः किमु चक्रभ्रमकारितागुणः॥ स तदुच्चकु-
चौ भवन्प्रभाझरचक्रभ्रममातनोति यदित्यादावप्य-
स्तीति क्रियाध्याहारात् स्वपर्यायनिजशब्दात्कलशा-
भिप्रतीतिः। स्वव्यापकवह्निसामानाधिकरण्यं धूम-
वत्येत्यादयश्च न प्रयोगाः। इदं तु चिन्त्यते। यद्रूपेण
समभिव्याहृतपदार्थस्य तद्रूपावच्छिन्नस्य स्वपदा-
र्थत्वे एकेन ब्राह्मणेन ब्राह्मणान्तरपुत्रदर्शने द्वितीयो
ब्राह्मणः स्वपुत्रं न पश्यतीति प्रयोगानुपपत्तिः। य-
न्वयितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य वि-
शेष्यं बाधात्समभिव्याहृतपदार्थनिष्ठतत्तद्व्यक्तित्वाव-
च्छिन्नस्य तत्तदर्थत्वेपि वह्निकालीनद्रव्यवति करादौ

क्रियाकारकपदं साक्षात्क्रियाकारकाधिकरणकारकपरमिति
कश्चित्तन्न देवदत्तः स्वगृहे तिष्ठतीत्यादौ स्वपदेन गृहबो-
धापत्तेः कारकपदस्य केवलकर्तृकारकपरत्वे धूमव्यापकव-
ह्निसामानाधिकरणधूम इत्यादौ स्वपदेन धूमबोधानुपपत्ति-
रिति सुधीभिर्ध्येयम्। कलशे इति। स घटस्तस्या
दमयन्त्या उच्चकुचौ भवन्प्रभाझरे चक्रभ्रममातनोतीत्यन्व
यः। तदर्थत्वेपीति। स्वपदार्थत्वेऽपीत्यर्थः। समभिव्याहृतपदार्थ-
निष्ठोभयावृत्तिधर्मावच्छिन्ने स्वपदस्य शक्तिरिति तात्पर्येण ना-
नानाशक्तिरिति ध्येयम्। कतिपयाभावनिश्चयप्रतीतेरप्यनी-

CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

Digitized by eGangotri

स्वव्यापकवह्निकालीनद्रव्यं नास्तीति प्रयोगानुपपत्तेः। तत्र द्रव्यपदस्यापि लक्षणया तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नपरत्वे सत्तामात्रादावपि तथाप्रयोगापत्तेः। तथाविधयत्किञ्चिद्व्यक्त्यभावस्य तत्राबाधात् तादृशसमभिव्याहृतस्थले यद्यद्व्यक्तिव्यापकतावच्छेदकं तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नाभावकूट एव तत्र नियमतः प्रतीयत इति चेन्न। तथाविधसकलव्यक्तिनिष्ठतत्तद्व्यक्तित्वादीनां युगपल्लक्षणयापि ज्ञातुमशक्यत्वात्। कदाचित्कथञ्चिज्ज्ञानसंभवेऽपि कतिपयतत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नाभावोपस्थितिदशायां कतिपयाभावमादायैव प्रतीतेरप्युक्तौकार्य्यतया तादृशनियमस्य दूरपराहतत्वादिति। अत्र केचित्। ब्राह्मणः स्वपुत्रं पश्यतीत्यादौ स्वपदं ब्राह्मणत्वावच्छिन्नार्थकमेव। विशेष्यीभूतब्राह्मणत्वावच्छिन्ने च स्वपदार्थघटितस्य ब्राह्मणपुत्रदर्शनकर्तृत्वादिरूपविशेषणस्य न केवलमाश्रयत्वादिसम्बन्धेनान्वयः अपि तु स्वाश्रयत्वस्वनिरूपकदर्शनविषयपुत्रजनकत्वोभयसम्बन्धेनैव। एवं च तत्र तत्र नञा तादृशोभयसम्बन्धावच्छिन्नतदभाव एव प्रत्याय्यतेऽतो नोक्तदोषावसर इति वदन्ति॥ एकशब्दस्य कै-

---

कार्य्यतयेति। कृते स्वव्यापकवह्निकालीनद्रव्यं नास्तीत्यत्र कतिपयतत्तद्व्यक्तित्वाद्युपस्थितिदशायां तादृशतत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नाभावविषयकप्रतीतेरप्युक्तौकार्य्यतयेत्यर्थः। स्वाश्रयत्वस्वनिरूपकदर्शनविषयपुत्रजनकत्वोभयसम्बन्धेनेति। अन्यपुत्रदर्शनदशायां ब्राह्मणपुत्रं पश्यतीति प्रयोगवारणाय स्वाश्रयत्वनिवेशः। नोक्तदोषावसर इति। स्वव्यापकवह्निकालीनद्रव्यं नास्ती-

CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

वल्यादिविशिष्टे शक्तिः । कैवल्यं च सजातीयद्वितीय-
रहितत्वं, तच्च सजातीयनिष्ठभेदाप्रतियोगित्वं, स-
जातीयत्वं चोद्देश्यविशेषणतावच्छेदकरूपाद्वा कैवल्यघ-
टकत्वेन प्रकृतविधेयस्वरूपं प्रतीयते तथा चात्रा-
यमेको भुङ्क्त इत्यादावुद्देश्याधिकरणकभोजनकर्तृ-
निष्ठभेदाप्रतियोगी अयमत्र भुङ्क्त इत्याद्याकारको बो-

त्यादौ स्वाश्रयत्वस्वनिरूपकवृत्तिनिष्ठव्यापकत्वोभयसम्बन्धेन स्व-
व्यापकवृत्तिकालीनस्य द्रव्येऽन्वयो बोध्यः । एवं ब्राह्मणः स्वं पश्य-
तीत्यादौ ब्राह्मणकर्म्मतावच्छेदकदर्शनकर्त्ता स्वनिरूपकदर्शनविषयत्व-
तादात्म्योभयसम्बन्धेन ब्राह्मणेन ब्राह्मणान्तरदर्शनदशायां ब्रा-
ह्मणः स्वं न पश्यतीत्यादौ तादृशोभयसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगि-
ताकब्राह्मणकर्म्मकदर्शनानुकूलकृतेरभावः प्रत्याय्यते । एवमन्य-
त्राप्यूह्यम् । स्वनिरूपकदर्शनविषयत्वपुनर्जनकत्वादिसम्बन्धस्य
वृत्त्यनियामकतया तत्सम्बन्धघटितोभयसम्बन्धावच्छिन्नप्रति-
योगिताकाभावाप्रसिद्धिरित्यस्वरसः केचिदित्युक्त्या सूचित इ-
ति । यदि च संयोगादिना अव्याप्यवृत्तेरपि संयोगस्याव्याप्यवृ-
त्तिसाधारणप्रमेयत्वादिना यथा व्याप्यवृत्तित्वं तथा तादृशज-
नकत्वादिना वृत्त्यनियामकस्यापि तादृशजनकत्वादेराश्रयत्वा-
दिसाधारणोभयत्वादिना वृत्तिनियामकत्वं चेति वृत्त्यनियामक-
संयोगस्य सत्त्वेऽपि वृत्तिनियामकसाधारणसंयोगत्वादिना
संयोगस्य प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धत्ववत् स्वाश्रयत्वसम्ब-
न्धरूपवृत्तिनियामकसाधारणोभयत्वादिना तादृशजनकत्वादेः
प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धत्वे बाधकविरहान्न दोष इत्यव-
धेयम् । एतदुद्देश्याधिकरणकभोजनकर्तृनिष्ठभेदाऽप्रतियोगी-
ति । भेदस्य च स्वाश्रयवृत्तित्वस्वनिरूपकत्वोभयसम्बन्धेन प्र-

Digitized by eGangotri
CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

Digitized by eGangotri

धः । शक्यतावच्छेदकानुगम उक्तदिशा चिन्तनी-
यः । अयं फलमेकं भुङ्क्ते फलं भुञ्जानस्तिष्ठतीत्यादौ
विधेयतावच्छेदकीभूतनिविष्टार्थकैकपदार्थ यादृशा-
र्थविशेषणतापन्ने यदवच्छिन्ने स्वार्थान्वयिनि विशे-
षणत्वं तादृशार्थानुयोगिकान्वयप्रतियोगित्वविशिष्ट
तद्रूपावच्छिन्नानुयोगिकान्वयप्रतियोगिनिष्ठभेदाऽप्र-
तियोगित्वरूपसाजात्यं प्रतीयते । अतस्तत्र तत्कर्तृ-
कभोजनादिनिष्ठसंसर्गप्रतियोगिकर्मत्वादिनिष्ठसंस-
र्गप्रतियोगिनिष्ठभेदाप्रतियोगित्वं फलादौ प्रतीयते ।

तियोगिताविशिष्टान्योन्याभावः नातिरिक्तावच्छिन्नभेदमादाया-
प्रसिद्धिः । उक्तदिशा चिन्तनीय इति । स्वार्थान्वयितावच्छेदक-
धर्मावच्छिन्नोद्देश्यतानिरूपितविधेयतावच्छेदकत्वोपलक्षितध-
र्मावच्छिन्नवन्निष्ठभेदप्रतियोगित्वावच्छिन्ने शक्तिस्वीकारात् ना-
ननुगम इति । यादृशार्थविशेषणतापन्न इति । यादृशार्थे एतत्क-
र्तृकभोजनरूपः, यदवच्छिन्ने, कर्मतात्वावच्छिन्ने, स्वार्थान्वयि-
नि, एकपदार्थान्वयिफलादेः, इदमत्रावधेयम् । स्वयंफलेकं भु-
ङ्क्ते इत्यादौ एकत्वविशिष्ट एव एकपदार्थस्याभेदेन फलान्वये
एकत्वस्यापि स्वाश्रयत्वस्वाश्रयफलकर्मताकैतत्कर्तृकभोजनक-
र्मतावन्निष्ठान्योन्याभावाप्रतियोगित्वोभयसम्बन्धेन फलेऽन्वय-
स्वीकारात् द्विफलभोजनस्थले न तथाविधप्रयोगप्रसंगः अन्य-
था अयं फलमेकं भुङ्क्ते फलमेकं ददातीत्यादिसाधारणशक्त्या-
नुगमकरूपाभावात् नानाशक्तिप्रसङ्गः तत्स्वीकारेऽनुभवविरो-
धश्च । अनुभवविरोधस्यापि विरहे न विवदाम इति । एवम-
यं हस्तेनैकेन ददातीत्यादौ स्वाश्रयहस्तकरणकतत्कर्तृकदान-
करणनिष्ठाऽन्योन्याभावाप्रतियोगित्वघटिततादृशोभयसम्ब-

CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

एकसमानार्थकत्वमात्रादिस्थलेऽप्येतादृशी प्रतीतिरिति कृतं पल्लवितेन ॥*॥ गवादिशब्दस्संस्थानविशेषरूपाकृतेरपि बोधस्यानुभविकतया गोत्वादिजातिवत्साऽपि गवादिपदस्य विशेषणं, तस्याश्च वाच्यविशेषणत्वेऽपि न प्रवृत्तिनिमित्तता। साक्षात्सम्बन्धेन वाच्यवृत्तित्वाभावात्। अवयवसंयोगादिरूपायास्तस्याः सामानाधिकरण्यसम्बन्धेनैव गवादौ सत्त्वात् तत्र शक्या जात्याकृत्योरेकतरविनिर्मोकेणापरस्याऽभिधानाल्लाघवाच्चोभयविशिष्टे गवादिपदस्यैकैव शक्तिः स्वीक्रियते। शक्यविशेषणत्वेऽपि पुष्पवन्तपदवच्चन्द्रादिपदस्य श

क्येन एकतरस्यापरेणाऽन्वय इति। एतदन्यत्राप्युक्तम्। मात्रादीति। आदिना केवलशब्दादिग्रहः। मात्रादिशब्दस्तु यदा उद्देश्यतावच्छेदकस्तदा एकसमानार्थको बोध्यः। यदा विधेयतावच्छेदककोटिप्रविष्टार्थकस्तदा न एकसमानार्थकता-ऽयोगव्यवच्छेदफलकं भक्त इत्यादौ फलान्यभेदान्यव्यवच्छेदस्यैव तत्र प्रतीतिविषयत्वेऽपि न क्षतिरिति ध्येयम् ॥*॥ संस्थानरूपार्थकाकृतेरपीति। संस्थानमवयवसंयोगः स एवाकृतिशब्दवाच्य इत्यावेदयितुमाकृतेरपीत्युक्तम्। तेन जात्याकृतिव्यक्तयः पदार्थ इति न्यायसूत्रे आकृतेर्वाच्यविशेषणमित्युक्तम् भवता तु संस्थानस्य इति तत्सूत्रविरोध इत्याशङ्का निराकृता। सापि चाकृतिरपि सामानाधिकरण्यसम्बन्धेनैव, स्वसमवायिसमवेतत्वसम्बन्धेनैव। ननु एकतरविनिर्मोकेण यदि शक्त्या बोधस्तदा उभयविशिष्टे एकशक्तिकल्पनं न सम्भवतीत्यत आह। लाघवेति। तथा चोभयविशिष्टे एकशक्तिकल्पनारूपलाघवात् नैकतरविनिर्मोकेण शक्त्या बोध इत्युपगम्यतेऽन्यथा शक्तिद्वयकल्पनापत्ति-

CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

Digitized by eGangotri

गौरवस्य दुरपवादत्वात् । यत्तु एकविशिष्टापराव-
च्छिन्ने शक्तिरिति । तदसत् । विशेषणविशेष्यभावे
विनिगमनाविरहात् गवाद्यंशे साक्षादुभयप्रकारक-
बोधस्यानुभवसिद्धस्य दुरपवादत्वाच्च । यत्र केवला-
कृतिविशिष्टे गवादेस्तात्पर्यं, यथा पिष्टमय्यो
गाव इत्यादौ तत्र शुद्धगोत्वाद्यवच्छिन्नपरधेन्वादिपद
इव लक्षणैव । जात्याकृतिविशिष्टायां व्यक्तौ शक्तेरै-
क्यं जात्याकृतिव्यक्तयः पदार्थ इति न्यायसूत्रे सकृद्व-
चनमुपेक्ष्य पदार्थ इत्येकवचनं निर्दिष्टवता महर्षेरप्य-
नुमतम् । मीमांसकास्तु गवादिपदानां जातिरेव वा-
च्या न तु व्यक्तिः आकृतिर्वा । व्यक्तिशक्तिमन्तरेणापि स्वरूप-
सतस्तस्या आक्षेपकत्वेन शक्तिज्ञानप्रकारीभूतायां जातौ
शक्तेस्तदवच्छेदकतयावश्यकल्पनीयतया व्यक्त्यादौ

रिति भावः । दुरपवादत्वात् । दुरपह्नवत्वात् बोधविषयताया-
ऐक्यादिति भावः । विनिगमनाविरहादिति । शक्तिद्वयकल्पनाप-
त्तिरिति शेषः । ननु एकविशिष्टापरावच्छिन्नबोधस्यानुभवसिद्धत्वे
शक्तिद्वयं कल्पनीयमत आह । गवाद्यंश इति । जात्याकृति-
व्यक्तयः पदार्थ इति एकशक्तिमन्त इत्यर्थः । न च विशेषणवा-
चकपदस्य विशेष्यवाचकपदसमानविभक्तिकत्वनियमात् पदा-
र्थ इति कथमेकवचनान्तम् इति वाच्यम् । विशेष्यवाचकप-
दोत्तरविभक्त्यर्थसंख्याविरुद्धसंख्याया यत्राविवक्षितत्वम् तत्रैव
समानवचनत्वनियमात् तथा चात्र विशेष्यवाचकपदोत्तरवि-
भक्त्यर्थविरुद्ध एकत्वसंख्यायाः प्रकृतेर्विवक्षणीयत्वान्नैकवचना-
नुपपत्तिरिति । जातिरेव । गोत्वादिजातिरेव, तस्याः, व्यक्तेः,
गौरवादिति । ननु प्रयोजनसत्त्वे गौरवमकिञ्चित्करमत आह ।

CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

Digitized by eGangotri

तत्कल्पनायां गौरवात्प्रयोजनविरहाच्च । व्यक्तिशक्ति-
मते जातेरुपलक्षणात्वासम्भवः प्रागेव दर्शितः यथा
व्यक्तिशक्तिमतेपि गोत्वांशे शक्तिस्तदवच्छेदकता वा
विशेषणानवच्छिन्नैव तथा जातिशक्तिवादिमतेपि सा
तथैवेति न गोत्वत्वादिप्रवेशाद्गौरवशङ्कापि । नच
जातिशक्तिमतेपि शाब्दबोधे सा किञ्चिद्धर्मप्रकारेण
भासते येन प्रकारभानार्थं प्रकारविशेषमन्तर्भाव्य शक्तिः कल्पनीयाऽपितु स्वरूपत एव । यथानुमानादि-
ना गोत्वादौ शक्तिग्रहो भवद्धर्मितावच्छेदकतया गो-
त्वत्वादिकमवश्यं विषयीकरोति । निर्धर्मितावच्छे-
दकज्ञानस्यानुमानादिना जननासम्भवात् । तादृशज्ञा-
नस्य विपरीतज्ञानाऽविरोधितयाऽनुपयुक्तत्वाच्च ।

प्रयोजनेति । ननु मयापि शक्तिः शक्यतावच्छेदकता वा
जातौ न स्वीक्रियते किन्तु व्यक्तौ निरवच्छिन्नैव, गोत्वप्रकार-
कशाब्दबुद्धौ गोत्वधर्मितावच्छेदकशक्तिज्ञानस्य हेतुत्वात् ।
स्वरूपतोव्यक्त्यपदेपि जातिविरह इति व्यक्तिशक्तिमतेपि न गौ-
रवमत आह व्यक्तिशक्ताविति । जातेरुपलक्षणत्वासम्भवः प्रागेव
दर्शित इति । द्रव्यत्वधर्मितावच्छेदकघटादिपदशक्तिभ्रमात्
द्रव्यत्वरूपेण द्रव्यबोधोत्पत्त्या इत्यादिः । सा, जातिः, अनुमाना-
दिनाजननासम्भवादिति । ननु निर्धर्मितावच्छेदकज्ञानमे-
व सर्वत्र शक्तिज्ञानमनङ्गीकार्यमत आह । तादृशज्ञानस्येति । नि-
र्धर्मितावच्छेदकशक्तिज्ञानस्येत्यर्थः । विपरीतज्ञानाविरोधित-
या, गोत्वं गोपदशक्यं न वा इत्याकारकसंशयाद्यविरोधितये-
त्यर्थः । अनुपयुक्तत्वात् । अशक्यत्वविपरीतज्ञानस्यैव शाब्दबो-
धजनकत्वादिति भावः । एवञ्च शक्यत्वग्रहविरोधिग्रहस्याहेतु-

CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

Digitized by eGangotri

एवं च तादृशधर्मस्य शक्यतावच्छेदकत्वं दुर्वारमेव शक्तिग्राहकमानेन धर्मितावच्छेदकांशे तदवच्छेदकताग्रहे बाधकाभावात्। यदि चावच्छेदकताग्रहेऽपि शक्तिधियस्तदंशे भ्रमत्वं कल्प्यते विषयबाधेनावच्छेदकत्वमेव वा शक्तिग्राहकमानेन न गृह्यत इत्येव स्वीक्रियते तदा प्रतियोगित्वकारणत्वादीनामपि तुल्ययुक्त्याऽवच्छेदकत्वविलयप्रसङ्गः तत्राप्येवं सुवचत्वात्। प्रतियोगित्वादिबुद्धेरवच्छेदकत्वावगाहित्वमनुभवसिद्धमिति यदि तदा शक्तिधियस्तदवगाहिता न तथेति वचसि को वा श्रद्दधाति विशेषाभावात्। माभूद्वा गोत्वत्वादिकमवच्छेदकं शक्तेस्तथापि शक्तिज्ञानकारणतायां गुरुशरीरगोत्वत्वादेर्धर्मितावच्छेदकतात्मकविषयतानिवेशाद् गौरवं दुर्वारमेव। व्यक्तिशक्तिवादिना स्वरूपतो गोत्वादिनिष्ठधर्मितावच्छेदकत्वस्यैव निवेशादिति चेन्न। स्वरूपतः पदविशेषणतापन्नशक्तौ निरूपितत्वसम्बन्धेन शक्तिसम्बन्धेन पदे वा गोत्वादिप्रकारिकाया एव शक्तिधियः स्वीकारात्। नहि समवायेनैव जातेः स्वरूपतः प्रकारे-

त्वे च, तादृशधर्मस्य, शक्यत्वग्राहकधर्मितावच्छेदकस्य गोत्वादेः, तदंशे, गोत्वनिष्ठशक्यतावच्छेदकांशे, अवच्छेदकग्राहकत्वम्, अवच्छेदकविषयकत्वं, तदवगाहिता न तथानुभवसिद्धा, शक्तिधियः स्वीकारादिति। पदविशेषणतापन्नशक्त्यंशे निरूपितत्वसम्बन्धेन स्वरूपतो गोत्वादिप्रकारकशक्तिधीश्च पदं गोशक्तिमदित्याकारिका, प्रामाण्यस्य स्वतोग्राह्यत्वमते अयं घट इत्याकारकज्ञानस्य घटं जानामीत्याकारकानुव्यवसायस्यैवोत्पत्त्या तत्र विष-

CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

Digitized by eGangotri

तेति नियमः प्रामाणिकः घटं जानातीत्यादौ प्रकारितासम्बन्धेन स्वरूपतो घटत्वादीनां ज्ञानाद्यंशे प्रकारतोपगमात्। समवायेन धर्मिविशेषणतापन्नस्यैव सम्बन्धान्तरेणान्यत्र स्वरूपतो भानमित्यपि न नियमः प्रामाण्यस्य परतो ग्राह्यतामतेऽयं घट इत्याकारकस्य स्वरूपतो घटत्वादिज्ञानस्यानुव्यवसाये प्रकारितायां तत्सम्बन्धेन ज्ञाने वा समवायेन धर्मिविशेषणतानापन्नस्यैव घटत्वादेर्ज्ञानात्। अस्तु वा प्रकृतेपि गवादिविशेषणतापन्नस्यैव गोत्वादेः शक्तौ निरूपितत्वसम्बन्धेन पदे वा शक्तिसम्बन्धेन स्वरूपतः प्रकारता। गवादेस्तु शक्तौ पदे वा परंपरासम्बन्धेन प्रकारता तादृशी च गवादिविषयता न शाब्दबोधजनकतावच्छेदिकेति परंपरासम्बन्धेन प्रकारतायाः जनकतावच्छेदकत्वापेक्षया साक्षात्सम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतायास्तथा त्वेन लाघवेन व्यक्तिशक्तिसिद्धेर्नावकाशः। अथ जातिशक्तिमतेपि शाब्दबोधे व्यक्तिभानसा-

---

यितया घटभाने घटविशेष्यित्वावच्छिन्नप्रकारितायां निरूपितत्वसम्बन्धेन तादृशप्रकारितासम्बन्धेन ज्ञाने घटज्ञानात् तन्मते समवाये धर्मिविशेषणतापन्नस्यैव अन्यसम्बन्धेन स्वरूपतो भाननियमादित्यत आह। परतो ग्राह्यत्वमत इति। स्वाश्रयज्ञानजनकसामग्रीतः तन्मते अयं घट इत्याकारकज्ञानस्य घटत्वं जानामीत्याकारकानुव्यवसायज्ञानस्य तादृशप्रकारितायां निरूपितत्वसम्बन्धेन तादृशप्रकारितासम्बन्धेन ज्ञानेस्वरूपतो घटप्रकारकानुव्यवसायोदयादिति भावः। उभयमतसाधारण्यार्थमाह। अस्तुवेति। व्यक्तिशक्तिसिद्धेर्नावकाश

CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

वक्ष्यकं गौर्नष्टा गौर्जाता गामानयेत्यादौ समभिव्या-
हृतान्वयस्य जातौ बाधात्परंपरासम्बन्धेन तदन्व-
योपगमेऽप्यन्वयितावच्छेदकतया गोत्वत्वादिभानस्वी-
कारापत्तेः शक्तौ गोत्वत्वाद्यन्तर्भावापत्तेश्च । न हि
स्वरूपेण पदार्थस्य पदार्थान्तरान्वयितया भानं कश्चि-
त्स्वीकुरुते । स्वीकुर्वता प्रकारतया स्वरूपेणोपस्थित-
जातेर्भानं विशेष्यतया तद्भानं तु न सम्भवत्येव । नि-
र्धर्मितावच्छेदकशाब्दबोधस्य प्रवृत्त्यनुपयोगितया
स्वीकारासम्भवात् । एवं च जातिमात्रवाचकत्वेना-
भ्युपगतपदस्यापि व्यक्तिबोधजनकतायामविवादा-
द्व्यक्तिशक्तिर्ध्रुवैव शक्तिभ्रमाजन्यलक्षणाग्रहाजन्यत-
द्बोधजनकताया एव तच्छक्तिसाधकत्वात् अन्यथा
जातावपि शक्त्यसिद्धिप्रसङ्गात् । एवं शक्तेरीश्वरसङ्के-

हूति । तन्मते शक्तिविषयतानिष्ठाशाब्दबोधजनकतावच्छेदक-
तानिरूपिता यवच्छेदकताश्रय प्रकारत्वस्य शक्यत्वव्याप्यत्वा-
दिति भावः । समभिव्याहृतपदार्थानां नाशप्रतियोगित्वोत्पत्त्या-
श्रयत्वादिपरंपरासम्बन्धेन स्वाश्रयवृत्तित्वादिसम्बन्धेन गोत्वत्वा-
दिभानाङ्गीकारापत्तिरिति गोत्वत्वाद्यनुपस्थितिदशायां गौर्न-
ष्टेत्यादिशाब्दबोधस्यानुभवसिद्धतया तदनुपपत्तिरिति ज्ञेयम् ।
ननु स्वरूपेण पदार्थस्य पदार्थान्वयित्वे घटं जानामीत्यादौ
विशिष्टतात्पर्यस्थले घटान्वयि द्वितीयार्थविषयतायां घटत्वस्या-
वच्छिन्नत्वसम्बन्धेन प्रकारतया अन्वयानुभवसिद्धस्यानुपपत्ति-
रत आह । स्वीकुर्वतेति । तद्बोधजनकताया विषयकत्वाव-
च्छिन्नजनकतानिरूपितजनकताकत्वस्येत्यर्थः । शक्तिभ्रमाद्यप्रयो-
ज्यस्वपर्याप्त्यस्वविषयकत्वावच्छिन्नजनकताकस्य स्वस्मिन् स्वश-

Digitized by eGangotri

तद्रूपत्वे व्यक्तिबोधकतायाः पदेऽबाधितत्वेनेश्वरे-
च्छाविषयतया अस्या अपि ऐक्यं दुरपन्हवं, न हि
मीमांसकैर्भगवाननानुमन्यत इत्येतावतैव तादृशयु-
क्तेरवकाशः तद्बाधकबहुतरयुक्तिसत्त्वे न तदुपन्यासे-
ऽपि निरुत्तरत्वापातात् । एवं ज्ञाने पदानां शक्तिरित्ये-
तन्मतेऽपि व्यक्तिज्ञानसमर्थस्य पदस्य जाताविव व्य-
क्तावपि वाच्यत्वं दुरपन्हवमेव । शक्तिनिरूपकज्ञान-
विषयत्वरूपस्य तस्याविशेषेण जातिव्यक्त्योः सत्त्वादि-
ति चेन्न । व्यक्तिशक्तावस्माकं न वैमत्यमपि तु श-
क्तिज्ञानत्वेन शक्तिज्ञानहेतुतायामेव । अतएवव्यक्त्यं-
शे कुब्जशक्तिरिति गीयते तदंशे तज्ज्ञानानपेक्षणा-
त् । अतएव व्यक्तेरवाच्यता । नहि शक्तिधीविषय-
तामात्रेणैव वाच्यतातादृशविषयताया अन्वयसा-
धारण्यात् । अपि तु यद्विषयकत्वेन शक्तिज्ञानस्य त-

क्तिसाधकत्वादितिपर्यवसितोऽर्थः । ईश्वरेच्छाविषयतयातद्विषय-
बोधजनकत्वेन ईश्वरेच्छाविषयतया तृतीयार्थोऽभेदः तस्य श-
क्यत्वेऽन्वयः । अस्यापि,व्यक्तेरपि । तद्बाधकबहुतरयुक्तिसत्त्वे ने-
ति । क्षितिः सकर्तृकाकार्यत्वादित्यादिबहुतरयुक्तिसत्त्वे नेत्यर्थः ।
तदुपन्यासस्य,ईश्वरो नास्तीत्याद्युपन्यासस्येत्यर्थः । शक्तिज्ञानत्वे-
न, व्यक्तिविषयकशक्तिज्ञानत्वेन । तदंशेज्ञानानपेक्षणादिति ।
तदंशे व्यक्त्यंशे । गोपदं गोत्वशक्तं गोत्वज्ञानशक्तं वेत्यादि-
ज्ञानस्य हेतुत्वात् । व्यक्त्यंशे शक्तिज्ञानस्य न शाब्दबोधोपयोग
इति भावः । अन्वयसाधारण्याद्,समवायसम्बन्धसाधारण्यात् ।
यद्विषयकत्वेनेति । यच्छक्तिनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितविष-
यत्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितशक्तिविषयतानिष्ठावच्छेदकताक

CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

Digitized by eGangotri

द्विषयकशाब्दधीजनकतात्वमेव तद्वाच्यत्वव्यवहार-
नियामकम् । अन्वयांशे कुब्जशक्तिमत्त्वेऽपि यथा त-
द्विषयकत्वं शक्तिज्ञानजनकतायां नावच्छेदकं तथा
व्यक्त्यंशे तत्सत्त्वेऽपि तद्विषयकत्वस्य शक्तिज्ञानजनकता-
यामनवच्छेदकत्वान्न व्यक्तौ तद्व्यवहारः । तद्विषयकत्व-
स्य शाब्दधीविशेषणत्वाद् गवादिपदशक्तिज्ञानस्य गो-
त्वादिज्ञानविषयकत्वे न गोत्वादिशाब्दधीहेतुत्वेऽपि न
गवादिपदस्य गोत्वादिज्ञानवाचकतापत्तिः । वस्तुतो
यद्विषयकत्वविशिष्टज्ञानविषयकत्वेन शक्तिज्ञानस्य
शाब्दधीजनकता यद्विषयकत्वेन वा शाब्दधियः श-

तद्विषयकशाब्दधीजनकतात्वमेव वाच्यताव्यवहारनियामक-
मित्यर्थः । वाच्यताव्यवहारनियामकमिति । गोत्वं गोपदवाच्य-
मितिव्यवहारनियामकं, व्यवहारविषयस्तु गोपदनिरूपितशक्ति-
विषयतानिष्ठा या गोत्वविषयकशाब्दधीजनकतावच्छेदकता-
निरूपितावच्छेदकता तन्निरूपितविषयत्वनिष्ठावच्छेदकतानिरू-
पितावधेयत्वसम्बन्धावच्छिन्नायावच्छेदकता तद्वद्गोत्वमिति ।
व्यवहारः, वाच्यताव्यवहारः, वाच्यत्वव्यवहारनियामकत्वघटक-
शाब्दबुद्धौ स च विशेषे तद्विषयकनिवेशव्यावृत्तिमाह । तद्विष-
यकेत्यादिना । गोत्वादिज्ञानविषयकत्वेनेति । शक्तिज्ञानस्ये-
ति पूरणीयम् । गोत्वादिज्ञानवाचकत्वापत्तिः । गोत्वादिज्ञा-
नविषयकशाब्दत्वावच्छिन्नजनकत्वादिति भावः । न च गोत्वादि-
विषयकशाब्दबुद्धिः समूहालम्बनाद्यात्मकस्य कदाचिदुपेत्य गोत्वा-
पत्तिरिति वाच्यम् । तद्विषयकज्ञाने मुख्यविशेष्यताद्वयशून्यत्व
स्वसमानाधिकरणभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्वसमानाधिकर-
णत्वोभयसम्बन्धेन शक्तिविशिष्टशक्तिशून्यत्वस्य वानिवेशनीयत्वा-
त् । लाघवादाह । यद्विषयकत्वेन वेति ।

CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

Digitized by eGangotri

क्तिज्ञानजन्यतावत्त्वमेव तथा । एतेन ज्ञानत्वज्ञानस्यापि ज्ञानपदवाच्यतापत्तिः शक्यज्ञानविषयकत्वेनैव ज्ञानपदशक्तिज्ञानस्य ज्ञानत्वज्ञानविषयकशाब्दधीजनकत्वादिति परास्तम् । कारणत्वस्य कार्यत्वस्य चावच्छेदकगर्भे गोत्वादिविषयकत्वस्य निवेशाद्गोत्वादेर्वाच्यत्वोपपत्तिः । एवं च गौर्गोपदशक्य इत्याकारिकापि शाब्दबोधोपयोगिशक्तिधीः सम्भवति । व्यक्तांशे शक्तेर्बाधेनान्यथाख्यात्यापत्तिविरहात्तादृशज्ञानस्य शाब्दधीहेतुत्वेऽपि गोत्वधर्मितावच्छेदककशक्तिज्ञानत्वेन व्यक्तिविषयतामनन्तर्भाव्यैव गोत्वप्रकारकशाब्दबुद्धौ तथात्वादुक्तरीत्या व्यक्तेरवाच्यतोपपत्तिः । नचैवं व्यक्तांशे शक्तिज्ञानस्यापेक्षिततया तदंशे शक्तेः कुब्जत्वानुपपत्तिरिति वाच्यम् । कार्यकारणभावावच्छेदककोटौ व्यक्त्यनन्तर्भावस्यैव तदंशे कुब्जत्वव्यवहारनिर्वाहकत्वात् । अतएव सामान्यलक्षणापूर्वपक्षे मणिकृतां समानप्रकारकत्वेन शक्तिधीशाब्दधियोर्हेतुहेतुमद्भावाभिधानमपि न विरुध्यते । न च शक्तांशे गोत्वादिप्रकारकज्ञानस्य गवांशे गोत्वप्रकारकशाब्दबोधहेतुत्वेऽपि कार्यकारणयोः समानप्रकारकत्वस्यानतत्वान्न विरोध इति वाच्यम् । शक्तांशे गोत्वादिप्र-

---

तथा, वाच्यत्वव्यवहारनियामकं शक्यज्ञानविषयकत्वेनैव, ज्ञानत्वेति । ज्ञानपदात् ज्ञानत्वेन ज्ञानमात्रविषयकस्यैव शाब्दबोधस्याऽभिप्रेतत्वे ज्ञानत्वज्ञानविषयत्वस्य तत्रावृत्तेरिति भावः; एतं च, गविशक्तित्वे च, अतएव, गोपदशक्य इत्याकारकज्ञानस्य हेतुत्वादेव

CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

कारकतामादाय समानप्रकारकत्वस्याभिप्रेतत्वेऽपूर्वे- वक्ष्यत इत्यस्यासङ्गत्यापत्तेः। अपूर्ववादे समानप्रकारकाल्लिङ्पदस्य कार्यत्वेन घटादिरूपकार्ये शक्तिज्ञानात्कार्यत्वेनापूर्वविषयकशाब्दबोध इत्येवाभिधानात्। शक्त्यंशे शाब्दबोधीयप्रकारप्रकारकज्ञानस्य हेतुतायास्तत्रानुक्तेः। नचैवं जात्यंशे सा ज्ञाता व्यक्त्यंशे स्वरूपसती हेतुर्लाघवादिति कुब्जशक्तिवाद इत्यादिचिन्तामणिग्रन्थविरोध इति वाच्यम्। मतभेदेनोभयग्रन्थसङ्गतेः। वस्तुतस्तु जातिधर्मितावच्छेदककशक्तिज्ञानस्य हेतुत्वे व्यक्तिविषयतापि कारणतावच्छेदककोटौ निविशते। विशेष्यतावच्छेदकतात्वेनैव धर्मितावच्छेदकीयविषयता विशेषस्य निवेशनीयत्वात्। अवच्छेदकतानिरूपकविशेष्यताया व्यक्तिविषयतारूपत्वात्। एवं च व्यक्तेरवाच्यताव्यवहारस्य कथञ्चिदुपपादनेऽपि शक्त्यंशे जातिप्रकारकज्ञानहेतुतापेक्षया गौरवं दुर्वारमेव कारणतावच्छेदकेऽधिकविषयतानिवेशात्। एवं द्रव्यत्वादिधर्मितावच्छेदकप्रमात्मकगवादिपदशक्तिज्ञानाद्द्रव्यत्वादिप्रकारकशाब्दबोधवारणाय शक्त्यंशे धर्मितावच्छेदकावच्छिन्नत्वावगाहित्वस्याप्यधिकस्य निवेश्यतया गौरवमिति व्यक्तौ कुब्जशक्तिवादिनामपि शक्त्यंशे जातिप्रकारकज्ञानहेतुतामतमेव साधीयः। वस्तुतस्तु सर्वत्राचार्याणामस्थलेऽप्यन्वयबोधस्याऽनुभाविकत्वेन दुरपह्नवतया लाघवाणामस्यानुभावकत्वं दुर्वारमेवेति त-

---

कथञ्चिदुत्पादनेऽपीति। यद्विषयकशक्तिज्ञानस्येत्युक्तिरित्यादि।

Digitized by eGangotri
CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

Digitized by eGangotri

स्यलक्ष्यार्थे कुब्जशक्तिप्रसङ्ग इति नानुभवजननसा-
मर्थ्यमीश्वरसंकेतो वा वृत्तिरूपाशक्तिः अपि तु पदा-
र्थान्तरमेव साच जातावेव कल्प्यते नतु व्यक्त्यादाविति नतत्रकुब्जशक्तिरपीतितत्त्वम्। अथ व्यक्तेर्गवादिपदावाच्यत्वे गवादिपदाद्व्यक्तेः स्मरणमनुभवो वा न स्यात्। न च पदावाच्यत्वेपि अन्वयस्येव व्यक्तेर्भानं शाब्दबोधेनानुपपन्नमिति वाच्यम्। तद्धर्मप्रकारकशाब्दबोधे तद्धर्मप्रकारकपदार्थोपस्थितेर्हेतुतयागोत्वप्रकारकबुद्धौ गोत्वादिप्रकारकव्यक्तिस्मरणस्यापेक्षणीयतया सम्बन्धग्रहाविषयतया व्यक्तेरस्मरणेव्यक्तेः शाब्दानुभवविषयताया दुरुपपादत्वात्। अन्वयस्य च भाने शाब्दधियोऽन्वयांशे निष्प्रकारकतया तदुपस्थित्यनपेक्षणेन तत्रवाच्यत्वानुपयोगादिति चेत्। अत्र भट्टाः। पदाद्व्यक्तेर्न स्मरणमनुभवो वा किंत्वाक्षेपादेव व्यक्तिधीः, आक्षेपिकाजातिरेव। आक्षेपश्चानुमानमर्थापत्तिर्वा। न च जातिव्यक्त्योर्वैयधिकरण्ये नाक्षेपासम्भवः, तादात्म्यसम्बन्धेन जातेराधेयतासम्बन्धे नाक्षेपकतायामविरोधात्। वस्तुतस्तु गामानयेत्यादौ स्वाश्रयवृत्तित्वरूपपरंपरा-

---

अनुभवजननसामर्थ्यं, शाब्दानुभवजनकतावच्छेदकानिरूपकत्वाश्रयत्वसम्बन्धे नपदादिनिष्ठशक्तिवादादिसमासिद्धातिरिक्तशक्तिरित्यर्थः। आक्षेपकतायामविरोधादिति। ननुतादात्म्यसम्बन्धेन गोरहेतुना आधेयतासम्बन्धेन गोत्वे गोरनुमानसम्भवे गामानयेत्यादौ कस्यं त्वीदौ आधेयतासम्बन्धेन गवादिबोधस्यानुभवसिद्धस्यानुपपत्तिरत आह। वस्तुतस्त्विति। अर्थापत्तिप्रयोज-

CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

Digitized by eGangotri

सम्बन्धेनानयनकर्मत्वादौ गोत्वादिजातेरन्वयः शाब्दः तेन सम्बन्धेन गोत्वादिसत्त्वस्याधेयतासम्बन्धेनगवादिव्याप्यत्वात् आधेयतासम्बन्धेन गवादिमत्त्वं विनानुपपद्यमानत्वाच्चानयनकर्मत्वादावाधेयतासम्बन्धेन गवादिव्यक्तिप्रकारिकाधीराक्षेपात्। संसर्गघटकतया शाब्दबोधे व्यक्तिभानेपि कर्मत्वाद्यंशे गोत्वाद्यवच्छिन्नव्यक्तिप्रकारकभानानुरोधेनाक्षेपादरः। गोत्वं गवाश्रितं गोनिष्ठभेदप्रतियोगितानवच्छेदकधर्मत्वात्, किंचिदाश्रितं वा जातित्वादित्यनुमानतो व्यक्तिभानं तु न सार्वत्रिकं तादृशहेतूपस्थितेरसार्वत्रिकत्वात् गवादिपदात्तादृशरूपेण गोत्वादेरनुपस्थितेः। अथ गवादिपदाद्व्यक्तेरस्मरणे गोत्वादिस्मरणमेव कथमुपपद्यते गोत्वप्रकारकस्मरणे व्यक्तेर्विशेष्यतया भाननियमात् तद्विशेष्यकस्मरणे च व्यक्तिघटितगोत्वत्वादेः प्रकारतया भाननियमात् व्यक्त्यघटितप्रकारस्य स्मरणस्य संभवेपि स्वरूपत एव जातेः शक्यतया धर्मान्तरविशेष्यतया तत्स्मरणासंभवात्। धर्मान्तरप्रकारेण स्मरणेपि गोत्वाद्यंशे निष्प्रकारकशाब्दज्ञानासंभवेन तादृशस्मृतेरुपयोगित्वाभावाच्चेति

कातिव्याप्तिं दर्शयति। गवादिमत्त्वं विनेति। अनुपपद्यमानत्वाच्चेति। हेतुत्वं गवादिव्यक्तिप्रकारिकाधीरित्यत्रान्वेति। तादृशेति। गोनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वरूपेणेत्यर्थः। तद्रूपेणेति। गोविशेष्यकस्मरणेत्यर्थः। व्यक्तिघटितगोत्वाद्विशेष्यकस्मरणेति। गोत्वत्वस्य गवितरावृत्तित्वे सति सकलगोवृत्तित्वादिदेरिति। गोत्वत्वस्य गवितरावृत्तित्वे सति सकलगोवृत्तित्वादि- तिभावः। व्यक्तिघटितप्रकारकस्य, गोत्वनिष्ठविषयत्वादेः,

CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

Digitized by eGangotri

चेन्न । पदादालोचनरूपस्यैव स्मरणस्योपगमात् किंचिद्धर्मावच्छिन्नसंबन्ध्युपरक्तसम्बन्धज्ञानाधीनतत्सम्बन्धिस्मृतेः सप्रकारकत्वनियमेऽपि निर्विशेषणकसंबन्ध्युपरक्तसंबन्धज्ञानान्निर्विकल्पकस्मरणे बाधकाभावात् । निर्विकल्पकस्य संस्काराजनकत्वेऽपि विशिष्टज्ञानाहितविशिष्टगोचरसंस्काराद्विशेष्यानुद्बोधदशायां केवलविशेषणांशस्मरणे न विरोध इति वदन्ति । तदसत् । गवादिपदात्स्वरूपतो गोत्वादिज्ञानेऽपि व्याप्यतावच्छेदकप्रकारेण तद्ग्रहासंभवात्ततोऽनुमानस्याप्यसंभवात् । न च शाब्दधीविषयपरंपरासंबन्धेन गोत्वादिविशेषितकर्मत्वादिहेतुनानयनादौ गवादिकर्मकत्वमनुमेयमिति वाच्यम् । विशिष्टसाध्यस्य प्रागप्रतीतेः । एवं गौरानीयतामित्यादौ स्वरूपत उपस्थितस्य गोत्वादेरेव विशेष्यतया भानोपगमेऽनिर्धर्मितावच्छेदकशाब्दधीस्वीकारापत्तिः तादृशानुभवे तस्य प्रकारतावच्छेदकावच्छिन्नाविषयतया व्यक्त्याक्षेपकतानुपयोगितापत्तेश्चेति व्यक्तेः शाब्दबोधे विशेष्यादिविषयाभानस्यावश्यकमित्यवधेयम् । एवं गवादावानयनकर्मत्वं सामानाधिकरण्यसम्बन्धेनानयन-

आलोचनरूपस्यैव, निर्विकल्पकरूपस्यैव, ततः स्मरणस्योपगमादिति, पदादपि निर्विकल्पकमिति तेषां सिद्धान्तादितिभावः । व्याप्यत्वावच्छेदकप्रकारेण, तद्ग्रहात् । गोत्वाग्रहात् ततो गोत्वादि हेतुतः प्रागनुमितेः पूर्वं, तथाचानुमित्सादृग्विशिष्टसाध्यज्ञानाभावात् तद्घटितव्याप्त्यादिज्ञानासम्भवात् कुतोऽनुमितिरिति भावः । दोषान्तरमाह । एवमित्यादिना ।

CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

कर्मत्वाविशिष्टैकगोत्वादिहेतुनानुमेयं तच्च न संभवति तादृशगोत्वादेरानयनकर्मत्वादिशून्यगवादिसाधारण्येन व्यभिचारात् । सामानाधिकरण्यसम्बन्धेनानयनकर्मत्वादिविशिष्टस्य विशेषणाव्यभिचारित्वेपि साध्यस्यपक्षे संदेहदशायां साध्यविशिष्टस्य हेतोः पक्षे दुर्निश्चयत्वात् । अतो व्यक्तेः शाब्दबोधे विशेष्यादिविषयाभावसावश्यकमित्यपि बोध्यम् । एतेन जातिवाचकपदाज्जातिबोधः शाब्दः व्यक्तिबोधस्त्वौपादानिक एवेति श्रीकरमतमनुपादेयम् । उपादानस्यार्थापत्तिरूपत्वेन भट्टमताविशेषात् । नच जातिरेव व्यक्तिबोधिका जातिकारणकत्वमेवौपादानिकत्वं बोधस्येति वाच्यम् । जातेः प्रमाणान्तराकल्पनापेक्षया व्यक्तिशक्तिकल्पनाया एवोचितत्वात् । एवं जातेर्नित्यतया सर्वदैवतद्धेतुकव्यक्तिधीवारणाय जातिहेतुकव्यक्तिबोधे जातिशक्तिज्ञानघटिततच्छाब्दसामग्र्याः सहकारित्वमवश्यमभ्युपगन्तव्यं तथा च तादृशसामग्र्या एव व्यक्तिभानप्रयोजकत्वसंभवे जातेः कारणत्वकल्पनमनर्थकम् । नच जातिनिरपेक्षजातिभासकसामग्र्या व्यक्तिभानप्रयोजकत्वे व्यक्त्यंशेपि शाब्दत्वमावश्यकं तथा सति च शक्तिज्ञानजन्यव्यक्तिस्तु निरपेक्ष्यते, जातेः करत्वे च व्यक्त्यंशे धीपादानिकत्वमेव नतु शाब्दत्वमिति नतदापत्तिप्रसा-

---

विशेषणाव्यभिचारित्वेपि, आनयनकर्मत्वाव्यभिचारित्वेऽपि, साध्यविशिष्टस्य क्वचित्तथैव पाठः, भट्टमताविशेषादिति । साध्यव्यतिरेकव्याप्तिविशिष्टहेतुमज्ज्ञानजन्यतया पूर्वोक्तदोषस्यैव जागरूकत्वादिति भावः । न तदापेक्षेतीति । नह्युक्तज्ञानजन्यव्यक्तिमतेरपेक्षाव्यक्तिभानांशे ।

Digitized by eGangotri

च्यम् । व्यक्तिमात्रांशे जातेः कारणत्वे तदंशेऽशाब्दत्वो-
पगमसंभवे तदकारणत्वेऽपि तत्संभवात् । जातेरकार-
णत्वे व्यक्तांशे कीदृशकारणस्य जन्यतावच्छेदकधर्मंव-
क्ष्यमितिचेत् न कस्यचित्तावत्ताक्षतिविरहात् ॥ व्य
क्तेरपि बोधः शब्दादेव नत्वाक्षेपादितः व्यक्तिशाब्द
बोधशक्तिविरहो नानुपपत्तिं प्रयोजयति लक्षणात
एव तदुपपत्तेरिति मण्डनाचार्यमतम् । तदुक्तम् ।
जातेरस्तित्वनास्तित्वे नहि कश्चिद्विवक्षति । नित्यत्वा-
ल्लक्ष्यमाणायाव्यक्तेस्ते हि विशेषणे इति । अस्तित्वना-
स्तित्वे । उत्पादविनाशौ । लक्षणा च जातिप्रकारेणै-

जातेः कारणत्व इति । गामानयेत्यादिशब्दात् गोकर्मताकानय-
नानुकूलकृतिमानित्येवबोधः तत्र गोत्वाद्यंशे जातिकारणमौपादा-
निकम्, अत्र गां शृणोमीत्यनुव्यवसायानङ्गीकार एव तदंशेऽशा-
ब्दत्वोपगमे तत्प्रयोज्यशाब्दबोधविषयत्वोपरागेणैव शाब्दानुव्य-
वसायात् इति श्रीकरमतं दूषितम् । तदकारणत्वेऽपीति, तत्सम्भ-
वात्, गांशृणोमीत्यनुव्यवसायानङ्गीकाररूपाशाब्दानुगमसम्भा-
वात् वृत्तिप्रयोज्यविषयत्वोपगमेनैव शाब्दानुव्यवसायस्वीका-
रादितिभावः । ननु जातेरकारणत्वे वृत्तिज्ञानजन्यतावच्छेदक-
मेवव्यक्तिविषयकत्वं वाच्यम् तथा च गां शृणोमीत्यनुव्यवसा-
यापत्तिर्दुर्वारैवेति शङ्कते । जातेरकारणत्वेऽपीति । व्यक्तांशेव्य-
क्तांशज्ञाने कारणस्यजनकतावच्छेदकव्यक्तिविषयकत्वमित्यर्थः ।
नकस्यचिदिति । अयमभिप्राय । श्रीकरादिमतेति मात्रविषयक-
त्वस्यवृत्तिज्ञानादिजन्यतावच्छेदकत्वेऽपि घटादिशाब्दबोधता-
दृशशाब्दसामग्रीप्रयोज्यमितिमात्रविषयकत्ववत् व्यक्तिविष-
यकत्वस्य वृत्तिज्ञानजन्यतानवच्छेदकत्वेऽपि तादृशसामग्र्या

CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

व व्यक्तिं बोधयति नतु व्यक्तित्वादिनेति नानुभववि-रोधः नीलादिपदस्य शक्यनीलादिगुणपुरस्कारेण लक्षणया बोधकत्ववच्छक्यजातिपुरस्कारेण लक्षणया गवादिपदस्य व्यक्तिबोधकत्वेऽविरोधात् । स्वार्थादन्येन रूपेण ज्ञाते भवति लक्षणेत्यत्र स्वार्थपदस्य शक्यतावच्छेदकपरत्वात् । अत्रेदं चिन्त्यम् । गवादिपदाल्लक्षणया गोत्वप्रकारकबोधोपगमे जातिशक्तिरन्वयबोधेनापेक्ष्येत लक्ष्यतावच्छेदकतया एव जातिभानप्रयोजकत्वसंभवात् । नच शक्तिं विना शक्यसम्बन्धरूपलक्षणैव न निर्वहतीति शक्तेरुपयोगितेति वाच्यम् । लक्षणानिर्वाहार्थं जातिशक्तिकल्पने गवादिपदस्य द्रव्यत्वादावपि विनिगमनाविरहेण शक्तिकल्पनप्रसङ्गात् द्रव्यत्वादिसम्बन्धेनापि गवादौ लक्षणासंभवात् । प्रयोगविरहस्य द्रव्यत्वादाविव स्वातन्त्र्येण गोत्वादावप्यविशिष्टत्वात् । लक्षणाघटकतया शक्तेरुपयोगितायां तस्या वृत्तित्वानुपपत्तेः स्वातन्त्र्येणातथात्वात् । अथाकृतिविशिष्टायामेव व्यक्तौ लक्षणा । आकृतिप्रकारेण व्यक्तिबोधस्य नैयायिकानामप्यनुमतत्वात्तत्र शक्त्युपस्थापितजातेरन्वय उपगम्यते । न चाकृतावेव शक्तिर्जातिविशिष्टे लक्षणेति वैपरीत्यमेव किं न स्यात् इति वाच्यम् । आकृतेरवयवसंयोगरूपाया आनन्त्यात्तदपेक्षया एकस्यां जातावेव शक्तिकल्पनौचित्यात् । न चावयवसंयोगनिष्ठजातिरेव शक्याव्यक्तौ तदन्वयस्तु स्वाश्रयघटितपरम्परासम्बन्धेन

एव तत्प्रयोजकत्वसम्भवादिति । प्रयोगविरहस्य, शक्त्या प्रयोग,

Digitized by eGangotri

स्वीक्रियतामिति वाच्यम् । आकृतिप्रकारकबोधस्या-
नुभविकत्वात् । लक्ष्यार्थानुपरक्तायां केवलजातौ प्र-
योगविरहस्य न शक्त्यभावसाधकः अप्रयोजकत्वादि-
ति प्रयोगमात्रविरहस्यैव तदशक्यत्वे बीजत्वात् जा-
तावप्रयोगस्यासिद्धत्वात्तात्पर्यसत्त्वे च वृत्तिद्वयाधीन-
बोधोपगमे क्षतिविरहः । नचैवं केवलमुख्यार्थतात्पर्ये-
ण गवि नित्यत्वमिति स्वारसिकप्रयोगापत्तिरिति वा-
च्यम् । शक्त्या स्वरूपत उपस्थितायां जातेः समान-
पदोपात्तधर्मिण्याश्रयतासंबन्धेनान्वयस्यैव व्युत्पन्न-
त्वात् । नचान्वयितावच्छेदकरूपेणानुपस्थिताया
जातेरन्वयो विरुध्यते । व्युत्पत्तिवैचित्र्येण प्रकारत-
या जातेरन्वयस्वीकारे क्षतिविरहादिति रीत्या च त-
न्मतमेतत्परिष्क्रियते तथापि स्वरूपतो गोत्वाद्यन्व-
यबोधस्य लक्ष्यार्थे गवादौ स्वीकारे तादृशान्वयबो-
धंप्रतियोग्यताज्ञानादीनां कारणताकल्पनाधिक्या-
द्गोत्वादिविशिष्टव्यक्तिशाब्दबोधसामग्रीप्रतिबन्धकता-
यांजातिव्यक्तिविषयकोपस्थितिद्वयस्य निवेशनीयतया
प्रतिबन्धकतावच्छेदकशरीरगौरवाच्च जात्याकृतिवि-
शिष्टव्यक्तिशक्तिपक्ष एव साधनीयम् । प्राभाकरा-
स्तु जातिशक्तिज्ञानादेव जातिप्रकारेण व्यक्तेः स्मरणं
शाब्दबोधश्च नतु निर्विकल्पकरूपंजातिस्मरणं, नि-
र्विकल्पकानभ्युपगमात् । व्यक्तिसंबन्धज्ञानविर-
हेण तदंशानुद्बोधाद्व्यक्तिस्मरणासंभव इति तु ना-
शङ्कनीयम् । व्यक्तिमविषयीकृत्य स्वरूपतो गोत्वा-
दिज्ञानासंभवेन गोत्वाद्युद्बोधकस्यैव व्यक्त्युद्बोधक-

CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

Digitized by eGangotri

त्वात् । तद्बोधकस्यफलबलकल्प्यत्वात् । संबन्धि-
तावच्छेदकहस्तित्वादिसंबन्धाग्रहेपि हस्त्यादिसंबन्ध-
हस्तिपकादिज्ञानात्मकोद्बोधकबलाद्धस्त्यादिस्मरणे
हस्तित्वादेःप्रकारतया भानवद्व्यक्तिसंबन्धज्ञानमन्त-
रेणापि जातिसंबन्धिपदज्ञानाज्जातेः स्मरणेव्यक्तेर्वि
शेष्यतया भाने विरोधविरहात् तद्धर्मप्रकारकस्मृतौ
तद्धर्मावच्छिन्नसंबन्धितया गृहीतवस्तुज्ञानस्य हेतुता-
यामदृष्टरूपोद्बोधकजनितस्मृतौ व्यभिचारवारणाय
कार्यतावच्छेदकसंकोचस्यावश्यकतया तत एव प्रकृ-
तेर्व्यभिचारानवकाशात् । जातिशक्तिज्ञाने नियम-
तो जातिप्रकारेण व्यक्त्याभानात्तज्जन्यसंस्कारादेव
व्यक्तिस्मरणासंभवान्नियमतो व्यक्तिस्मरणासंभव इति
चेत् । कापत्तिः । व्यक्तिविषयकज्ञानान्तरस्यावश्यक-
तया तज्जन्यसंस्कारादेव व्यक्तिस्मरणसंभवात् । अ-
थ भवतु जातिशक्तपदज्ञानाज्जातिप्रकारेण व्यक्ति-
स्मरणं तथापि तत्प्रकारकशाब्दबोधो न संभवति तद्-
धर्मप्रकारकधर्मिविषयकशाब्दबोधे तद्धर्मप्रकारेण ध-
र्मिगृहीतवृत्तिकपदज्ञानजन्यतद्धर्मप्रकारकव्यक्त्युप-
स्थितेर्हेतुत्वात्पदे गृहीतवृत्तिकत्वमात्रनिवेशे घट-
त्वादिगृहीतवृत्तिकपदे गोत्वाद्यवच्छिन्ननिरूपितसं-
बन्धान्तरावगाहिज्ञानजन्यगोत्वादिप्रकारकस्मरणा-
द्गोत्वादिप्रकारकशाब्दबोधापत्तेः । तद्धर्मगृहीतवृ-
त्तिकत्वनिवेशे पशुत्वादिप्रकारेण धर्मिगृहीतधर्मा-
गृहीतशक्तिकपश्वादिपदात्पशुत्वादिप्रकारकशाब्द-
बोधस्य गुरूणामप्यनुमतस्यानुपपत्तेः नचप्रकारीभूत-

CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

Digitized by eGangotri

धर्मभेदेन कार्यकारणभावभेदस्य यत्तत्त्वाननुगमेनावच्छेदकत्वाज्जातिप्रकारकशाब्दबोधे जातिगृहीतवृत्तिकपदज्ञानजन्यस्मरणस्यैव हेतुत्वमङ्गीकार्यमिति वाच्यम् । एवमपि जातिलक्षणागोश्रपदज्ञानाज्जातिप्रकारकशाब्दबोधानुपपत्तेर्जागरूकत्वात्तल्लक्षणाज्ञानाधीनपदार्थोपस्थितेर्हेतुत्वान्तरकल्पने च गौरवात् । नच तन्मतेऽध्याहृतस्यार्थस्य बोधविषयतयापदजन्यपदार्थोपस्थितित्वेन हेतुत्वमेव नास्तिकथमुक्तानुपपत्त्यवसर इति वाच्यम् । सर्वपदार्थाध्याहृतस्थलेऽन्वयबोधवारणाय तन्मतेऽपि तादृशहेतुताया व्यवस्थापितत्वात् । नच तथापि पदज्ञानजन्यपदार्थोपस्थितित्वघटितकारणतावच्छेदकेन जातिसत्तालाक्षणिकपदजन्यव्यक्त्युपस्थितेरसंग्रहो न दोषाय । अध्याहृतपदार्थोपस्थितेनरूपेण हेतुताव्यवस्थापितालक्ष्यार्थोपस्थितेरपि तद्रूपाक्रान्ततयैवोपपत्तेः शक्तपदस्यैवानुभावकतेति सिद्धान्तात् । सर्वलाक्षणि-

---

विरहस्यकार्यतावच्छेदकांशाङ्कुरी कार्यतावच्छेदकस्याव्यवहितोत्तरत्वघटिततया येनरूपेण हेतुताव्यवस्थापितेति । तद्धर्मप्रकारकशाब्दबोधे तद्धर्मावच्छिन्नान्वयितावच्छेदकवृत्तिमत्पदजन्योपस्थितिर्विशिष्टतद्धर्मप्रकारकोपस्थितित्वेनाधेयत्वरूपार्थोपस्थितिः श्रीकरादिभिर्व्यवस्थापिता । उपस्थितिवैशिष्ट्यं च समवायघटितप्रत्यासत्त्याबोध्यमिति लक्ष्यार्थोपस्थितिरपितद्रूपाक्रान्तता इतिभावः । सर्वलाक्षणिकस्थलेऽन्वयबोधानुरोधात् नोक्तरूपेण लाक्षणिकपदार्थद्वयस्मृत्यादेर्हेतुतासम्भवः किन्तुरूपान्तरेणैव तद्रूपसर्वाध्याहारस्थलेऽपि अध्याहृतपदार्थस्मृतौ सत्त्वात् कुतोन सर्वाध्याहारस्थले तेषां युक्तः शाब्दबोध इत्यत आह । शक्तपदस्यैवेति ।

CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

Digitized by eGangotri

कस्थलेऽन्वयबोधानुगमात्तत्स्थलीयसामग्रीवत्त्वात्स-
र्थाध्याहारस्थलेऽप्यन्वयबोधापत्तिरिति शङ्कानवकाशा-
दिति वाच्यम् । यत्र आनयनपश्वादिपदाद्गोत्वा-
दिप्रकारकोपस्थितिस्तदव्यवहितोत्तरद्वितीयाविभ-
क्तितः शक्त्या कर्मत्वाद्युपस्थितिस्तत्र कर्मत्वादिवि-
शेष्यको गोत्वाद्यवच्छिन्नप्रकारकशाब्दबोधः तत्स्थ-
लीयसामग्रीलक्षणाधीनपदार्थोपस्थितेरध्याहारात्म-
कोपस्थितिसाधारणरूपमात्रेण हेतुतामते कर्मत्वा-
द्युपस्थापकविभक्तिप्रकृतिभूतपश्वादिपदादपि गो-
त्वाद्यवच्छिन्नोपस्थितिरपि तु निराकाङ्क्षपदान्तरा-
दनुमानादितोऽपि वा तत्राप्यनुमतैवेति तादृशबोधस्य
तत्रापत्तेर्दुर्वारत्वात् । अर्थाध्याहारमतेऽपि यत्र सा

अर्थाध्याहारमतेऽपि यत्र साकाङ्क्षपदद्वया-
दिति । नचार्थाध्याहारमतेऽपि यदि साकाङ्क्षपदजन्यार्थोप-
स्थितेरपेक्षणीयत्वे अर्थाध्याहारमतपदाध्याहारमतयोः को विशे-
षः पदाध्याहारमतेऽपि तादृशपदजन्यपदार्थोपस्थितेरेव हेतुत्वा-
दिति वाच्यम् । पदाध्याहारमते द्वारमित्यादि साकाङ्क्षपदा-
व्यवहितोत्तरत्वेन अनुसन्धीयमानेऽपि पिधेहिपदादिसाकाङ्क्षवा-
क्यघटकत्वे पिधेहि पदजन्यापिधानोपस्थितेरेव शाब्दजनकत्वं
नतु तादृशपदाव्यवहितोत्तरत्वेनानुसंधीयमानतादृशपदजन्य-
स्मृतेरर्थाध्याहारमते तु तादृशस्मृतेरपि शाब्दबोधजनकत्वम-
पि विशेषादिति तथा च तद्धर्मप्रकारकबोधे तद्धर्मगृहीतशक्ति-
कपदजन्यतद्धर्मप्रकारकोपस्थितित्वेन हेतुत्वे तु तथैव अर्थाध्या
हारस्थलेऽपि शाब्दबोधः, एवञ्च मतार्थाध्याहारस्थलेऽपि शाब्दबोध-
दृष्ट एवेति तद्रूपेण लक्ष्यार्थोपस्थितेरहेतुत्वात् । लक्ष्यार्थो-
पस्थितेः स्वातन्त्र्येणाहेतुत्वमेव वाच्यमिति तन्मते गौरवं स्फु-
टमेव ।

CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

काङ्क्षपदान्न प्रकृतवाक्यार्थघटकस्य कस्याप्यर्थस्योप-
स्थितिस्तत्र शाब्दबोधोत्पत्तेरनिष्टत्वादिति चेत् । न ।
शक्तिलक्षणासाधारणस्यानतिप्रसक्तत्वस्य दुर्वचत-
या वृत्तित्वशक्तिसम्बन्धत्वाद्य एव तयोर्निवेशनीयतया
शक्तिलक्षणाधीनपदार्थोपस्थित्योः कारणताभेदस्य व्यक्ति-
शक्त्यादिनामप्यावश्यकतया शक्त्यधीनपदार्थोपस्थि-
तेस्तद्धर्मसंगृहीतशक्तिकपदज्ञानजन्यतद्धर्मप्रकारकोप-
स्थितित्वेनैव तद्धर्मप्रकारकशाब्दबोधहेतुतायाः कल्प-
यितुमुचितत्वात् । नच तद्धर्मावच्छिन्नविषयतानिरू-
पितवृत्तिविषयताशालिज्ञानत्वेन व्यक्तिशक्तिलक्षणा-
द्वयोर्व्यक्तिशक्त्यादिमतोऽनुगमः सम्भवति । गोसम्ब-
न्धिमत् पदमित्याकारके पदशक्यसम्बन्धिनी गौरि-
त्याकारके वा लक्षणाग्रहेऽपि गोत्वावच्छिन्नविषयत-
या समंपरम्परया वृत्तिविषयताया निरूप्यनिरूपकभा-
वसत्त्वादिति वाच्यम् । साक्षान्निरूपितत्वपरंपरानि-
रूपितत्वयोरनुगमरूपाभावात् । यत्तु वृत्तिसंसर्गक-
पदप्रकारकज्ञानमेव शाब्दबोधप्रयोजि । एवंच श-
क्तिसंसर्गतानिरूपकपदप्रकारतानिरूपिततद्धर्मावच्छि-
न्नविशेष्यताशालिज्ञानत्वेन तद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यक-
शक्तिलक्षणाज्ञानयोरेवानुगमः सम्भवत्येव । वाक्य-
सम्बन्धे नार्थांशे पदप्रकारकग्रहस्यापि तथात्वात् । सं-
सर्गतावच्छेदकीयविषयितायामपि संसर्गतात्वसत्त्वा-
दिति । तदसत् । शक्तिकालीनत्वादिसम्बन्धावगाहि-
ज्ञानवारणाय पदप्रकारकत्वार्थविशेष्यत्वोभयनिरूपि-
तवृत्तिनिष्ठसांसर्गिकविषयताया निवेशस्यावश्यकतया

शक्तिसंसर्गकज्ञानसंग्राहकेण रूपेण लक्षणाग्रहासं-
ग्रहात् ॥ अथ धर्मशक्तपदस्य धर्मिण्यपि शाब्दबोध-
जनकत्वे लोमाद्यात्मकोपाध्यवच्छिन्नबोधकपश्वादि-
पदस्यापि धर्मिशक्तिर्विलीयतां युक्तेः साम्यात् । न
च निर्विकल्पकरूपस्मरणस्य शाब्दबोधस्य चानभ्युप-
गमाज्जातिवाचकपदाज्जात्यविषयकस्मरणाद्यसम्भवे-
न तस्य व्यक्तिस्मरणादिजनकत्वं, धर्म्यविषयकस्या-
पि लोमत्वाद्यवच्छिन्नविषयकस्य स्मरणादेः सम्भवा-
त् । पश्वादिपदस्य लोमत्वाद्यवच्छिन्नवाचकत्वोपग-
मेन धर्मिधीः सम्भवतीति तस्य धर्मिवाचकतेति वा-
च्यम् । उपाधेर्धर्मिविनिर्मोकेण भानसम्भवरूपस्य जा-
त्यपेक्षया विशेषस्य सत्त्वेऽपि जातिशक्तपदज्ञानस्य जा-
तिप्रकारिकायामिवोपाधिशक्तपदज्ञानस्याप्युपाधि-
प्रकारकधर्मिविषयकबुद्धौ कारणताकल्पने बाधकाभा-
वात् उपाधिमात्रशक्तादपि धर्मिधीसम्भवादिति चे-
न्न । लोमत्वाद्यवच्छिन्नसम्बन्धान्तरवत्तया गृहीतात्प-
श्वादिपदाल्लोमत्वादिना लोमादिमुख्यविशेष्यकस्यैव
स्मरणस्य धर्मिस्मरणोद्बोधकान्तरविरहदशायामुत्पा-
ददर्शनात्तद्रूपावच्छिन्नशक्तत्वेन गृहीतात्पदादपि त-
द्रूपावच्छिन्नमुख्यविशेष्यकस्मरणोत्पादस्यानुभविक-
त्वात्ततस्तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रकारकधर्मिस्मरणस्य नियतस-
तः स्वीकारासम्भवाल्लोमादिमात्रशक्तत्वेन गृहीता-
त्पदान्नियमतस्तत्प्रकारकशाब्दबोधानिर्वाहादविशे-
षतोऽत्वादेः सम्बन्धान्तरज्ञानादपि तत्प्रकारकध-
र्मिस्मरणस्यैवोपगमेन तत्र तादृशशक्तिज्ञानान्नियम-

Digitized by eGangotri

तत्तत्प्रकारकधर्मिस्मरणोपगमेऽनुभवविरोधाभावात् । अन्ये ष्टापत्तेरपिसुकरत्वेन प्रतिबन्द्यादिनिवर्त्तकत्वायोगाच्च । अथगवादिपदस्यसमवायेनगोत्वादिविशिष्टवाचकत्वानुपगमेतज्जन्यबोधेगोत्वादेः समवाय एव संसर्गतया भासते नतु सम्बन्धान्तरमित्यत्र किं नियामकं नहि जातिर्व्यक्तिं विना न भासत इतिवत्समवायं विना न भासत इत्यपिनियमः येन शक्तिज्ञानजन्यबोधे समवायभानस्यावश्यकता । न तु सम्बन्धान्तरभानमितिस्यात् । तदादिपदात्समवायमविषयीकृत्यापि सम्बन्धान्तरेण गोत्वादिविशिष्टविषयकबोधोदयादिति चेदेवं सति ज्ञानशक्तिरेवादरणीया । तथा च गवादिपदस्य समवायेन गोत्वादिप्रकारकज्ञान एव शक्तेरुपगमात्ततो नाभ्रान्तानां सम्बन्धान्तरेण तत्प्रकारकधीः तत्सम्बन्धेनतत्प्रकारकज्ञानशक्तियहस्यैवतादृशबोधहेतुत्वमिति वाच्यानन्तर्भावस्यसमवायसाधारण्येनसम्बन्धान्तरभानप्रयोजकत्वासम्भवादिति कृतं पल्लवितेन ॥ इतिश्रीमत्समस्तविद्वन्मुकुटन्यायसिद्धान्तवागीशगदाधरभट्टाचार्यविरचितः शक्तिविचारः समाप्तः ॥ शं भवतु ॥

शक्तिग्रहस्यैवेति । समवायसंबन्धेन गोत्वप्रकारकज्ञानाशक्तं पदमित्याकारकज्ञानस्यैवेत्यर्थः । तादृशबोधहेतुत्वात् । समवायसंबंधेन गोत्वप्रकारकशाब्दबोधहेतुत्वादित्यर्थः । इतिसंक्षेपतः श्रीमाधवशर्म्मविरचिता शक्तिवादटीकासमाप्ता ।

CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

Digitized by eGangotri

CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE

Digitized by eGangotri

S
116

CC-0. In Public Domain. Funding by IKS-MoE